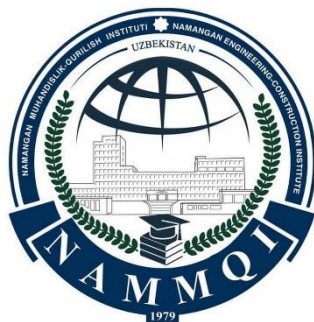

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
NAMANGAN MUHANDISLIK-QURILISH INSTITUTI

“MENEJMENT” KAFEDRASI

Axmadjon Ergashev

“RISKLARNI BOSHQARISH”
FANI BO‘YICHA

O‘QUV-USLUBIY MAJMUA

Namangan - 2024

UDK: 1458 (1245/14)

A.Ergashev. “Risklarni boshqarish” fani bo’yicha o’quv-uslubiy majmua.
Ma’ruza mashg’ulot uchun. – Namangan: NamMQI, 2024-yil, 184 bet.

Taqrizchilar:

I. Sirojiddinov – NamMQI “Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasi professori
M. Isakov – NamMQI “Iqtisodiyot” kafedrasi dotsenti

NamMQI “Menejment” kafedrasining 2024-yil 28-avgustdagi 1-sonli majlisida muhokama qilingan.

O’quv-uslubiy majmua Namangan muhandislik-qurilish instituti O’quv uslubiy Kengashining 2024-yil 3-iyuldagi 1004-sonli qaroriga muvofiq o’quv jarayoniga tatbiq etish uchun tavsiya etilgan.

© Namangan, 2024-yil

O'QUV-USLUBIY MAJMUANING TARKIBIY TUZILISHI

(ma'ruza mashg'uloti uchun)

№	Majmuaning tarkibiy qismlari	betlar
	Majmuaning qisqacha annotatsiyasi.....	4
	I. Fanning me'yoriy-uslubiy ta'minoti.....	6
1.	O'quv dasturi.....	6
2.	O'quv kursi prospekti.....	15
3.	Ma'ruza mashg'ulotlari rejasi.....	25
	II. Fanning mazmuni va axborot-resurs ta'minoti.....	37
1.	Mavzular bo'yicha matn annotatsiyasi va oxirgi yangiliklar (<i>Mavzuga oid adabiyotlar, jurnallar va internet tarmog'idan olingan tarqatma materiallar, maqolalar</i>).....	37
2.	Mavzular bo'yicha taqdimot slaydlari va video roliklar.....	157
	III Fanni o'qitishning interaktiv texnologiyalari.....	166
1.	Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar sharhi.....	167
2.	Mustaqil ta'limga oid topshiriqlar.....	183
3.	Glossariylar.....	184
4.	Tavsiya etiladigan elektron jurnallar va internet saytlar.....	192

MAJMUANING QISQACHA ANNOTASIYASI

O‘quv-uslubiy majmua – Toshkent davlat iqtisodiyot universitetida bakalavriat ta’lim bosqichlarining o‘quv rejalarida aks etgan fanlar bo‘yicha professor-o‘qituvchining dars jarayoniga o‘quv-uslubiy tayyorligini tasdiqlovchi eng muhim mezon, me‘yoriy-uslubiy hujjatdir.

Majmuaning asosiy maqsadi – avvalambor fanning o‘qituvchisi, xuddi shuningdek talaba uchun, fanni har tomonlama sarmazmun, chuqur nazariy, uslubiy va amaliy tarzda yetkazish (talaba uchun – o‘zlashtirish) uchun yagona o‘quv-uslubiy va axborot-resurs manbaini yaratish hisoblanadi.

O‘quv-uslubiy majmua Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti iqtisodiyot ta’lim yo‘nalishlari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, u jumladan quyidagi tarkibiy tuzilishga ega:

- *fanning me‘yoriy-uslubiy ta‘minoti,*
- *fanning mazmuni va axborot-resurs ta‘minoti,*
- *fanni o‘qitishning interaktiv texnologiyalari,*
- *talabalarning bilimni baholash uslubiyoti,*
- *qo‘shimcha elektron ta‘lim resurslarini o‘z ichiga olgan.*

Ilg‘or xorijiy tajriba bilan uzviylik.

Mazkur majmua ilg‘or xorijiy tajribani keng o‘rganish, umumlashtirish va undan ta’lim va tadqiqotlar jarayonida samarali foydalanish mahsulidir.

Mamlakatimiz rivojlanishining oltita ustuvor yo‘nalish belgilangan bo‘lib, uchinchi ustuvor yo‘nalishda “mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda oliy ta’lim muassasalarining ishtiroki hamda tashabbuskorligini oshirish bo‘yicha tizimli ishlarni tashkil etish” va “oliy ta’lim muassasalari tomonidan iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohalarini rivojlantirishga qaratilgan takliflarning kiritib borilishini yo‘lga qo‘yish vazifalari alohida ta’kidlangan.

Ushbu qarorda belgilangan vazifalarni amalga oshirish maqsadida ta’lim va tadqiqotlarning mazkur axborot-resurs manbaini ishlab chiqishda Dankin Universiteti, Massachusetts Texnologiya instituti va Nyu-York Davlat Universiteti (AQSH), Oksford Universiteti, Bat Universiteti va London Metropolitan Universiteti (Buyuk Britaniya), Bremerxafen Universiteti (Germaniya), Vaseda Universiteti (Yaponiya), Kemyong Universiteti (Koreya Respublikasi), Shanxay Universiteti (XXR) va boshqa yetakchi xorijiy universitetlar boy ijobiy tajribasidan samarali foydalanildi.

Majmuani takomillashtirish masalalari.

Yelektron o‘quv-uslubiy majmua o‘quv yili mobaynida xalqaro va milliy iqtisodiyot tizimidagi o‘zgarishlar va tendensiyalar, yangi qabul qilingan qonunlar, farmonlar va qarorlarni, xorijda va respublikada chop etilgan yangi o‘quv va ilmiy adabiyotlarni, fan-texnika va texnologiya borasida erishilgan yangi yutuqlarni hisobga olgan holda muntazam takomillashtirilib boriladi.

“Risklarni boshqarish” fani o‘z ichiga quyidagi vazifalarni oladi:

- *birinchidan*, sanoat ishlab chiqarish tavakkalchilikni baholash;

- **ikkinchidan**, risklarni ta'sir darajasini aniqlash;
- **uchinchidan**, sanoat korxonalarida ishlab chiqarish jarayonida risklarni samarali boshqarish yo'llarini aniqlash va istiqboldagi vaziyatni baholashni amalga oshirish;
- **to'rtinchidan**, sanoat korxonalarida rejalashtirish uslublarini o'rganish;
- **beshtinchidan**, iqtisodiy qonunlar, sanoat soxasida fundamental qoidalar va xodisalargning sanoat soxasida amal qilish xususiyatlarini o'rgatish.

Shuningdek, "Risklarni boshqarish" fani fundamental fanlardan biri bo'lib, boshqa iqtisodiy fanlarni chuqur o'rganishda asos bo'lib xizmat qiladi.

O‘QUV DASTURI

Kirish

Iqtisodiy globallashtirish sharoitida iqtisodiy risklarni samarali boshqarish, uning ta'sir darajasini xisobga olish va baxolash, boshqaruv nazariyasi va amaliyotining muxim tarkibiy qismi sifatida mustaqil nazariy, amaliy ahamiyat kasb etadi. Aksariyat boshqaruv qarorlarini xatarli sharoitda qabul qilinishi bir kator axborotlarni mavjud emasligi, o'zaro qarama-qarshi g'oyalar, ehtimollik elementlari va boshqa ko'pgina omillar bilan bog'liq. Demak, risk inson xayotiga har tomonlama o'z ta'sirini o'tkazadi.

Risklarni boshqarish tizimi o'z ichiga xatar va kapitalning xatarli qo'yilmalari maqsadlarini ishlab chiqish jarayonini, hodisaning boshlanish ehtimolini aniqlash, xatar darajasi va kattaligini aniqlash, risklarni boshqarish strategiyasini tanlash, mazkur strategiya uchun xatarning ta'sir darajasini minimallashtirish usullarini (risk-menejment usullarini) ishlab chiqish, riskning maqsadga yo'nalgan ta'sirini kamaytirish kabilarni oladi.

Muammolar yechimining turli yo'llarini topish, tanlash va o'zgartirish faqat muqobil variantlar mavjud bo'lgandagina mumkin bo'ladi. Shu sabab tadbirkorlikning zaruriy sharti izlanishida va turli-tumanlik holatida iqtisodiy faoliyatning usullarini tanlash erkinligida namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, korxonalar faoliyatini boshqarishni risklarsiz tasavvur etish mumkin emas.

Mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda moddiy-texnik bazani takomillashtirishning yagona normativ tizimi o'zining dolzarbligini yo'qotib bormoqda. Har bir xo'jalik yurituvchi sub'yekt mustaqil ravishda muayyan vaziyatni baholaydi va qaror qabul qiladi. Xo'jalik yuritish faoliyati borgan sari "bozorga kirib" bormoqda, tadbirkorlik faoliyatiga kutilmagan noaniq unsurlar olib kirilmoqda, risklarni boshqarish vaziyatlarini qo'llash ko'lamiga tobora kengayib bormoqda. Bugungi kunda amalda bo'lgan bozor tizimini tavakkal – xatarlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shu boisdan iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda korxonalar faoliyatini rivojlantirishda risklarni samarali boshqarish va ta'sir darajasini minimallashtirish o'ta muhim masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu masalalarni amalga oshirishda "Risklarni boshqarish" fanida o'rganiladigan mavzular va nazariy-amaliy masalalar muhim ahamiyat kasb etadi.

"Risklarni boshqarish" fani korxona faoliyatini samarali olib borishda risklarni ta'sir darajasini aniqlash, ularni bartaraf etish bo'yicha ilmiy va uslubiy asoslarini o'rganadi.

II. O'quv fanining maqsadi va vazifasi

Fanni o'qitishdan maqsad – korxona va tashkilotlarda boshqaruv jarayonini samarali tashkil etish va bu asosda ishlab chiqarishni jadallashtirish borasida ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanishda risk haqida umumiy tushunchaga, risk turlari va uni oldini olish hamda to'g'ri tadbiriq etish va ta'sir darajasini kamaytirish yo'nalishlarini bilishlarini ta'minlashdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun fan talabalarini nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalalar, iqtisodiy hodisa va jarayonlarga uslubiy yondashuv hamda ilmiy dunyoqarashini shakllantirish vazifalarini bajaradi.

Fan bo'yicha talabalarning bilim, ko'nikma va malakalariga qo'yidagi talablar qo'yiladi. Talaba:

- "Risklarni boshqarish" fanining maqsad va vazifalarini; fanning predmeti va ob'yektini; iqtisodiy xatar ko'rsatkichlarini;
- risklarni boshqarishga ta'sir etadigan ichki va tashqi omillarni;
- riskni kamaytirish yo'llarini aniqlab, boshqaruv faoliyatini to'g'ri olib borishni o'rgatishdan iborat;
- iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish yo'llarini;
- bozor iqtisodiyotiga o'tishning umumiy strategiyasining nazariy va uslubiy asoslarini ***bilishi va ulardan foydalana olishi***;
- risklarni boshqarishning umumiy tamoyillari va usullari;
- respublika iqtisodiyoti taraqqiyotining xarakterli xususiyatlari;
- mavjud ijtimoiy-iqtisodiy muammolar va ularni xal etish mexanizmlari;
- risklarni baholash mezonlari yo'llari ***haqida tasavvurga ega bo'lishi***;
- risklarni samarali boshqarishning xorijiy tajribasini qo'llay olishi;
- korxona faoliyatini rivojlantirishda ichki va tashqi risklarni taxlilini amalga oshirishni;
- isk ko'rsatkichlari va alarni aniqlash hamda baholash usullarini;
- aholining turmush darajasiga bevosita ta'sir etuvchi ijtimoiy jarayonlarni bashorat qilish va zarur chora-tadbirlarni amalga oshirish bo'yicha ***ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak***.

III. Asosiy nazariy qism (ma'ruza mashg'ulotlari)

1-Modul. Risklarni boshqarishning nazariy va amaliy asoslari

1-mavzu. "Risklarni boshqarish" faniga kirish, riskning mohiyati va o'ziga xos xususiyatlari

2017–2021 yillarda O'zbekistonni Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasining beshta ustuvor yo'nalishlaridan kelib chiqib korxona faoliyatini boshqarishda risklarni oldini olish va ularni kamaytirish muammolarini o'rganish. "Risklarni boshqarish" fanining predmeti va vazifalari. "Risklarni boshqarish" fanining maqsadi va vazifalari hamda iqtisodiy fanlar tizimida tutgan o'ri. Risk kategoriyasining iqtisodiy mohiyati va mazmuni. "Xatar", "tasodif", "tavakkalchilik" tushunchalarining talqini. Risklarni boshqarish tizimining tarkibiy elementlari.

2-mavzu. Risklarni boshqarishning nazariy asoslari

Risklarni boshqarishning asosiy tamoyillari. Risk tushunchasi va terminlariga nazariy yondashish. Risklarni boshqarishning asosiy xususiyatlari.

3-mavzu. Risklarni boshqarish konsepsiyasi

Risk va noaniqlik: Asosiy tushunchalar va umumiy tamoyillar. Riskning shakllanishi, riskning o'lchamlari. Riskning manbasi. Riskning turlari: loyiha risklar, asoiy risklar, yaxlik risk, statistik risk, dinamik risk, tabiiy risk. Turli xil bosqichdagi korxonalarda risklarni samarali boshqarish va uning kelib chiqish sabablarini o'rganish.

4- mavzu: Risklarni boshqarish strategiyasi

Risklarni boshqarish strategiyasining mohiyati. Risklarni boshqarish strategiyasi turlari. Risklarni boshqarish strategiyasining asosiy yo'nalishlari va funksiyalari. Risklarni boshqarish strategiyalarini ishlab chiqish.

5- mavzu: Risklarni boshqaruv evolyusiyasi va boshqaruv jarayoni

Risk menejmentining evolyusiyasi. Risk boshqaruvining rivojlanishi. Risk boshqaruvining paydo bo'lishi. Risk boshqaruvi jarayonini aniqlash, tahlil qilish va oldini olish chora-tadbirlarini ishlab chiqish. Risk boshqaruvi rejalari. Javobgarlikni ijro etuvchilar va risklar, analiz va reaksiya. Korxona faoliyatiga risk menejmenti tizimini joriy etish.

6-mavzu. Risk chegaralari, iqtisodiy va huquqiy asoslari

Tavakkalchilikning huquqiy chegaralari. Risklarni boshqarishning huquqiy jihatlari. Risklarni turlarga ajratishning umumiy tamoyillari.

7-mavzu. Qaror qabul qilish jarayonida risklarni baholash

Qaror qabul qilish jarayonida risklarni o'rni va ahamiyati. Boshqaruv qarorlari va ularni ishlab chiqishda risklarni baholash. Risklarni boshqarish usullari va funksiyalari.

8-mavzu. Risklarni boshqarish usullari va insturmentlari

Risk tahlilining texnikalari. Texnikalarni tanlash. Risk boshqaruvida texnikaning sifatliiligi. Tahlilning taxminligi. Risklarni ro'yxatini ishlab chiqish va kelib chqish sabablarini aniqlash. Risklarni ta'sir jarajasini minimallashtirishda zamonaviy menejment usullaridan foydalanish.

9-mavzu. Korxona faoliyatidagi iqtisodiy risklrni samarali boshqarish algoritmining mohiyati

Korxona faoliyatidagi ichki va tashqi risklarni baholash. Ishlab chiqarish, ta'minot, moliyaviy va sotish risklar tahlili. Risklarning asosiy turlari xedjirlash usullari. Korxona faoliyatidagi iqtisodiy riklarni oldini olish, ta'sir darajasini

kamaytirish va samarali boshqarish algoritmi. Iqtisodiy, siyosiy, ma'muriy va texnik risklar.

10-mavzu. Moliyaviy risk, moliyaviy risk chegaralari va xedjerlash

Moliyaviy risk mezonlari va turlari. Moliyaviy risk darajasini minimallashtirish usullari. Risklarni sug'urtalash va xedjerlash. Moliyaviy risk turlari va tarkibi, ularni ulchash va baxolash. Kichik natija ishtiyokida tavakkalchilikka bormaslik: risk okibatlari xakida uylash. Risk darajasini pasaytirish usullari. Moliyaviy risk mezonlari va turlari. Sug'urtalash va xedjirlash.

2-Modul. Risklarni boshqarish va ularni sug'urtalash

11-mavzu. Risklarning iqtisodiy ko'rsatkichlari va ularni baholash usullari

Risklarning iqtisodiy ko'rsatkichlari. Risklarni miqdoriy baholash usullari. Tarmoq darajasida risklarni boshqarish va ta'sir darajasini minimallashtirish. Korxona faoliyatida risklarni baholashning zamonaviy usullari.

12-mavzu. Risklarni miqdoriy baholash va uni aniqlash usullari

Noaniqlik va tavakkalchilik. Ehtimol tushunchasi. Ehtimolning turlari. Noaniqlik sharoitida tanlash. Risklarni vujudga kelishi sabablari. Risk o'lchovi. Kutiladigan miqdor. Chetlanish. Riskga bo'lgan munosabat. Tavakkalchilikka moyillik. Tavakkalchilikka moyil bo'lmagan holat. Tavakkalchilikka befarqlik. Risklarni pasaytirish yo'llari. Risklarni ta'sir darajasini pasaytirishda diversifikatsiyaning o'rni va ahamiyati.

13-mavzu. Strategik biznes darajadagi risklarni boshqarish

Strategik rejalashtirish. Riskni aniqlash. Biznes risk strategiyasi: umumiy tavsifi. Biznes bosqichda o'ziga xos risklar. Riskni prognoz qilish va korxonaga uning ta'sirini kamaytirish bo'yicha qaror qabul qilishning muhim vositalari. Risk ustidan nazorat qilish vazifasi. Riskni nazorat qilish texnologiyasini o'zlashtirish. Risk ichki va tashqi omillari.

14-mavzu. Risklarni kamaytirish usullari

Korxona faoliyatini boshqarishda risklarni kamaytirishning iqtisodiy usullari. Risklarni chegaraviy qiymatlarini aniqlash diversifikatsiyalash. Risklarni ehtimoliy kutilishi. Risklarni ta'sir darajasini prognozlashtirish. Korxonaning tashqi va ichki faoliyatiga nisbatan risklarni tasniflash.

15-mavzu. Logistika korxonalarda risklarni boshqarish samaradorligini oshirish

Risklarni boshqarishda ta'sir ko'rsatadigan omillar tahlili. Korxona faoliyatini boshqarishda ichki omillar ta'sirini baholash. Korxona faoliyatini boshqarishda tashqi omillar ta'sirini baholash.

16-mavzu. Risk koeffitsiyenti va uning tahlili

Risk koeffitsiyenti tushunchasi. Risk koeffitsiyentining tahlili. Foyda keltirish funksiyasi.

17-mavzu. Risklarni boshqarish usullarini takomillashtirish

Risklarni modellashtirish. Risk ob'yekti. Risk matrisasini tuzish. Risklarni boshqarish algoritmining umumiy tavsifi. Risklarni o'lchash usullari. Risk koeffitsiyenti. Riskning sub'yektiv omillari.

18-mavzu. Risklarni boshqarishni takomillashtirish va uning samaradorligi

Risklarni boshqarishning o'ziga xos xususiyatlari, asosiy tamoyillari va funksiyalari. Risklarni boshqarishning asosiy yo'nalishlari. Risklarni boshqarish konsepsiyalari. Joriy risklarni boshqarish samaradorligini baholash. Risklarni limitlash.

19-mavzu. Risklarni boshqarish va ularni sug'urtalash

Sug'urtalash uchun rezerf fondi. Tarmoqlar zarar kvotasining matematik kutilma va dispersiyasi. Risklarni oldini olish va ularni ta'sir darajasini minimallashtirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish.

20-mavzu. Risklarni tahlil qilish va baholash

Risk tahlilining umumiy tamoyillari. Risklarni miqdoriy baholash. Risklarni miqdoriy baholash va uni aniqlash usullari. Ko'zda tutilmagan xarajatlarni moliyaviy rezerflash.

IV. Amaliy mashg'ulotlar bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar

Amaliy mashg'ulotlar uchun quyidagi mavzular tavsiya etiladi:

1. "Risklarni boshqarish" faniga kirish, risklarni boshqarishning mohiyati va tarkibiy elementlari.
2. Risklarni boshqarish konsepsiyasi.
3. Risklarni boshqaruv evolyusiyasi va boshqaruv jarayoni.
4. Risklarni boshqarish usullari va instrumentlari.

5. Korxona faoliyatidagi iqtisodiy risklarni samarali boshqarish algoritmining mohiyati.
6. Risklarni miqdoriy baholash va uni aniqlash usullari.
7. Strategik biznes darajadagi risklarni boshqarish.
8. Risklarni kamaytirish usullari.
9. Logistika korxonalarida risklarni boshqarish samaradorligini oshirish.
10. Risklarni boshqarish usullarini takomillashtirish.
11. Risklarni boshqarishni takomillashtirish.
12. Moliyaviy risk, moliyaviy risk chegaralari va ularni xedjirlash.
13. Risklarni o'lchash usullari.
14. Risklarni tahlil qilish va baholash
15. Risklarni boshqarish va ularni sug'urtalash
16. Risk koeffitsiyenti va uning tahlili
17. Risklarning iqtisodiy ko'rsatkichlari va ularni baholash usullari
18. Risk chegaralari, iqtisodiy va huquqiy asoslari

Amaliy mashg'ulotlar multimedia qurilmalari bilan jihozlangan auditoriyada bir akadem guruhga bir o'qituvchi tomonidan o'tkazilishi lozim. Mashg'ulotlar faol va interfaol usullar yordamida o'tilishi, mos ravishda munosib pedagogik va axborot texnologiyalar qo'llanilishi maqsadga muvofiq.

V. Mustaqil ta'lim va mustaqil ishlar

Mustaqil ta'lim uchun tavsiya etiladigan mavzular:

1. Korxona faoliyatida risklarni boshqarish tizimining tutgan o'rni.
2. Risklarni kamaytirish yo'llari.
3. Risklarni boshqarishning asosiy tamoyillari va o'ziga xos xususiyatlari.
4. Korxona faoliyatini jadallashtirish sharoitida riskni kamaytirish usullaridan foydalanish.
5. Risklarni boshqarishning nazariy va amaliy asoslari.
6. Boshqaruv jarayonini tashkil etishda risklarning o'ziga xos ahamiyati.
7. Risk sharoitida boshqaruv qarorlari va ularni ishlab chiqish.
8. Risk darajasini oshishga ta'sir etuvchi omillar.
9. Risklarni boshqarish samaradorligi.
10. Risk turlari va ta'sir darajasini minimallashtirish usullari.
11. Moliyaviy risk, moliyaviy risk chegaralari va xedjirlash.
12. Risklarni o'lchash usullari.
13. Risklarni boshqarishda sug'urtalash.
14. Korxonalarini samarali boshqarishda risk darajasini aniqlash usullari.
15. Risklarni boshqarishni takomillashtirish va uning samaradorligi.
16. Sanoat korxonalarida risklarning mohiyati va o'ziga xos xususiyatlari.
17. Sanoat korxonalarida risklarni baholash.
18. Risklarning iqtisodiy ko'rsatkichlari va ularni baholash usullari.
19. Sanoat korxonalarida risklarni boshqarish usullari va funksiyalari

20. Korxonalarda risklarni ta'sir darajasini minimallashtirishning iqtisodiy-matematik modeli.

V. Fan bo'yicha kurs ishi (loyihasi)

Fan bo'yicha kurs ishi na'munaviy o'quv rejada ko'zda tutilmagan.

VI. Asosiy va qo'shimcha o'quv adabiyotlar hamda axborot manbaalari

Asosiy adabiyotlar:

1. "Human safety and risk management" Third edition. Glendon A. Ian Published 2016.
2. "Risk management: Value at risk and beyond" edited by Dempster M. University of Cambridge by Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2015. P.452.
3. Urodovskix V. N. Upravleniye riskami predpriyatiya : ucheb. posobiye. M. : INFRA M, 2011. S. 355.
4. Sholomiskiy A. G. Teoriya riska: vybor pri neopredelennosti i modelirovaniye riska: ucheb. posobiye. M.: Izd vo GU VSHE, 2005. S. 295.
5. Voronovskiy A.V. Upravleniye riskami: Ucheb. posobiye. 2-ye izd., ispr. i dop. – SPb.: Izd-vo S. Peterb. un-ta, 2000; OSEiM, 2012. – 458 s.
6. Chernova G.V., Kudryavseva A.A. Upravleniye riskami: Ucheb, posobiye. – M.: Prospekt, 2011. – 160 s.
7. Sh. Zaynuddinov, J. To'rayev Tavakkalchilikni boshqarish. O'quv qo'llanma. Toshkent – 2005. – 127b.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2016. – 76 b.
2. Mirziyov Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016 yil yakunlari va 2017 yil istiqbollariga bag'ishlangan majlisidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. // Xalq so'zi gazetasi. 2017 yil 16 yanvar, №11.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni "O'zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" 2017 yil 7 fevral, PF-4947-son.
4. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik o'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent : O'zbekiston, 2016. - 56 b.
5. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: "O'zbekiston", 2017. – 48 b
6. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: : "O'zbekiston", 2017. – 488 b.

7. Statisticheskiy yejegovnik regionov Uzbekistana. 2016. – T.: Goskomstat Uzbekistana. 2017. - 130 str.

Intyernyet saytlari:

1. www.gov.uz–O‘zbyekiston Ryespublikasi Davlat hokimiyati portali.
2. www.press-servicye.uz–O‘zbyekiston Ryespublikasi Pryezidyentining Matbuot xizmati rasmiy sayti.
3. www.mfer.uz–O‘zbyekiston Ryespublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, invyestisiya va savdo Vazirligining rasmiy sayti.
4. www.UzA.Uz–O‘zbyekiston milliy axborot agyentligi rasmiy sayti
5. www.reviyew.uz – “Ekonomichyeskoye obozryeniye” jurnalining rasmiy sayti.
6. www.cyer.uz – Iqtisodiy tadqiqotlar Markazining rasmiy sayti
7. www.uzreport.com – biznyes axborotlari portali
8. www.yeurasianews.com – evro Osiyo tadqiqotlar Markazining rasmiy sayti
9. www.vip.lenta.ru – Intyernyet nashriyoti.
10. www.InternetNews.com – yangiliklar syervyeri.
11. www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
12. www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi davlat statistika qo‘mitasi rasmiy sayti.

O‘QUV KURSINING PROSPEKTI

O'QUV KURSINING PROSPEKTI

(2024/2025 o'quv yili)

O'quv kursining to'liq nomi:	Risklarni boshqarish		
Kursning qisqacha nomi:	RM	Kod: RM	
Kafedra:	Menejment		
O'qituvchi haqida ma'lumot:	dots. Axmadjon Ergashev	ahmadjon.ergashev@gmail.com	
Semestr va o'quv kursining davomiyligi	3,4-semestlar, 32 hafta		
O'quv soatlari xajmi:	jami:	234	
	shuningdek:		
	ma'ruza	64	
	seminar		
	amaliy	64	
	mustaqil ta'lim	106	
Yo'nalish nomi va shifri	6040100 – Korporativ boshqaruv		
O'quv kursining statusi	Ixtisoslik o'quv kursi		
Dastlabki tayyorgarlik:	Kurs “Iqtisodiyot nazariyasi”, “Makroiqtisodiyot”, “Mikroiqtisodiyot”, “Statistika”, “Iqtisodiy xavfsizlik”, “Marketing”, “Korxona iqtisodiyoti”, “Industrial iqtisodiyot” fanlaridan o'zlashtirilgan bilimlarga asoslanadi.		
Kursning predmeti va mazmuni: Kursning predmeti ishlab chiqarishni boshqarishda risklarni ta'sir darajasini baholashdan iborat. Mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda moddiy-texnik bazani takomillashtirishning yagona normativ tizimi o'zining dolzarbligini yo'qotib bormoqda. Har bir xo'jalik yurituvchi sub'yekt mustaqil ravishda muayyan vaziyatni baholaydi va qaror qabul qiladi. Xo'jalik yuritish faoliyati borgan sari “bozorga kirib” bormoqda, tadbirkorlik faoliyatiga kutilmagan noaniq unsurlar olib kirilmoqda, risklarni boshqarish vaziyatlarini qo'llash ko'lami tobora kengayib bormoqda. Bugungi kunda amalda bo'lgan bozor tizimini tavakkal – xatarlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shu boisdan iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda korxonalar faoliyatini rivojlantirishda risklarni samarali boshqarish va ta'sir darajasini minimallashtirish o'ta muhim masalalardan biri hisoblanadi.			
Kursni o'qitishning maqsadi va vazifalari: Kursni o'qitishning maqsadi talabalarda korxona va tashkilotlarda boshqaruv jarayonini samarali tashkil etish va bu asosda ishlab chiqarishni jadallashtirish borasida ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanishda risk haqida umumiy tushunchaga, risk turlari va uni oldini olish hamda to'g'ri tadbiq etish va ta'sir darajasini kamaytirish bo'yicha nazariy bilimlar va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishdan iborat.			
Kursning asosiy vazifasi quyidagilar:			
- “Risklarni boshqarish” fanining maqsad va vazifalarini; fanning predmeti va ob'yektini; iqtisodiy xatar ko'rsatkichlarini;			
- risklarni boshqarishga ta'sir etadigan ichki va tashqi omillarni;			

- riskni kamaytirish yo'llarini aniqlab, boshqaruv faoliyatini to'g'ri olib borishni o'rgatishdan iborat;

- iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish yo'llarini;

- bozor iqtisodiyotiga o'tishning umumiy strategiyasining nazariy va uslubiy asoslarini

bilishi va ulardan foydalana olishi;

- risklarni boshqarishning umumiy tamoyillari va usullari;

- respublika iqtisodiyoti taraqqiyotining xarakterli xususiyatlari;

- mavjud ijtimoiy-iqtisodiy muammolar va ularni xal etish mexanizmlari;

- risklarni baholash mezonlari yo'llari ***haqida tasavvurga ega bo'lishi;***

- risklarni samarali boshqarishning xorijiy tajribasini qo'llay olishi;

- korxona faoliyatini rivojlantirishda ichki va tashqi risklarni taxlilini amalga oshirishni;

- isk ko'rsatkichlari va alarni aniqlash hamda baholash usullarini;

- aholining turmush darajasiga bevosita ta'sir etuvchi ijtimoiy jarayonlarni bashorat qilish va zarur chora-tadbirlarni amalga oshirish bo'yicha ***ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak.***

Kursning tematik tarkibi va mazmuni

№	Mavzular	Ma'ruza	Amaliy (seminar)	Mustaqil ish
3-semestr				
1.	«Risklarni boshqarish» faniga kirish, riskning mohiyati va o'ziga xos xususiyatlari	2	2	4
2.	Risklarni boshqarishning nazariy asoslari	4	4	4
3.	Risklarni boshqarish konsepsiyasi	4	4	6
4.	Risklarni boshqarish strategiyasi	4	4	6
5.	Risklarni boshqaruv evolyusiyasi va boshqaruv jarayoni	2	2	6
	3-semestr bo'yicha jami:	16	16	26
4-semestr				
6.	Risk chegaralari, iqtisodiy va huquqiy asoslari	2	2	4
7.	Qaror qabul qilish jarayonida risklarni baholash	2	2	4
8.	Risklarni boshqarish usullari va insturmentlari	2	2	4
9.	Korxona faoliyatidagi iqtisodiy risklarni samarali boshqarish algoritmining mohiyati	2	2	4
10.	Moliyaviy risk, moliyaviy risk chegaralari va xedjerlash	4	4	4
11.	Risklarni boshqarish va ularni sug'urtalash	4	4	4
12.	Risklarning iqtisodiy ko'rsatkichlari va ularni baholash usullari	2	2	4
13.	Risklarni miqdoriy baholash va uni aniqlash usullari	2	2	4
14.	Strategik biznes darajadagi risklarni boshqarish	2	2	4
15.	Risklarni kamaytirish usullari	2	2	4
16.	Logistika korxonalarida risklarni boshqarish samaradorligini oshirish	2	2	4
17.	Risk koeffitsiyenti va uning tahlili	2	2	4
18.	Risklarni boshqarish usullarini takomillashtirish	2	2	4
19.	Risklarni boshqarishni takomillashtirish va uning samaradorligi	4	4	4
20.	Risklarni tahlil qilish va baholash	2	2	4
	Risk qiymati metodologiyasi	2	2	4
21.	Moliyaviy menejmentda risk va daromadlilik konsepsiyasining jihatlar	2	2	4
22.	Risk va daromadlilik	4	4	4
23.	Beznis risklarini boshqarish	2	2	4
24.	Operatsion risklarni boshqarish	2	2	4
	4-semestr jami:	48	48	80
	Xammasi	64	64	106

1-mavzu. “Risklarni boshqarish” faniga kirish, riskning mohiyati va o‘ziga xos xususiyatlari. 2017–2021 yillarda O‘zbekistonni Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasining beshta ustuvor yo‘nalishlaridan kelib chiqib korxona faoliyatini boshqarishda risklarni oldini olish va ularni kamaytirish muammolarini o‘rganish. “Risklarni boshqarish” fanining predmeti va vazifalari. “Risklarni boshqarish” fanining maqsadi va vazifalari hamda iqtisodiy fanlar tizimida tutgan o‘rni. Risk kategoriyasining iqtisodiy mohiyati va mazmuni. “Xatar”, “tasodif”, “tavakkalchilik” tushunchalarining talqini. Risklarni boshqarish tizimining tarkibiy elementlari.

2-mavzu. Risklarni boshqarishning nazariy asoslari. Risklarni boshqarishning asosiy tamoyillari. Risk tushunchasi va terminlariga nazariy yondashish. Risklarni boshqarishning asosiy xususiyatlari.

3-mavzu. Risklarni boshqarish konsepsiyasi. Risk va noaniqlik: Asosiy tushunchalar va umumiy tamoyillar. Riskning shakllanishi, riskning o‘lchamlari. Riskning manbasi. Riskning turlari: loyiha risklar, asoiy risklar, yaxlik risk, statistik risk, dinamik risk, tabiiy risk. Turli xil bosqichdagi korxonalarda risklarni samarali boshqarish va uning kelib chiqish sabablarini o‘rganish.

4- mavzu: Risklarni boshqarish strategiyasi. Risklarni boshqarish strategiyasining mohiyati. Risklarni boshqarish strategiyasi turlari. Risklarni boshqarish strategiyasining asosiy yo‘nalishlari va funksiyalari. Risklarni boshqarish strategiyalarini ishlab chiqish.

5- mavzu: Risklarni boshqaruv evolyusiyasi va boshqaruv jarayoni. Risk menejmentining evolyusiyasi. Risk boshqaruvining rivojlanishi. Risk boshqaruvining paydo bo‘lishi. Risk boshqaruvi jarayonini aniqlash, tahlil qilish va oldini olish chora-tadbirlarini ishlab chiqish. Risk boshqaruvi rejalari. Javobgarlikni ijro etuvchilar va risklar, analiz va reaksiya. Korxona faoliyatiga risk menejmenti tizimini joriy etish.

6-mavzu. Risk chegaralari, iqtisodiy va huquqiy asoslari. Tavakkalchilikning huquqiy chegaralari. Risklarni boshqarishning huquqiy jihatlarini. Risklarni turlarga ajratishning umumiy tamoyillari.

7-mavzu. Qaror qabul qilish jarayonida risklarni baholash. Qaror qabul qilish jarayonida risklarni o‘rni va ahamiyati. Boshqaruv qarorlari va ularni ishlab chiqishda risklarni baholash. Risklarni boshqarish usullari va funksiyalari.

8-mavzu. Risklarni boshqarish usullari va insturmentlari. Risk tahlilining texnikalari. Texnikalarni tanlash. Risk boshqaruvida texnikaning sifatliqligi. Tahlilning taxminligi. Risklarni ro‘yxatini ishlab chiqish va kelib chiqish sabablarini aniqlash. Risklarni ta’sir jarajasini minimallashtirishda zamonaviy menejment usullaridan foydalanish.

9-mavzu. Korxona faoliyatidagi iqtisodiy risklarni samarali boshqarish algoritmining mohiyati. Korxona faoliyatidagi ichki va tashqi risklarni baholash. Ishlab chiqarish, ta’minot, moliyaviy va sotish risklar tahlili. Risklarning asosiy turlari xedjirlash usullari. Korxona faoliyatidagi iqtisodiy risklarni oldini olish, ta’sir darajasini kamaytirish va samarali boshqarish algoritmi. Iqtisodiy, siyosiy, ma’muriy va texnik risklar.

10-mavzu. Moliyaviy risk, moliyaviy risk chegaralari va xedjirlash. Moliyaviy risk mezonlari va turlari. Moliyaviy risk darajasini minimallashtirish usullari. Risklarni

sug'urtalash va xedjerlash. Moliyaviy risk turlari va tarkibi, ularni ulchash va baxolash. Kichik natija ishtiyokida tavakkalchilikka bormaslik: risk okibatlari xakida uylash. Risk darajasini pasaytirish usullari. Moliyaviy risk mezonlari va turlari. Sug'urtalash va xedjirlash.

11-mavzu. Risklarning iqtisodiy ko'rsatkichlari va ularni baholash usullari. Risklarning iqtisodiy ko'rsatkichlari. Risklarni miqdoriy baholash usullari. Tarmoq darajasida risklarni boshqarish va ta'sir darajasini minimallashtirish. Korxona faoliyatida risklarni baholashning zamonaviy usullari.

12-mavzu. Risklarni miqdoriy baholash va uni aniqlash usullari. Noaniqlik va tavakkalchilik. Ehtimol tushunchasi. Ehtimolning turlari. Noaniqlik sharoitida tanlash. Risklarni vujudga kelishi sabablari. Risk o'lehoivi. Kutiladigan miqdor. Chetlanish. Riskga bo'lgan munosabat. Tavakkalchilikka moyillik. Tavakkalchilikka moyil bo'lmagan holat. Tavakkalchilikka befarqlik. Risklarni pasaytirish yo'llari. Risklarni ta'sir darajasini pasaytirishda diversifikatsiyaning o'rni va ahamiyati.

13-mavzu. Strategik biznes darajadagi risklarni boshqarish. Strategik rejalashtirish. Riskni aniqlash. Biznes risk strategiyasi: umumiy tavsifi. Biznes bosqichda o'ziga xos risklar. Riskni prognoz qilish va korxonaga uning ta'sirini kamaytirish bo'yicha qaror qabul qilishning muhim vositalari. Risk ustidan nazorat qilish vazifasi. Riskni nazorat qilish texnologiyasini o'zlashtirish. Risk ichki va tashqi omillari.

14-mavzu. Risklarni kamaytirish usullari. Korxona faoliyatini boshqarishda risklarni kamaytirishning iqtisodiy usullari. Risklarni chegaraviy qiymatlarini aniqlash diversifikatsiyalash. Risklarni ehtimoliy kutilishi. Risklarni ta'sir darajasini prognozlashtirish. Korxonaning tashqi va ichki faoliyatiga nisbatan risklarni tasniflash.

15-mavzu. Logistika korxonalarda risklarni boshqarish samaradorligini oshirish. Risklarni boshqarishda ta'sir ko'rsatadigan omillar tahlili. Korxona faoliyatini boshqarishda ichki omillar ta'sirini baholash. Korxona faoliyatini boshqarishda tashqi omillar ta'sirini baholash.

16-mavzu. Risk koeffitsiyenti va uning tahlili. Risk koeffitsiyenti tushunchasi. Risk koeffitsiyentining tahlili. Foyda keltirish funksiyasi.

17-mavzu. Risklarni boshqarish usullarini takomillashtirish. Risklarni modellashtirish. Risk ob'yekti. Risk matrisasini tuzish. Risklarni boshqarish algoritmining umumiy tavsifi. Risklarni o'lehash usullari. Risk koeffitsiyenti. Riskning sub'yektiv omillari.

18-mavzu. Risklarni boshqarishni takomillashtirish va uning samaradorligi. Risklarni boshqarishning o'ziga xos xususiyatlari, asosiy tamoyillari va funksiyalari. Risklarni boshqarishning asosiy yo'nalishlari. Risklarni boshqarish konsepsiyalari. Joriy risklarni boshqarish samaradorligini baholash. Risklarni limitlash.

19-mavzu. Risklarni boshqarish va ularni sug'urtalash. Sug'urtalash uchun rezerv fondi. Tarmoqlar zarar kvotasining matematik kutilma va dispersiyasi. Risklarni oldini olish va ularni ta'sir darajasini minimallashtirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish.

20-mavzu. Risklarni tahlil qilish va baholash. Risk tahlilining umumiy tamoyillari. Risklarni miqdoriy baholash. Risklarni miqdoriy baholash va uni aniqlash usullari. Ko'zda tutilmagan xarajatlarni moliyaviy rezerflash.			
Ta'lim berish va o'qitish uslubi:	Ma'ruza, amaliy mashg'ulotlar, mustaqil ishlar (dumaloq stol, keys stadi, master-klasslar)		
Mustaqil ishlar:	O'quv loyihalar, guruhli taqdimot, referatlar, keyslar, dokladlar, krossvordlar, esse va x.z		
Maslahatlar va topshiriqlarni topshirish vaqti	Seshanba	13.30-15.30	Aud. 1/239
	Chorshanba	13.00-15.00	Aud. 1/239
Bilimlarni baholash usullari, mezonlari, va tartibi:			
Baholash usullari	Yekspress testlar, yozma ishlar, og'zaki so'rov, prezentatsiyalar va h.z.		
Baholash mezonlari	86-100 ball - «a'lo»: fanga oid nazariy va uslubiy tushunchalarni to'la o'zlashtira olish; fanga oid ko'rsatkichlarni iqtisodiy tahlil qilishda ijodiy fikr lay olish; o'rganilayotgan jarayonlar haqida mustaqil mushohada yuritish; mehnat munosabatlariga oid tahlil natijalarini to'g'ri aks ettira olish; o'rganilayotgan jarayonga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va ularga to'la baho berish; tahlil natijalari asosida vaziyatga to'g'ri va xolis baho berish; o'rganilayotgan iqtisodiy hodisa va jarayon to'g'risida tasavvurga ega bo'lish; o'rganilayotgan jarayonlarni analitik jadvallar orqali tahlil etish va tegishli qarorlar qabul qilish. 71-85 ball - «yaxshi»: o'rganilayotgan jarayonlar haqida mustaqil mushohada yuritish; tahlil natijalarini to'g'ri aks ettira olish; o'rganilayotgan iqtisodiy hodisa va jarayon to'g'risida tasavvurga ega bo'lish; o'rganilayotgan jarayonga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va ularga to'la baho berish; o'rganilayotgan jarayonlarni jadvallar orqali tahlil etish va tegishli qarorlar qabul qilish. 55-70 ball - «qoniqarli»: o'rganilayotgan jarayonga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va ularga to'la baho berish; o'rganilayotgan iqtisodiy hodisa va jarayon to'g'risida tasavvurga ega bo'lish; o'rganilayotgan jarayonlarni analitik jadvallar orqali tahlil etish. 0-54 ball - «qoniqarsiz»: o'tilgan fanning nazariy va uslubiy asoslarini bilmaslik; iqtisodiy hodisa va jarayonlarni tahlil etish bo'yicha tasavvurga ega emaslik; o'rganilayotgan jarayonlarga iqtisodiy usullarni qo'llay olmaslik.		
Baholash jarayoni	Reyting baholash turlari	Maks.bal	O'tqazish vaqti
	Joriy nazorat:	30	

	ma'ruza mashg'ulotlarda faolligi, muntazam ravishda konspekt yuritishi uchun		Semestr davomida
	Mustaqil ta'lim topshiriq-larining o'z vaqtida va sifatli bajarilishi	10	
	Amaliy mashg'ulotlarda faolligi, savollarga to'g'ri javob berganligi, amaliy topshiriqlarni bajargan-ligi uchun	20	
	Oraliq nazorat	40	
	Oraliq nazorat (ma'ruzachi o'qituvchisi tomonidan qabul qilinadi). Oraliq nazoratda talabalar kichik guruhlariga bo'linadi (har bir guruhda talabalar soni 5-7 tagacha bo'lishi mumkin), har bir guruhga alohida topshiriqlar beriladi va himoya qabul qilinadi. Topshiriqlar 2-3-haftalar oralig'ida talabalarga biriktiriladi. Guruhning faolligi, berilgan topshiriqni nazariy va amaliy jihatdan yoritilishi, xulosalarning mantiqiy bog'liqligi, kreativ mulohazalarning mavjudligi, huquqiy-normativ hujjatlarni bilishi va boshqa talablarga mosligi hisobga olinadi. Guruhdagi har bir talabaga 0-40 oralig'ida bir xil ball qo'yiladi. Himoya kafedra mudiri tomonidan tasdiqlangan grafik asosida dars mashg'ulotlaridan so'ng tashkil etiladi	40	9-hafta
	Yakuniy nazorat	30	18 hafta
	Yozma ish yoki og'zaki	30	
	JAMI	100	
Axborot resurs baza:			
Asosiy adabiyotlar:	1. "Human safety and risk management" Third edition. Glendon A. Ian Published 2016. 2. "Risk management: Value at risk and beyond" edited by Dempster M. University of Cambridge by Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2015. P.452. 3. Urodovskix V. N. Upravleniye riskami predpriyatiya : ucheb. posobiye. M. : INFRA M, 2011. S. 355. 4. Sholomiskiy A. G. Teoriya riska: vybor pri neopredelennosti i modelirovaniye riska: ucheb. posobiye. M.: Izd vo GU VSHE, 2005. S. 295. 5. Voronovskiy A.V. Upravleniye riskami: Ucheb.posobiye. 2-ye izd., ispr.i dop. – SPb.: Izd-vo S.Peterb. un-ta, 2000; OSEiM, 2012. – 458 s. 6. Chernova G.V., Kudryavseva A.A. Upravleniye riskami: Ucheb, posobiye. – M.: Prospekt, 2011. – 160 s. 7. Sh.Zaynuddinov, J.To'rayev Tavakkalchilikni boshqarish. O'quv qo'llanma. Toshkent – 2005. – 127b.		

Qo‘shimcha adabiyotlar:	1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.–T.:O‘zbekiston, 2018.–76 b. 2. Mirziyov Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016 yil yakunlari va 2017 yil istiqbollarga bag‘ishlangan majlisidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. // Xalq so‘zi gazetasi. 2017 yil 16 yanvar, №11. 3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni “O‘zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” 2017 yil 7 fevral, PF-4947-son. 4. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik o‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent : O‘zbekiston, 2016. - 56 b. 5. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta‘minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 48 b 6. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: : “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b. 7. Statisticheskoye yezegodnik regionov Uzbekistana. 2016. – T.: Goskomstat Uzbekistana. 2017. - 130 str.
Normativ-huquqiy hujjatlar:	1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - T.: NMIU, 2016 y. 40 b. 2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 17 avgustdagi PQ-3225-sonli “Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash davlat jamg‘armasini tashkil etish to‘g‘risida” Qarori. www.lex.uz 3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”, 2017 yil 7 fevral. 4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni “O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar bo‘yicha davlat qo‘mitasini tashkil etish to‘g‘risida”, 2017 yil 31 mart. 5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yilning 7 iyundagi “Har bir oila — tadbirkor” dasturini amalga oshirish to‘g‘risidagi Qarori// "Xalq so‘zi", 2018 yil 8 iyun 6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori “Tadbirkorlik faoliyatining jadal rivojlanishini ta‘minlashga, xususiy mulkni har tomonlama himoya qilishga va ishbilarmonlik muhitini sifat jihatidan yaxshilashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”, 2016 yil 15 oktabr.
Ilmiy jurnallar:	“Yekonomicheskoye obozreniye”, “Iqtisodiyot va ta‘lim”, “Iqtisod va moliya”, “Pul kredit va banklar”, “Voprosy ekonomiki”
Davriy nashrlar:	“Xalq so‘zi”, “Ma‘rifat”, “O‘zbekiston ovozi”
Statistik nashrlar:	1. Statisticheskoye yezegodnik regionov Uzbekistana. 2018. –T.: Goskomstat Uzbekistana. 2018. - 130 str. 2. Statisticheskoye obozreniye Uzbekistana. 2008-2018. 3. Uzbekistan v tsifrax. 2016. – T.:, Goskomstat Uzbekistana 2018. – 188 str.
Internet resurslar:	1. http://www.mineconomy.uz – O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi rasmiy sayti 2. http://www.mehnat.uz - O‘zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari Vazirligi rasmiy sayti 3. http://www.mf.uz - O‘zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi rasmiy sayti 4. http://www.gkk.uz - O‘zbekiston Respublikasi xususiylashtirilgan korxonalarga ko‘maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo‘mitasi rasmiy sayti 5. http://www.stat.uz - O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasi rasmiy sayti

	6. http://www.invest.gov.uz - O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar bo‘yicha Davlat Qo‘mitasi rasmiy sayti 7. http://www.standart.uz -O‘zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish agentligi rasmiy sayti 8. http://www.ima.uz -O‘zbekiston Respublikasi Intellektual mulk agentligi rasmiy sayti 9. http://www.academy.uz- O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi rasmiy sayti 10. http://www.wta.org - Xalqaro savdo tashkiloti sayti 11. http://www.semi.rssi.ru– Rossiya Federatsiyasi Markaziy-iqtisodiy matematika instituti sayti. 12. http://www.nber.com– AQSH iqtisodiy tadqiqotlar milliy byurosi sayti. 13. http://www.wybofsciencye.com- Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi. 14. http://www.scopus.com – Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi. 15. http://www.yelibrary.ru – Rossiya ilmiy maqolalar indeksi.
--	---

MA'RUZA MASHG'ULOTLARI REJASI

MA'RUZA MASHG'ULOTLARI REJASI

1-mavzu: “Risklarni boshqarish” faniga kirish, riskning mohiyati va o‘ziga xos xususiyatlari (2 soat)

Reja:

- 1.1. “Risklarni boshqarish” fanining mazmuni va maqsadi
- 1.2. Risklarning asosiy tushunchalari, elementlari va xususiyatlari
- 1.3. Risklarni turlarga ajratish

Qo‘llaniladigan pedagogik texnologiyalar: Ma’ruza, «aqliy hujum», namoyish etish.

1-mavzu bo‘yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. “Human safety and risk management” Third edition. Glendon A. Ian Published 2016.
2. “Risk management: Value at risk and beyond” edited by Dempster M. University of Cambridge by Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2015. P.452.
3. Urodovskiy V. N. Upravleniye riskami predpriyatiya : ucheb. posobiye. M. : INFRA M, 2011. S. 355.
4. Sholomiskiy A. G. Teoriya riska: vybor pri neopredelennosti i modelirovaniye riska: ucheb. posobiye. M.: Izd vo GU VSHE, 2005. S. 295.
5. Voronovskiy A.V. Upravleniye riskami: Ucheb.posobiye. 2-ye izd., ispr.i dop. – SPb.: Izd-vo S.Peterb. un-ta, 2000; OSEiM, 2012. – 458 s.
6. Chernova G.V., Kudryavseva A.A. Upravleniye riskami: Ucheb, posobiye. – M.: Prospekt, 2011. – 160 s.
7. Sh.Zaynuddinov, J.To‘rayev Tavakkalchilikni boshqarish. O‘quv qo‘llanma. Toshkent – 2005. – 127b.

2-mavzu. Risklarni boshqarishning nazariy asoslari (2 soat)

Reja:

1. Risklarni boshqarishning asosiy tamoyillari.
2. Risk tushunchasi va terminlariga nazariy yondashuv.
3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida risklarni boshqarish.

Qo‘llaniladigan pedagogik texnologiyalar: Jamoada ishlash, baliq skeleti.

2-mavzu bo‘yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. “Human safety and risk management” Third edition. Glendon A. Ian Published 2016.

2. "Risk management: Value at risk and beyond" edited by Dempster M. University of Cambridge by Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2015. P.452.

3. Urodovskix V. N. Upravleniye riskami predpriyatiya : ucheb. posobiye. M. : INFRA M, 2011. S. 355.

4. Sholomiskiy A. G. Teoriya riska: vybor pri neopredelennosti i modelirovaniye riska: ucheb. posobiye. M.: Izd vo GU VSHE, 2005. S. 295.

5. Voronovskiy A.V. Upravleniye riskami: Ucheb.posobiye. 2-ye izd., ispr.i dop. – SPb.: Izd-vo S.Peterb. un-ta, 2000; OSEiM, 2012. – 458 s.

6. Chernova G.V., Kudryavseva A.A. Upravleniye riskami: Ucheb, posobiye. – M.: Prospekt, 2011. – 160 s.

7. Sh.Zaynuddinov, J.To'rayev Tavakkalchilikni boshqarish. O'quv qo'llanma. Toshkent – 2005. – 127b.

3-mavzu. Risklarni boshqarish strategiyasi. (4 soat)

Reja:

1-ma'ruza (2 soat)

1. Risklarni boshqarish strategiyasining mohiyati va mazmuni.
2. Risklarni boshqarish strategiyasi turlari.

2-ma'ruza (2 soat)

3. Risklarni boshqarishda raqobat strategiyasi.
4. Boshqaruv strategiyasi

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: insert texnikasi, jamoada ishlash, baliq skeleti, keys stadi.

3-mavzu bo'yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. "Human safety and risk management" Third edition. Glendon A. Ian Published 2016.

2. "Risk management: Value at risk and beyond" edited by Dempster M. University of Cambridge by Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2015. P.452.

3. Urodovskix V. N. Upravleniye riskami predpriyatiya : ucheb. posobiye. M. : INFRA M, 2011. S. 355.

4. Sholomiskiy A. G. Teoriya riska: vybor pri neopredelennosti i modelirovaniye riska: ucheb. posobiye. M.: Izd vo GU VSHE, 2005. S. 295.

5. Voronovskiy A.V. Upravleniye riskami: Ucheb.posobiye. 2-ye izd., ispr.i dop. – SPb.: Izd-vo S.Peterb. un-ta, 2000; OSEiM, 2012. – 458 s.

6. Chernova G.V., Kudryavseva A.A. Upravleniye riskami: Ucheb, posobiye. – M.: Prospekt, 2011. – 160 s.

7. Sh.Zaynuddinov, J.To'rayev Tavakkalchilikni boshqarish. O'quv qo'llanma. Toshkent – 2005. – 127b.

4-mavzu. Risklarni boshqaruv evolyusiyasi va boshqaruv jarayoni (4 soat)

Reja:

1- ma'ruza (2 soat)

1. Risk menejmentining evolyusiyasi.
2. Risk boshqaruvi jarayonini aniqlash, tahlil qilish va oldini olish chora-tadbirlarini ishlab chiqish.
3. Boshqarishning asosiy usullari.

2- ma'ruza (2 soat)

4. Javobgarlikni ijro etuvchilar va risklar, analiz va reaksiya.
5. Boshqarishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari.
6. Korxona faoliyatiga risk menejmenti tizimini joriy etish.

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: yekspert baholash, delfi usuli, nilufar guli.

4-mavzu bo'yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. "Human safety and risk management" Third edition. Glendon A. Ian Published 2016.
2. "Risk management: Value at risk and beyond" edited by Dempster M. University of Cambridge by Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2015. P.452.
3. Urodovskix V. N. Upravleniye riskami predpriyatiya : ucheb. posobiye. M. : INFRA M, 2011. S. 355.
4. Sholomiskiy A. G. Teoriya riska: vybor pri neopredelennosti i modelirovaniye riska: ucheb. posobiye. M.: Izd vo GU VSHE, 2005. S. 295.
5. Voronovskiy A.V. Upravleniye riskami: Ucheb.posobiye. 2-ye izd., ispr.i dop. – SPb.: Izd-vo S.Peterb. un-ta, 2000; OSEiM, 2012. – 458 s.
6. Chernova G.V., Kudryavseva A.A. Upravleniye riskami: Ucheb, posobiye. – M.: Prospekt, 2011. – 160 s.
7. Sh.Zaynuddinov, J.To'rayev Tavakkalchilikni boshqarish. O'quv qo'llanma. Toshkent – 2005. – 127b.

5-mavzu. Risklarni boshqarish konsepsiyasi. (2 soat)

Reja:

1. Risk va noaniqlik: Asosiy tushunchalar va umumiy tamoyillar.
2. Riskning shakllanishi, riskning o'lchamlari.
3. Turli xil bosqichdagi korxonalarda risklarni samarali boshqarish va uning kelib chiqish sabablarini o'rganish.

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: yekspert baholash, delfi usuli, nilufar guli.

5-mavzu bo'yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. "Human safety and risk management" Third edition. Glendon A. Ian Published 2016.
2. "Risk management: Value at risk and beyond" edited by Dempster M. University of Cambridge by Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2015. P.452.
3. Urodovskiy V. N. Upravleniye riskami predpriyatiya : ucheb. posobiye. M. : INFRA M, 2011. S. 355.
4. Sholomiskiy A. G. Teoriya riska: vybor pri neopredelennosti i modelirovaniye riska: ucheb. posobiye. M.: Izd vo GU VSHE, 2005. S. 295.
5. Voronovskiy A.V. Upravleniye riskami: Ucheb.posobiye. 2-ye izd., ispr.i dop. – SPb.: Izd-vo S.Peterb. un-ta, 2000; OSEiM, 2012. – 458 s.
6. Chernova G.V., Kudryavseva A.A. Upravleniye riskami: Ucheb, posobiye. – M.: Prospekt, 2011. – 160 s.
7. Sh.Zaynuddinov, J.To'rayev Tavakkalchilikni boshqarish. O'quv qo'llanma. Toshkent – 2005. – 127b.

6-mavzu. Risk chegaralari, iqtisodiy va huquqiy asoslari (4 soat)

Reja:

1. Risklarning huquqiy chegaralari.
2. Risklarning huquqiy jihatlari.
3. Risklarni turlarga ajratishning umumiy tamoyillari.

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: Ma'ruza, «aqliy hujum», namoyish etish.

6-mavzu bo'yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. "Human safety and risk management" Third edition. Glendon A. Ian Published 2016.
2. "Risk management: Value at risk and beyond" edited by Dempster M. University of Cambridge by Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2015. P.452.
3. Urodovskiy V. N. Upravleniye riskami predpriyatiya: ucheb. posobiye. M. : INFRA M, 2011. S. 355.
4. Sholomiskiy A. G. Teoriya riska: vybor pri neopredelennosti i modelirovaniye riska: ucheb. posobiye. M.: Izd vo GU VSHE, 2005. S. 295.
5. Voronovskiy A.V. Upravleniye riskami: Ucheb.posobiye. 2-ye izd., ispr.i dop. – SPb.: Izd-vo S.Peterb. un-ta, 2000; OSEiM, 2012. – 458 s.
6. Chernova G.V., Kudryavseva A.A. Upravleniye riskami: Ucheb, posobiye. – M.: Prospekt, 2011. – 160 s.
7. Sh.Zaynuddinov, J.To'rayev Tavakkalchilikni boshqarish. O'quv qo'llanma. Toshkent – 2005. – 127b.

7-mavzu. Qaror qabul qilish jarayonida risklarni baholash (4 soat)

Reja:

1. Qaror qabul qilish jarayonida risklarni baholash.
2. Tavakkalchilikda iqtisodiyot bosqichlarda qarorlarni qabul qilish.
1. Tarmoq qarorlari va tavakkalchilik.

Qo‘llaniladigan pedagogik texnologiyalar: Jamoada ishlash, baliq skileti, keys stadi.

7-mavzu bo‘yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. “Human safety and risk management” Third edition. Glendon A. Ian Published 2016.
2. “Risk management: Value at risk and beyond” edited by Dempster M. University of Cambridge by Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2015. P.452.
3. Urodovskix V. N. Upravleniye riskami predpriyatiya : ucheb. posobiye. M. : INFRA M, 2011. S. 355.
4. Sholomiskiy A. G. Teoriya riska: vybor pri neopredelennosti i modelirovaniye riska: ucheb. posobiye. M.: Izd vo GU VSHE, 2005. S. 295.
5. Voronovskiy A.V. Upravleniye riskami: Ucheb.posobiye. 2-ye izd., ispr.i dop. – SPb.: Izd-vo S.Peterb. un-ta, 2000; OSEiM, 2012. – 458 s.
6. Chernova G.V., Kudryavseva A.A. Upravleniye riskami: Ucheb, posobiye. – M.: Prospekt, 2011. – 160 s.
7. Sh.Zaynuddinov, J.To‘rayev Tavakkalchilikni boshqarish. O‘quv qo‘llanma. Toshkent – 2005. – 127b.

8-mavzu. Risklarni boshqarish usullari va insturmentlari (6 soat)

Reja:

1. Risk tahlilining texnikalari va texnikalarni tanlash.
2. Risklarni ro‘yxatini ishlab chiqish va kelib chiqish sabablarini aniqlash.
3. Risklarni ta’sir jarajasini minimallashtirishda zamonaviy menejment usullaridan foydalanish.

Qo‘llaniladigan pedogogik texnologiyalar: Ma’ruza, «aqliy hujum», namoyish etish.

8-mavzu bo‘yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. “Human safety and risk management” Third edition. Glendon A. Ian Published 2016.
2. “Risk management: Value at risk and beyond” edited by Dempster M. University of Cambridge by Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2015. P.452.

3. Urodovskix V. N. Upravleniye riskami predpriyatiya : ucheb. posobiye. M. : INFRA M, 2011. S. 355.
4. Sholomiskiy A. G. Teoriya riska: vybor pri neopredelennosti i modelirovaniye riska: ucheb. posobiye. M.: Izd vo GU VSHE, 2005. S. 295.
5. Voronovskiy A.V. Upravleniye riskami: Ucheb.posobiye. 2-ye izd., ispr.i dop. – SPb.: Izd-vo S.Peterb. un-ta, 2000; OSEiM, 2012. – 458 s.
6. Chernova G.V., Kudryavseva A.A. Upravleniye riskami: Ucheb, posobiye. – M.: Prospekt, 2011. – 160 s.
7. Sh.Zaynuddinov, J.To‘rayev Tavakkalchilikni boshqarish. O‘quv qo‘llanma. Toshkent – 2005. – 127b.

9-mavzu. Korxona faoliyatidagi iqtisodiy risklarni samarali boshqarish algoritmining mohiyati (4 soat)

Reja:

1. Korxona faoliyatidagi ichki va tashqi risklarni baholash va ishlab chiqarish, ta‘minot, moliyaviy va sotish risklar tahlili.
2. Risklarning asosiy turlari xedjirlash usullari. Korxona faoliyatidagi iqtisodiy risklarni oldini olish, ta‘sir darajasini kamaytirish va samarali boshqarish algoritmi.
3. Iqtisodiy, siyosiy, ma‘muriy va texnik risklar.

Qo‘llaniladigan pedagogik texnologiyalar: Yekspert Baholash, delfi usuli, nilufar guli.

9-mavzu bo‘yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. “Human safety and risk management” Third edition. Glendon A. Ian Published 2016.
2. “Risk management: Value at risk and beyond” edited by Dempster M. University of Cambridge by Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2015. P.452.
3. Urodovskix V. N. Upravleniye riskami predpriyatiya : ucheb. posobiye. M. : INFRA M, 2011. S. 355.
4. Sholomiskiy A. G. Teoriya riska: vybor pri neopredelennosti i modelirovaniye riska: ucheb. posobiye. M.: Izd vo GU VSHE, 2005. S. 295.
5. Voronovskiy A.V. Upravleniye riskami: Ucheb.posobiye. 2-ye izd., ispr.i dop. – SPb.: Izd-vo S.Peterb. un-ta, 2000; OSEiM, 2012. – 458 s.
6. Chernova G.V., Kudryavseva A.A. Upravleniye riskami: Ucheb, posobiye. – M.: Prospekt, 2011. – 160 s.
7. Sh.Zaynuddinov, J.To‘rayev Tavakkalchilikni boshqarish. O‘quv qo‘llanma. Toshkent – 2005. – 127b.

10-mavzu. Moliyaviy risk, moliyaviy risk chegaralari va xedjerlash (6 soat)

Reja:

1. Moliyaviy risk mezonlari va turlari.
2. Moliyaviy risk darajasini pasaytirish usullari.
3. Sug'urtalash va xedjirlash.

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: insert texnikasi, nilufar guli, guruhlarda ishlash.

10-mavzu bo'yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. "Human safety and risk management" Third edition. Glendon A. Ian Published 2016.
2. "Risk management: Value at risk and beyond" edited by Dempster M. University of Cambridge by Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2015. P.452.
3. Urodovskix V. N. Upravleniye riskami predpriyatiya : ucheb. posobiye. M. : INFRA M, 2011. S. 355.
4. Sholomiskiy A. G. Teoriya riska: vybor pri neopredelennosti i modelirovaniye riska: ucheb. posobiye. M.: Izd vo GU VSHE, 2005. S. 295.
5. Voronovskiy A.V. Upravleniye riskami: Ucheb.posobiye. 2-ye izd., ispr.i dop. – SPb.: Izd-vo S.Peterb. un-ta, 2000; OSEiM, 2012. – 458 s.
6. Chernova G.V., Kudryavseva A.A. Upravleniye riskami: Ucheb, posobiye. – M.: Prospekt, 2011. – 160 s.
7. Sh.Zaynuddinov, J.To'rayev Tavakkalchilikni boshqarish. O'quv qo'llanma. Toshkent – 2005. – 127b.

11-mavzu. Risklarning iqtisodiy ko'rsatkichlari va ularni baholash usullari (4 soat)

Reja:

1. Risklarning iqtisodiy ko'rsatkichlari.
2. Tarmoq darajasida xo'jalikni boshqarish va risk.
3. Risklarni miqdoriy baholash usullari.

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: yekspert baholash, delfi usuli, nilufar guli.

11-mavzu bo'yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. "Human safety and risk management" Third edition. Glendon A. Ian Published 2016.
2. "Risk management: Value at risk and beyond" edited by Dempster M. University of Cambridge by Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2015. P.452.
3. Urodovskix V. N. Upravleniye riskami predpriyatiya : ucheb. posobiye. M. : INFRA M, 2011. S. 355.
4. Sholomiskiy A. G. Teoriya riska: vybor pri neopredelennosti i modelirovaniye riska: ucheb. posobiye. M.: Izd vo GU VSHE, 2005. S. 295.

5. Voronsovskiy A.V. Upravleniye riskami: Ucheb.posobiye. 2-ye izd., ispr.i dop. – SPb.: Izd-vo S.Peterb. un-ta, 2000; OSEiM, 2012. – 458 s.

6. Chernova G.V., Kudryavseva A.A. Upravleniye riskami: Ucheb, posobiye. – M.: Prospekt, 2011. – 160 s.

7. Sh.Zaynuddinov, J.To‘rayev Tavakkalchilikni boshqarish. O‘quv qo‘llanma. Toshkent – 2005. – 127b.

12-mavzu. Strategik biznes darajadagi risklarni boshqarish

(2 soat)

Reja:

1. Biznes risk strategiyasi: umumiy tavsifi. Biznes bosqichda o‘ziga xos risklar.
2. Riskni prognoz qilish va korxonaga uning ta‘sirini kamaytirish bo‘yicha qaror qabul qilishning muhim vositalari. Risk ustidan nazorat qilish vazifasi.

Qo‘llaniladigan pedagogik texnologiyalar: aqliy hujum, guruhlarda ishlash, blits-so‘rov.

12-mavzu bo‘yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. “Human safety and risk management” Third edition. Glendon A. Ian Published 2016.

2. “Risk management: Value at risk and beyond” edited by Dempster M. University of Cambridge by Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2015. P.452.

3. Urodovskix V. N. Upravleniye riskami predpriyatiya : ucheb. posobiye. M. : INFRA M, 2011. S. 355.

4. Sholomiskiy A. G. Teoriya riska: vybor pri neopredelennosti i modelirovaniye riska: ucheb. posobiye. M.: Izd vo GU VSHE, 2005. S. 295.

5. Voronsovskiy A.V. Upravleniye riskami: Ucheb.posobiye. 2-ye izd., ispr.i dop. – SPb.: Izd-vo S.Peterb. un-ta, 2000; OSEiM, 2012. – 458 s.

6. Chernova G.V., Kudryavseva A.A. Upravleniye riskami: Ucheb, posobiye. – M.: Prospekt, 2011. – 160 s.

7. Sh.Zaynuddinov, J.To‘rayev Tavakkalchilikni boshqarish. O‘quv qo‘llanma. Toshkent – 2005. – 127b.

13-mavzu. Risklarni kamaytirish usullari (2 soat)

Reja:

1. Korxona faoliyatini boshqarishda risklarni kamaytirishning iqtisodiy usullari.
2. Risklarni chegaraviy qiymatlarini aniqlash diversifikatsiyalash va risklarni ehtimoliy kutilishi.
3. Risklarni ta‘sir darajasini prognozlashtirish. Korxonaning tashqi va ichki faoliyatiga nisbatan risklarni tasniflash.

Qo‘llaniladigan pedagogik texnologiyalar: insert texnikasi, nilufar guli, guruhlarda ishlash.

13-mavzu bo'yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. "Human safety and risk management" Third edition. Glendon A. Ian Published 2016.
2. "Risk management: Value at risk and beyond" edited by Dempster M. University of Cambridge by Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2015. P.452.
3. Urodovskiy V. N. Upravleniye riskami predpriyatiya : ucheb. posobiye. M. : INFRA M, 2011. S. 355.
4. Sholomiskiy A. G. Teoriya riska: vybor pri neopredelennosti i modelirovaniye riska: ucheb. posobiye. M.: Izd vo GU VSHE, 2005. S. 295.
5. Voronovskiy A.V. Upravleniye riskami: Ucheb.posobiye. 2-ye izd., ispr.i dop. – SPb.: Izd-vo S.Peterb. un-ta, 2000; OSEiM, 2012. – 458 s.
6. Chernova G.V., Kudryavseva A.A. Upravleniye riskami: Ucheb, posobiye. – M.: Prospekt, 2011. – 160 s.
7. Sh.Zaynuddinov, J.To'rayev Tavakkalchilikni boshqarish. O'quv qo'llanma. Toshkent – 2005. – 127b.

14-mavzu. Logistika korxonalarda risklarni boshqarish samaradorligini oshirish (2 soat)

Reja:

1. Risklarni boshqarishda ta'sir ko'rsatadigan omillar tahlili.
2. Korxona faoliyatini boshqarishda ichki omillar ta'sirini baholash.
3. Korxona faoliyatini boshqarishda tashqi omillar ta'sirini baholash.

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: insert texnikasi, nilufar guli, guruhlarda ishlash.

14-mavzu bo'yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. "Human safety and risk management" Third edition. Glendon A. Ian Published 2016.
2. "Risk management: Value at risk and beyond" edited by Dempster M. University of Cambridge by Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2015. P.452.
3. Urodovskiy V. N. Upravleniye riskami predpriyatiya : ucheb. posobiye. M. : INFRA M, 2011. S. 355.
4. Sholomiskiy A. G. Teoriya riska: vybor pri neopredelennosti i modelirovaniye riska: ucheb. posobiye. M.: Izd vo GU VSHE, 2005. S. 295.
5. Voronovskiy A.V. Upravleniye riskami: Ucheb.posobiye. 2-ye izd., ispr.i dop. – SPb.: Izd-vo S.Peterb. un-ta, 2000; OSEiM, 2012. – 458 s.
6. Chernova G.V., Kudryavseva A.A. Upravleniye riskami: Ucheb, posobiye. – M.: Prospekt, 2011. – 160 s.
7. Sh.Zaynuddinov, J.To'rayev Tavakkalchilikni boshqarish. O'quv qo'llanma. Toshkent – 2005. – 127b.

15-mavzu. Risk koeffitsiyenti va uning tahlili (2 soat)

Reja:

1. Risk koeffitsiyenti tushunchasi.
2. Risk koeffitsiyentining tahlili. Foyda keltirish funksiyasi.

Qo‘llaniladigan pedagogik texnologiyalar: aqliy hujum, guruhlarda ishlash, blits-so‘rov.

15-mavzu bo‘yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. “Human safety and risk management” Third edition. Glendon A. Ian Published 2016.
2. “Risk management: Value at risk and beyond” edited by Dempster M. University of Cambridge by Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2015. P.452.
3. Urodovskix V. N. Upravleniye riskami predpriyatiya : ucheb. posobiye. M. : INFRA M, 2011. S. 355.
4. Sholomiskiy A. G. Teoriya riska: vybor pri neopredelennosti i modelirovaniye riska: ucheb. posobiye. M.: Izd vo GU VSHE, 2005. S. 295.
5. Voronovskiy A.V. Upravleniye riskami: Ucheb.posobiye. 2-ye izd., ispr.i dop. – SPb.: Izd-vo S.Peterb. un-ta, 2000; OSEiM, 2012. – 458 s.
6. Chernova G.V., Kudryavseva A.A. Upravleniye riskami: Ucheb, posobiye. – M.: Prospekt, 2011. – 160 s.
7. Sh.Zaynuddinov, J.To‘rayev Tavakkalchilikni boshqarish. O‘quv qo‘llanma. Toshkent – 2005. – 127b.

16-mavzu. Risklarni boshqarish usullarini takomillashtirish

(2 soat)

Reja:

1. Risklarni modellashtirish. Risk ob‘yekti. Risk matrisasini tuzish.
2. Risklarni boshqarish algoritmining umumiy tavsifi. Risklarni o‘lchash usullari. Risk koeffitsiyenti. Riskning sub‘yektiv omillari.

Qo‘llaniladigan pedagogik texnologiyalar: aqliy hujum, guruhlarda ishlash, blits-so‘rov.

16-mavzu bo‘yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. “Human safety and risk management” Third edition. Glendon A. Ian Published 2016.
2. “Risk management: Value at risk and beyond” edited by Dempster M. University of Cambridge by Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2015. P.452.
3. Urodovskix V. N. Upravleniye riskami predpriyatiya : ucheb. posobiye. M. : INFRA M, 2011. S. 355.
4. Sholomiskiy A. G. Teoriya riska: vybor pri neopredelennosti i modelirovaniye riska: ucheb. posobiye. M.: Izd vo GU VSHE, 2005. S. 295.

5. Voronsovskiy A.V. Upravleniye riskami: Ucheb.posobiye. 2-ye izd., ispr.i dop. – SPb.: Izd-vo S.Peterb. un-ta, 2000; OSEiM, 2012. – 458 s.

6. Chernova G.V., Kudryavseva A.A. Upravleniye riskami: Ucheb, posobiye. – M.: Prospekt, 2011. – 160 s.

7. Sh.Zaynuddinov, J.To‘rayev Tavakkalchilikni boshqarish. O‘quv qo‘llanma. Toshkent – 2005. – 127b.

17-mavzu. Risklarni boshqarishni takomillashtirish va uning samaradorligi (2 soat)

Reja:

1. Risklarni boshqarishning o‘ziga xos xususiyatlari, asosiy tamoyillari va funksiyalari.

2. Risklarni boshqarishning asosiy yo‘nalishlari. Risklarni boshqarish konsepsiyalari.

Qo‘llaniladigan pedagogik texnologiyalar: aqliy hujum, guruhlarda ishlash, blits-so‘rov.

17-mavzu bo‘yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. “Human safety and risk management” Third edition. Glendon A. Ian Published 2016.

2. “Risk management: Value at risk and beyond” edited by Dempster M. University of Cambridge by Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2015. P.452.

3. Urodovskix V. N. Upravleniye riskami predpriyatiya : ucheb. posobiye. M. : INFRA M, 2011. S. 355.

4. Sholomiskiy A. G. Teoriya riska: vybor pri neopredelennosti i modelirovaniye riska: ucheb. posobiye. M.: Izd vo GU VSHE, 2005. S. 295.

5. Voronsovskiy A.V. Upravleniye riskami: Ucheb.posobiye. 2-ye izd., ispr.i dop. – SPb.: Izd-vo S.Peterb. un-ta, 2000; OSEiM, 2012. – 458 s.

6. Chernova G.V., Kudryavseva A.A. Upravleniye riskami: Ucheb, posobiye. – M.: Prospekt, 2011. – 160 s.

Sh.Zaynuddinov, J.To‘rayev Tavakkalchilikni boshqarish. O‘quv qo‘llanma. Toshkent – 2005. – 127b.

MAVZULAR BO‘YICHA MATN ANNOTASIYASI VA OXIRGI YANGILIKLAR

1-mavzu: “Risklarni boshqarish” faniga kirish, riskning mohiyati va o‘ziga xos xususiyatlari (2 soat)

Reja:

1.1. “Risklarni boshqarish” fanining mazmuni va maqsadi

1.2. Risklarning asosiy tushunchalari, elementlari va xususiyatlari

1.3. Risklarni turlarga ajratish

1.1 Fanning mazmuni va maqsadi.

Umumjaxon amaliyotida kabul kilingan tadbirkorlik va ishbilarmonlik faoliyati tugrisidagi konunchilik-tadbirkorlik bu mulkiy mas’uliyat va uzining tavakkalchiligi bilan amalga oshiriluvchi, daromad olishga yunaltilgan fukarolar va ular guruxning mustakil, tashabbus faoliyati, deb belgilanadi.

Kup xollarda tadbirkorlik; mustakillik, tashabbuskorlik, mas’uliyatlilik, faol izlanuvchanlik, jushkinlik, chakkonlik kabi xislatlar bilan tavsiflanadi. Bu xislatlarning yagona jamlamasi iktisodiy faoliyatiga xos bulib, tulik asosli xolda tadbirkorlik yoki biznes deyiladi. Tadbirkor uzluksiz ravishda uz xatti-xarakatlarini (mazmunan mexnat yutuklarini ta’minlash uchun) takomillashtirib boradi, chunki yutuklar maxsulotlarini texnologiyalarni, tovar sifatini uzgartirishga, tabiiyki narx, iste’molchilar doirasi va kupgina boshka omillarga boglik.

Muammolarni yechimini turli yullarini topish, tanlash va uzgartirish fakat mukobil variantlar mavjudligidagina mumkin buladi. Shuning uchun tadbirkorlikning zaruriy sharti izlanish va xilma-xillik xolatida iktisodiy faoliyatning usullarini tanlashda, erkinlikda kurinadi.

Biznesni tavakkalchiliksiz tasavvur etish mumkin emas. Tavakklikchilikni kuchayishi-bu, moxiyatan tadbirkorlik erkinligining aksi bulib, bu uchun uziga xos tulov xamdir. Bozor munosabatlari sharoitida yashab kolish uchun, texnikaviy yangilanish va dadillik, jushkin xarakatga tayaniladi, bu esa uz navbatida tavakkalchilikni kuchaytiradi. Demak, bundan tadbirkor tavakalilikni kuchaytiradi. Demak, bundan tadbirkor tavakkalchilikdan kochmasligi, balki uning darajasini baxolay bilishi va tavakkalchilikni pasaytirish maksadida uni boshkara bilishi lozimligi kelib chikadi.

Tadbirkorlikning bosh xislati: «Tavakkalchilikdan kochmaslik, balki, uni oldindan kura bilishda va uning eng past darajagacha pasaytira olishda» namoyon buladi, deyiladi.

Ta’kidlaganlaridan mazkur ukuv kullanmasining asosiy maksad va vazifalari kelib chikib, ulani kuyidagicha ifodalash mumkin:

- zamonaviy iktisodiyotga xos bulgan omillardan biri-tavakkalchilikni xisobga olgan xolda iktisodiy jarayonlarni sifat va mikdoriy xususiyatlari tugrisidagi bilimlarini chukurlashtirish va kengaytirish;

- tavakalchilikni inobatga oluvchi iktisodiy matematik modellarni tuzish, taxlil kilish va foydalanish usul va uslublarni uzlashtirish;

- karorlarni kabul kilish jarayonida iktisodiy tavakkalchilikni xisobga oluvchi va modellashtiruvchi bir kator namunaviy uslublarni urgani; xilma-xil muammolarni

yechimini topishda amalda kullash maksadida tegishli apparatlarni (kurollarni) uzlashtirish;

Mazkur ma'ruzalar matnining asosiy kismlarini bayon etishdan oldin, uning mazmun va moxiyatiga ma'lum darajada kushimcha izox beramiz.

Tavakkalchilikni boshkarish, baxolash va taxlil kilish buyicha shu kungacha uzimizdagi mavjud va xorijiy materiallarni xar tomlama keng urganish, bir tizimga keltirib, taxlil kilish ayni paytda kuyidagilarni kursatmokda:

- «risk»-tushunchasini xamma uchun bir xil kabul kilingan tarifi mavjud emas;
- har kaday amaliy va nazariy tasodiflar xolatlar uchun kullaniluvchi tavakkalchilikni kengaytirilgan kursatkichlarini anik xisoblash uslublari ishlab chikilmagan;
- -anik vaziyatga tavakkalchilikning ma'lum darajasini «mos kelishi»ni anikla buyicha ilmiy asoslangan kullanmalar mavjud emas;
- tavakkalchilikni xolatini mikdoriy baxolashga asolanuvchi koida va me'yorlarni shakllantirish imkonini beruvchi me'yoriy-xukukiy konsepsiya ishlab chikilmagan.

Shuni xam nazardan kochirmaslik lozim-ki, tavakkalchilikning kadri-kimmatini belgilash, anik vaziyatlarda kabul kilinishi zarur bulgan karorlarga boglik buladi.

1.2 Tavakkalchilikni asosiy tushunchalari, elementlari va xislatlari

Mavjud adabiyotlarda tavakkalchilikning xislat, xususiyat va elementlari ob'yektiv va sub'yektiv jixatlari uzaro munosabatlari, uni mazmunini anglash turlicha tavsiflangan.

Tavakkalchilikning moxiyati tugrisidagi xilma-xil fikrlar, kup xollarda bu xodisaning serkirraligi amalda mavjud Xo'jalik faoliyati konuniyatlarida uni tulik tan olinmasligi, real iktisodiy amaliyotida va boshkaruv faoliyatida yetarlicha kullanilmasligi bilan sharxlanadi.

Undan tashkari tavakkalchilik bu-bir biriga mos kelmaydigan, ba'zida xatto karama-karshi real xolatlar yigindisidan iborat murakkab jarayondir. Tavakkalchilik tushinchasi rus tilidagi «Risk» suziga ekvivalent sifatida olindi. Endi «Risk» toifasidagi tushunchaga nisbatan mavjud ba'zi-bir yondashuvlarni karab chikamiz.

«Risk» termini grekcha ridsikon, ridsa,-suzlarida tik koya, koyatosh-mazmunini anglatsa, italyancha «risiko»-suzida-xavfli, xavf-xatar, risicare-cuzida koyalarga chap bermok-mazmunini anglatadi.

Fransuzcha «risdoye»-taxlika, xavf-xatar, kurkinch, (tik koyadan aylanib utishda guyoki tavakkal kilish) mazmunini anglatadi.

Vebster lugatida «risk»-zarar yoki ziyon kurish imkoniyati, xavf-xatari deyilsa, Ojegova lugatida «risk» suziga «xavf-xatar xolati imkoniyati» yoki muvafakiyatli xarakat» deb tarif beriladi.

Shunisi dikkatga sazovorki, maxsus lugatlarda (falsafa, xarbiy, iktisodiy va x.z.)-«risk» tushunchasi umuman uchramaydi. U xatto Katta sovet ensiklopediyasi va Sovet ensiklopedik lugatning oxirgi nashrlarida, besh tomli falsafiy ensiklopediya va falsafiy ensiklopedik lugatida, xamda «Ilmiy-texnik tarakkiyot» lugati va boshkalarda xam

uchramaydi. Taxlillar adabiyotlarda «risk» tugrisidagi tushunchaga omadsizlik yoki xavf-xatarga (xavf-xatar xolati) imkoniyat degan tarif keng tarkalganini kursatadi. Iktisodiy adabiyotlarda xam shu xol kurinadi.

«Moliyaviy menejment» kitobida [27] unga kuyidagicha tarif beriladi:

-«Risk»-tavakkalchilik-bu bashorat kilinayotgan variantlarga nisbatan daromad ololmaslik yoki zararlarini paydo bulish extimoliyatidir.

«Zamonaviy biznesda tavakkalchilik» [25] kitobida: tavakkalchilik deganda ma'lum bir ishlab chikarish va moliyaviy faoliyatni amalga oshirish natijasida kushimcha xarajatlarni paydo bulishi yoki daromadning olinmasligi, xamda tashkilot tomonidan uz resurslarini yukotish extimoliyatini anglash tushuniladi»-deb tarif beriladi.

Yukorida keltirilgan barcha tariflardan: «tavakkalchilikni xavf-xatar, zarar kurish xolati»-degan xususiy xislatini ajratib kursatish mumkin buladi. Lekin keltirilgan tariflar tavakkalchilikning barcha mazmuni, moxiyatini tulik ifodalay olmaydi.

«Tavakkalchilik»ning tarifini tulik belgilash uchun, oldin «tavakkalchilik vaziyati» tushunchasiga tarif berishimiz kerak, chunki u bevosita «tavakkalchilik»-termini mazmuni bilan uzviy boglik.

Biz rus lugatida kabul kilingan gap «Risk»-suzini «tavakkalchilik» deb tarjima kildik. Bu terminga yana ekvivalent uzbek tilida «kaltislik» va «risk»ni uzini ishlatish kerak degan fikrlar bor. Chunki «Tavakkalchilik» suzi «Risk»ni tula mazmunini uzbek tilida ifodalay olmaydi. Kelajak uzbek tilida kaysi suzni tanlashni kursatib berar. «Vaziyat» tushunchasi u yoki bu faoliyat uchun imkoniyat yaratuvchi turli xolat va shart-sharoitlar jamlamasining birikuvi deb tarif berish mumkin. Bunday xolda vaziyat mazkur faoliyatini amalga oshirish uchun imkoniyat yaratish yoki unga tuskinlik kilishi mumkin.

Xar xil vaziyat turlari ichida, tavakkalchilik vaziyati aloxida urin tutadi. Aksariyat iktisodiy jarayonlarni amal kilish va rivojlanishi noaniklik ya'ni mavxumlik elementlarga tayanadi. Bu esa bir xil yechimi bulmagan vaziyatlarni yuzaga kelishiga asos buladi.

Agar u yoki bu vaziyatni extimoliyati darajasini mikdor va sifat jixatdan aniklash imkoniyati mavjud bulsa u tavakkalchilik vaziyati buladi. Bu yerda tavakaaalchilik vaziyati statistik jarayonlarga boglik bulib, unga mavjud bulgan uchta shart xamroxlik kiladi: degan xulosa kelib chikadi. Ularga:

- noaniklikning (mavxumlikning) mavjudligi;
- mukobil (alternativ) tanlovning zarurligi (bu xolda, shuni xam nazarda tutish kerakki, tanlovdan voz kechish buyicha tovlash xam tanlov xilma-xilligiga doir buladi).
- tanlangan mukobil variantni amalga oshirish extimoliyatini baxolash imkoni borligi kiradi.

Shuni kayd etish lozim-ki, tavakkalchilikvaziyati sifat jixatdan noaniklik (mavxumlik) vaziyatidan keskin fark kiladi.

Noaniklik vaziyati-amalda urnatish imkoni bulmagan xodisa va karorlar natijalarini xosil bulish extimoliyatidir.

Shunday kilib, tavakkalchilik vaziyatini aniklanishi mumkin bulgan va amalga oshuvchi xodisalar extimoliyatidagi noanikliklar xilma-xilligi deb tarif berish mumkin.

Ya'ni bu xolda taxminan sheriklarning ishlab chikarishdagi xamkorligidagi faoliyati, rakiblarni karshi xarakati, iktisodiyot tarakkiyotiga tabiiy muxitning ta'siri, ishlab chikorishga ilmiy texnik yutuklarni joriy etish natijasida paydo buluvchi xodisalar extimolini ob'yektiv baxolash imkoniyati mavjud buladi.

Tavakkalchilikni bir necha turlarga bulish mumkin:

- ixteridagi bir nechta mukobillikdan tanlovchi sub'yekt, bashorat kilinayotgan natijalarni olish uchun ob'yektiv extimoliyatiga (statistik tadkikotlar natijalariga asoslanuvchi) ega buladi.

- kutilayotgan natijalarni ruy berish extimoli fakatgina sub'yektiv baxolash orkali olinadi, ya'ni sub'yektiv extimollik bilan ish kuradi.

- alternativlarni amalga oshirish va tanlash jarayonida ob'yektiv va tanlash jarayonida ob'yektiv va sub'yektiv extimollika ega buladi.

- kutilayotgan natijalarni ruy berish extimoli fakatgina sub'yektiv baxolash orkali olinadi, ya'ni sub'yekt, sub'yektiv extimollik bilan ish kuradi.

- alternativlarni amalga oshirish va tanlash jarayonida ob'yektiv va sub'yektiv extimolliklarga ega.

Tavakkalchilik vaziyatlardan «chikish uchun», sub'yekt tanlov utkazadi va uni amalga oshirishga xarakat kiladi. Tavakkalchilik tushunchasini anglash aynan shu jarayonda uz ifodasini topadi. Sub'yektning faoliyat rejasi esa bu jarayon tavakkalchilik tushunchasini anglashda uz ifodasini topadi. Amalga oshirishga xarakat kilish uchun karor tanlovi boskichida bulganidek, amalga oshirish boskichida xam mavjud buladi.

Bu va boshka xollarda tavakkalchilik konkret ziddiyatlarni noanik vaziyatda rivojidagi karama-karshi intilishlari orkali amaliy yechimini topish usuli bilan sub'yekt tomonidan noanikliklarni olish modelini ifodalaydi. Bunday sharoitda «Bozor va tavakkalchilik» [30] kitobia keltirilgan «tavakkalchilik» tushunchasining tarifi ancha tulik ifodalanadi. Tavakkalchilik-bu omadsizlik xolatida vaktincha tanlovga kadar bulgan xoldan xam yomon vaziyatda bulish imkoniyati mavjud bulganida tanlov sharoitida amalga oshiriluvchi faoliyat (xatti-xarakat)dir. Bu tarifda omadsizlik xavf-xatar xolati bilan bir katorda, alternativlik (mukobillik) kabi xislat xam ishtrok etadi.

Bizning fikrimizcha tavakkalchilikning ancha tulik tarifi «Tavakkalchilik va uning jamiyat xayotidagi roli» [4] kitobda berilgan.

(Tavakkalchilik-bu mukarrar tanlov vaziyatidagi noanikliklarni bartaraf etish bilan boglik jarayonda kuzlangan natijalarga erishish omadsizlik va maksaddan chekinish extimolini mikdor va sifat jixatdan baxolash imkoniyati mavjud xoldagi faoliyatidir.

«Tavakkalchilik»-xodisasida uning moxiyatini tashkil etuvchi va uzaro boglik bulgan kuyidagi asosiy elementlarini ajratib kursatish mumkin:

- tanlangan mukobillikni (alternativani)amalga oshirish maksadida kuzlangan maksaddan chekinish mumkinligi;

- kuzlangan natijaga erishishning extimolliigi.

- kuzlagan maksadga erishish uchun ishonchsizlik (ishonchning yukligi)
- alternativani noanik sharoitdagi tanlovni amalga oshirish bilan boglik moddiy, ma'naviy va boshka yukotishlarning mavjudligi.

Tavakkalchilikning muxim elementlaridan biri bu tanlangan maksaddan chekinish extimolini borligidir. Bunday xoldagi farklanish ijobiy va salbiy xislatda bulishi mumkin.

Kursatib utilgan elementlar, ularning uzaro boglikligi va uzaro ta'sirchangligi tavakkalchilikning mazmun moxiyatida namayon buladi.

Shu bilan bir katorda tavakkalchilikga uning moxiyatini anglash imkonini beruvchi bir kancha xislatlar xosdir. Unga kuyidagi xislatlar kiradi.

- karama-karshilik (zidlik)
- alternativlik (mukobillik)
- noaniklik (mavxumlilik)

Karama-karshilik-tavakkalchilikning muxim xislatlaridan biri bulib u turli karashlarda namoyon buladi.

Tavakkalchilik-faoliyatining xilma-xilligini ifodalar ekan, bir tomondan tanlov mukarrarlik vaziyatida va noaniklik sharoitidaligi murakkab uslublar bilan umum axamiyatga moil natijalarni olishga yunaltirilgan buladi. Shu bilan bir katorda u konservatizm, dogmatizm, koloklik kabi jamiyat tarakkiyotga ruxiy tusiklarni bartaraf etadi. Tugamok buluvchi ruxiy tusiklarni bartaraf etadi va yangi istikbolli faoliyat turlarini joriy etishga karshilik jamiyat tarakkiyotiga tormoz kiluvchilarga karshi muvofakiyatni ta'minlashga yunaltirilgan yangi istikbolli faoliyat turlarini joriy etishga tashabbuskor ijtimoiy eksprimentlarni yangi goyalarni amalga oshirishni ta'minlaydi.

Tavakkalchilikning bu xususiyati muxim iktisodiy, siyosiy va ma'naviy ruxiy okibatga sabab buladi chunki u jamiyat va texnika tarakkiyotini ta'minlaydi, jamoatchilikning fikirlash doirasiga ijobiy ta'sir etadi. Ikkinchi tomondan, tavakkalchilik avaiyurizm, valyuntarizm, sub'yektivizimga, ijtimoiy tarakkiyotni tormizlashga olib keladi.

Tavakkalchilikning karama-karshi tabiati mavjud tavakkal xaakatlarning tuknashuvida namoyon buladi. Masalan u yoki bu xarakatni amalga oshirish uchun makbul yulni tanlagan kishi uzini tavakkal ish kilgan deb xisoblasa, boshka odamlar tomonidan u extiyotkorlik, xar kanday tavakkalchilikdan xolis yoki aksincha deb baxolash mumkin.

Tavakkalchilikning mukobillik xususiyati ikki va undan ortik variantdagi imkoniyatlar yunalishlar xarakatlar orasidan uziga mos- keluvchi variantni tanlash zaruratidan kelib chikadi. Tanlov imkoniyatining mavjud bulmasligi, tavakkalchilik xolatini inkor etadi. Kayerdagi tanlov bulmasa u yerda tavakkal xarakatdagi vaziyat yuzaga kelmaydi, demak tavakkalchilik mavjud bulmaydi.

Tavakkal vaziyatning anik mazmuniga boglik xolda alternativlik turli darajada murakkablikga ega buladi va u turli usullarda xal etiladi. Agar oddiy vaziyatlarda tanlov amalga tuplangan tajriba va ichki xis tuyguga asoslansa, murakkab vaziyatlarda kushimcha maxsus usul va uslublardan foydalanish zarur. Tavakkalchilikni mavjudligi

bevosita uz ma'zmun shaklining xilma-xiligi bilan farkanuvchi noanikliklar bilan boglik.

Tavakkalchilikning bu xislatiga tavakkalchilik manbaalarini urganayotganimizda batafsil tuxtalamiz. Bu yerda biz fakat «tavakkalchilik»ni ishonchsiz va birxillikni inkor etuvchi noaniklikni «bartaraf etish»usullari sifatida karab chikamiz.

Tavakkalchilikni bu xislatiga e'tiborni karatishimizning muximligi shundan iborat-ki u noaniklikning ob'yektiv va sub'yektiv manbaalarini inkor etadi va boshkaruv jarayonlarini amalda optimallashtiradi kolaversa gap kandaydir noanikliklarni tulik bartaraf etish ustida emas (amalda mumkin bulmagan), balki rasional alternativani tanlash maksadida tavakkalchilikni xisobga olish zarurati ustida ketmokda.

1.3. Tavakkalchilik turlarini sinflarga ajratish.

Tavakkalchilik-bu mumkin bulgan noanikliklarda ma'lum xajmdagi faoliyatni bajarish, ya'ni bajariladigan ishlar natijasiga zarar yetkazuvchi xar xil ziyonlar yoki katta xajmda daromad olish imkoniyatidir.

Kup xollarda tadbirkor ma'lum bir tavakkal asosida ishlab chikarishga majbur. Majburiy tavakkalchilikda tavakkalchilikni boshkarish uchun mumkin bulgan noanikliklarni bartaraf etishga intilinadi.

Karorlar kabul kilishda biz 2 turdagi tavakkalchilikga yul kuyamiz:

- 1).Tavakkalchilikni xisobga olgan xolda umumdavlat karorlarini kabul kilish;
- 2).Maxalliy axamiyatga molik karorlar kabul kilish.

Iktisodiyotning bozor munosabatlariga utishida talab va va taklif munosabatlari orasida xam ma'lum bir tavakkalchilikga tayaniladi.

Noanik karshiliklar natijasida yuzaga keluvchi tavakkalchilik «Vis major» deyiladi. Kup xollarda noanikliklar va tavakkalchilikni sinash tushunchalar deyiladi. Lekin (tavakkalchilik uchun) noanikliklar ba'zi xollarda tavakkalchilik sifatida kurinadi yoki ba'zibir noma'lum xodisalarni paydo bulishida yoki paydo bulishi bizga noanik vaziyat extimoli kurinishida paydo buladi. Amalda uzok muddatli va kiska muddatli tavakkalchilik mavjud.

Uzok muddatli tavakkalchilik kishlok xujaligi va uning tarmoklarini rivoji bilan boglik bulib kup xollarda butun xalk xujaligi daraasida kabul kilinadi.

Kiska muddatli tavakkalchilik kon'yunkturali xisoblanadi, ya'ni ma'lum vakt davomida bajariladigan ma'lum turdagi ishlarni bajarishda kabul kilinadi.

Tavakkalchilik turlari kuyidagi sinflarga bulinadi:

- 1) Xo'jalik tavakkalchiligi;
- 2) Inson tabiati bilan boglik tavakkalchilik;
- 3) Tabiiy omillar bilan boglik tavakkalchilik.

Xo'jalik tavakkalchiligi muvakkat va .b'yektiv tavakkalchilikdan tashkil topadi.

Muvakkat tavakkalchilik-bu ishlab chikarish jarayonida yunaltirilgan maxsulot keraksiz bulib kolishidir. Ob'yektiv tavakkalchilik-bu mazkur maxsulot mazkur xududda sotilmay kolishidir.

Tadbirkorlar uz faoliyatlari davomida kuyidagi vazitlarda tavakkalchilikni xisobga olishlari lozim:

1) Ishlab chikarish soxasida: boshkaruv, taksimot, texnologiya, texnika ob-xavo bilan boglik tavakkalchilikni.

2) Vositachilik soxasida: fukarolik ma'suliyati imkoniyatlari, mulk, pul vositalari va daromadni yukotish bilan boglik tavakkalchilikni.

3) Savdo soxasida: tovarni sotilmasligi, maxsulotni uz vaktida yetkazib bera olmaslik bilan boglik tavakkalchilik.

4) Moliya soxasida: baxo bilan boglik, nelikvid bilan, depozit, bank opreatsiyalari, valyuta, Sug'urta, mulkchilik kredit bilan boglik tavakkalchilik.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

- 1) Tavakkalchilik va noaniklik, xamda ular orasidagi farkni tariflang?
- 2) Tavakkalchilik turlari sinflarini ayting?
- 3) Tadbirkorlikdagi tavakkalchiliklarni ayting?

2-mavzu. Risklarni bzoshqarishning nazariy asoslari (2 soat)

Reja:

- 1. Risklarni boshqarishning asosiy tamoyillari.**
- 2. Risk tushunchasi va terminlariga nazariy yondashuv.**
- 3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida risklarni boshqarish.**

2.1. Tavakkalchilikni boshkarishning asosiy prinsiplari.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xamda u bilan boglik moliyaviy, ma'naviy boshka yukotishlarda ma'lum bir mexanizm yordamida talab paydo buladi, uning natijasida tadbirkor (firma) erishishi mumkin bulgan maksadi nuktai nazaridan eng kulay imkoniyatdagi usulda xjalik karorlarini kabul kilish va amalga oshirish uchun tavakkalchilik xavf-xatarini xisobga oladi.

Bu mexanizm tavakkalchilikni boshkarish deyiladi. Tavakkalchilikni boshkarish bu kandaydir darajada tavakkal vaziyatlar sodir bulishi imkoniyatini bashorat kiluvchi xamda ularning salbiy okibatlarini bartaraf etish imkonini beruvchi tadbirlar, usullar va uslublar jamlamasi dnb tarif beriladi. Tavakkalchilikni boshkarish bir tizim sifatida 2 kichik tizimdan tashkil topadi. Unga boshkariluvchi kuyitizim (boshkaruv ob'yekti) va boshkaruvchi kuyitizim (boshkaruv sub'yekti) kiradi.

Tavakkalchilikni boshkarish tizimida boshkaruv ob'yekti bulib kapital kiritishning tavakkalchiligi va tavakkalchilikni amalga oishirish jarayonila Xo'jalik sub'yektlari (tadbirkor va rakiblar, rakobatchilar, karz oluvchi va karz beruvchilar, Sug'urtachi va Sug'urtalovchilar) orasidagi iktisodiy munosabatlarga aytiladi.

Tavakkalchilikni boshkarish tizimida boshkaruv sub'yekti bulib uz faoliyatlari vositasida boshkaruv ob'yektiga bevosita ta'sir kursatuvchi maxsus odamlar guruxi (tadbirkor, moliyaviy menejer, tavakkalchilik buyicha menejer, Sug'urtalash buyicha mutaxassis va bosh) gavdalanadi.

Tavakkalchilikni boshkarish iktisodiy faoliyatda maxsus soxa bulib, u Xo‘jalik faoliyatining iktisodiy taxlili, psixologiya, Sug‘urta ishlari Xo‘jalik qarorlarini optimallashtirish usullari soxasida chukur bilim talab kiladi.

Bu soxada tadbirkorning asosiy vazifasi-loyixa kanchalik daromadli bulsa, uni amalga oshirishda tavakkalchilik darajasi shunchalik yukori bulishidan kelib chikib, mazkur loyixa uchun daromad va tavakkalchilikning birikuvini optimal darajada ta‘minlovchi xarakat variantini topishdan iborat buladi. Bu yerda shuni kayd etish lozim-ki, iktimodiy jarayonning ajralmas bulagi bulgan tavakkalchilikning mavjudligi, shuningdek, bu soxada kullanilayotgan boshkaruvga ta‘sir vositalari shunga olib kelmokdaki, tavakkalchilikni boshkarish kator xollarda maxsus mustakil kasbiy faoliyat sifatida namoyon bulmokda.

Bu turdagi faoliyatni ixtisoslashgan institutlar mutaxassislari, Sug‘urta kompaniyalari, shuningdek, moliyaviy, tavakkalchilik buyicha menjerlar Sug‘urta mutaxassislari amalga oshiriladi.

Tavakkalchilik buyicha mutaxassislarning bosh vazifasiga:

- kuchaygan tavakkalchilik soxalarini aniklash.
- tavakkalchilik darajasilarini baxolash;
- tashkilot (firma) uchun mos keluvchi tavakkalchilik darajasini taxlil kilish;
- zarur vaziyatlarda tavakkalchilik darajasini pasaytirish yoki undan ximoyalanish tadbirlarini ishlab chikish;
- tavakkalchili xodisasi sodir bulganida undan kurilgan zararni maksimal darajada koplam buyicha tadbirlar ishlab chikish kabilar kiradi.

Tadbirkorlik faoliyatining xususiyatiga karab, tavakkalchilik sharoitida karor kabul kilish yoki uni amalga oshirish buyicha anik usul va uslublar ma‘lum darajada fark kiladi, xamda firmaning maksadga erish uchun tanlangan strategiyasi, konkrk vaziyatga boglik buladi. Shu bilan bir katorda boshkaruv sub‘yektlari uchun kulanma sifatida tavsiya etiluvchi tavakkalchilik nazariyasi va amaliyotini boshkarish buyicha bir kator asosli prinsipoari ishlab chikilgan bulib, ularning asosiylariga kuyidagilarni kiritish mumkin:

- o‘z kapitalingiz imkoniyatidan ortik xavf-xatarga yul kuymang.
- tavakkalchilik okibati tugrisida uylab kuring yeki yetti ulchab bir kesing.
- arziyas narsa uchun katta xatarga bormag.

Birinchi prisipni amalga oshirishning ma‘nosi shuki tadbirkor tavakkl vaziyatda karor kabul kilishida:

Agar ishi aksiga sodir bulsa kuradigan zararini maksimal xajmini xisobga olishi;
Agar ishi aksiga sodir bulsa kuradigan zararini maksimal xajmini xisobga olishi;

Uni kirayotgan kapitali va boshka xususiy moliyaviy Resurslar bilan takoslab kelgusida kurilgan zarar bankirotga olib kelmasligini xisobga olish lozim. Ikkinchi prinsipni amalga oshirish esa tadbirkor kurinish mumkin bulgan zarar mikdorini bilgan xolda tavakkalchilik extimoli kanday uning okibati nimaga olib kelishni aniklashini xamda bu ma‘lumotlar asosida tadbirkor tavakkalchilik xatari uchun mas‘uliyatini uz zimmasiga olish yoki shu mas‘uliyatni uzgalar (Sug‘urtalash orkali) zimmasiga

yuklanish yoki shu tadbirni bajarishdan voz kechish tugrisida karor kabul kilishni talab kiladi.

Uchinchi prinsipni amalga oshirishda tadoirkor xatarga borishni tavakkal kilishda uning nazarida tutayotgan natijalarni, yukotish xajmini xisobga olish lozim.

Tadbirkor uchun tavakkalchilikdan kurilgan zarar va foyda nisbatan konikarli bulsagina tavakkal kilish tugrisida bir karorga kelish mumkin. Bu yerda shuni ta'kidlash lozim-ki, xar bir yukorida kayd etilgan nisbatni mos kelgan xar bir anik vaziyati xilma xil bulib u kuplab omillarga ya'ni mulkiy xolatga tadbirkorning tavakkalchilik xavf-xatari soxasidagi siyosati, taktika va strategiyasi loyixa vazifa va maksadlariga boglik buladi. Vaxolanki, mas'uliyatining bu masalasi xam iktisodiy va xukukiy jixatlar mavjud. Xo'jalik karorlari bilan boglik tavakkalchilik dagi mas'uliyat masalalari, amaliy tajribalar va bu saxada tuplagan tajribalar tugrisida batafsil tuxtalamiz.

Tavakkalchilik tushunchasi tabiiy fanlarda aniklab az tarifini topgan xamda matematik formularda ifoda etilgan. Ammo iktisodiyet uziga xos xislat va xususiyatga ega. Shuning uchun «Xo'jalik tavakkalchiligi» degan maxsus atamani tarifini berishimiz zarur.

Keyingi yillarda kuplab makola va ilmiy ishlarda mualliflar tashkilotning Xo'jalik faoliyati, rejalashtirish, bazar mexanizmi, ialab va taklif munosibatlarini karab chikishda Xo'jalik tavakkalchiligi masalalariga katta e'tiborni karatmokdalar.

Biz kuplab xollarda, ilmiy xulosalarda yukorida aytib utilgan soxalarda karorlar kabul kilishda tavakkalchilik elementlarini xisobga olish zarurligini va xatto uni maksadga muvofikligini kayd etilgashini kuzatdik. Aksariyat mualliflar texnikaviy va Xo'jalik karorlarini kabul kilishni tavakkalchiliksiz amalga oshirib bulmadigan goyani ilgari surmokdalar chunki tavakkalchilikni tan olmaslik, rivojlanishga sun'iy tusik kuygan bilan barobardir. Biz ishlari bilan tanishgan yana bir gurux mualliflar: tavakkalchilikning moxiyati-maxsadga erishishda kuriladigan zararda emas. Balki maksadga erishish uchun yunalishni uzgartirish tugrisida kabul kilingan karorlar uchun yaratilgan imkoniyatda degan goyani ilgari suradilar. Tavakakalchilik tushungasini kurinishi mumkin bulgan zarar imkoniyati darajada tor ma'noda talkin kilinishi uni iktisodiy saxada tugri kullanilishini ancha cheklab kuyadi.

Shuni xam kayd etish lozimki, ba'zi iktisodchilar suzma-suz «tavakkalchilik» va «noaniklik» terminlar tushunchalari orasidagi farkni izlashadi. Noanik vaziyatlardan tavakkalchilik vaziyati sifatida sodir bulishi extimol bulgan va xatto baxolangan noma'lum xodisalar karaladi. Ayni paytda sodir bulishi extimolini oldindan bilmagan noanik vaziyatlar yeni biz an'anaviy usullar bilan bartaraf etalmagan vaziyatlarni - «noaniklik» deb ataymiz. Bundan ancha mashxur bulgani «vis major» (yengilmas tusik) bulib uning sodir bulishi xamma vakt tula tasodifdir.

Uni kayd etish lozimki, rejalashtirilgan kelgusi natijalardan chekinish xamma vakt zarar kurish bilan boglik bulmay, goxo kushimcha daromad xam keltiradi. Shunga kura suz tushumlar tavakkalchiligi tugrisida xam ketishi mumkin, ya'ni xarajatlar kilish tavakkalchiligi bilan bir katorda, kushimcha daromad (foйда) olish tavakkalchiligi xam mavjud.

Oldindan rejalashtirilgan iktisodiy usishda tasodifiy omillar ta'sirini tan olinishi, kutilgan vaziyatni sodir bulishini orkaga surishi, yeki uni mazmun- moxiyatini uzgartirishi mumkin-ki, u uz-uzidan kun tartibiga, Xo'jalik tavakkalchiligi muammolarini kuyadi. Iktisodiyetni davlat boshkaruvi sharoitida 2 turdagi Xo'jalik tavakkalchiligi mavjud, aynan xalk xujaligi tavakkalchiligi (global, umumiy) va tashkilot doirasidagi tavakkalchilik (lokal, maxalliy) bulib, ular dialektik yagona karama-karshilikda turadi, bir-birini tuldiradi, bir-biriga ta'sir etadi, ayni paytda ma'lum darajada avtonom xolda uchraydi. Ular shuningdek, uzaro karama-karshi mayl, ragbatlarni tashuvchi xamdir, ayniksa u iktisodiy muxit ikkala tavakkalchilik vaziyatini vujudga keltirish uchun bir xil imkoniyat yaratganda yakkol namoyen buladi. Tavakkalchilik elementlarini paydo bulish imkoniyatlari nafakat yirik yukotishlarda ifodalanadi, balki birinchi navbatda katta daromad olishda xam gavdalanadi, shuning uchun xam barcha Xo'jalik raxbarlari tavakkalchilikga borishadi. Bir xil sharoitda olinadigan katta daromad-jadval rivojlanish natijasidir.

Tavakkalchilikni xisobga oluvchi rejalashtirilgan tadbirda ijobiy natijaga erishishni ta'minlovchi sharoit yaratish-murakkab ish. Bu sharoit birinchi navbatda iktisodni boshkarish tizimi bilan belgilanadi.

Davlat tomonidan boshkariluvchi iktisodiyetni boshkarish tizimida katta rolni (katta xajmda) tashkilotlar uynaydi. Ular nafakat uzlari ishlab chikaruvchi maxsulotlar mikdorini belgilaydi, ya'ni kelgusida ularni sotilishga tavakkalchilikga boradi va shuning uchun xam tashkilot rivoji uchun yunaltilgan bir kism mablag ularning xususiy karorlari ixtiyerida buladi.

Xozirgi vaktda iktisodiy shart sharoit tashkilot darajasida, shuningdek xalk xujaligining barcha darajasida, shuningdek xalk xujaligining barcha darajasida jadval rivojlanish bilan boglik tavakkalchilikni kabul kilish uchun kulay imkoniyat yaratadi.

Tavakkalchilikning ikki (global va lokal) turini yana ikkiga ajratish mumkin:

- uzok muddatli (rivojlanish bilan boglik tavakkalchilik):
- kiska muddatli (kon'yunkturali) tavakkalchilik.

Endi kuyidagi kizikarli xulasaga kelamiz; tugri xulosa sxemali va ixchali; ya'ni uzok muddatli tavakkalchilik (ya'ni rivojlanish bilan boglik tavakkalchilik) xammadan oldin xalk xujaligining barcha darajasida karorlar kabul kilish uchun xarakterli bulsa, kiska muddatli (kon'yunkturali) tavakkalchilik bosh darajada lokal tavakkalchilikga xosdir, ya'ni tashkilot darajasidagi karorlar tavakkalchiligidir. Lekin bunday xulosa bizni uta notugri yunalishga olib borishi mumkin. Bir tomondan u xalk xujaligining barcha tarmoklarini rivojlantirishda kon'yunktur imkoniyatlardan foydalanish va uni tarifini uz ichiga olmaydi, ikkinchi tomondan tashkilot oldida istikbolli rivojlanishni busib kuyadi. Xalk xujaligining barcha tarmogi, aloxida tashkilot rivoji uchun bunday xulosaning nakadar salbiy ekomligini kuyidagi misolda anik kurish mumkin.

Tashkilot ishlab chikarishdagi uzini tutgan urnidan kelib chikib, kon'yunktur uzgarishga jadal moslashdi, deylik, lekin u buni fakatgina uzini joriy rejalarini barkaror kon'yunktur intilishni inobabga ishlab chikish olib orkali amalga oshiradi.

Karor kabul kilishning bu jarayoni nafakat uz imkoniyatlarini xisobga olishga tayanishi, balki shunday strategiyani ishlab chikishi kerak-ki, u «xamkor» lar, xamda

rakiblarning xatti xarakati va kabul kilishi mumkin bulgan karorlarini xam xisobga oladi. Fakat bunday muljallarni ob'yektiv baxolash orkaligina tashkilotni kelgusi muvafakiyatini ta'minlash mumkin.

Maxsus adabiyotlarda tavakkalchilik turlarini boshka usulda sinflarga ajratish uchraydi. Ular uch yirik guruxdan iborat bulib, quyidagilarni uz ichiga oladi:

- Xo'jalik tavakkalchiligi;
- insonning uzini tabiati bilan boglik tavakkalchilik;
- tabiiy omillar bilan boglik tavakkalchilik.

Bu tavakkalchilik eng sodda karordan tortib eng murakkab karorgacha barchasini ajralmas xislati ekanini yakkol namoyon etadi.

Kolaversa, «Xo'jalik tavakkalchiligi» gi tushunchasi uz tarkibiga bevosita tabiat omillari bilan boglik tavakkalchilikni xamda keyingi 2 turdagi tavakkalchilikni iktisodiy okibatlarini biriktiradi.

Ayni paytda jamiyatning iktisodiy xayoti inson tabiati va tabiiy omillar bilan boglik tavakkalchilikga aks ta'sir kursatadi va ularning mazmunini uzgartiradi. Bu uzaro bogliklikda bir kancha ta'sir etuvchi omillar shakllanadi masalan «inson tabiati bilan boglik tavakkalchilikda quyidagi elementlarini (masalan: kasallik, baxtsiz xodisa, ulim, kobiliyat, xayrixoxlik va boshkalar), «iktisodiy» elementlarini (masalan: ish kuchini kunimsizligi, kamomad, uzlashtirish, ishchilarni malaka darajasi, iktisodiy manfaatdorlik) kabilar.

Kayd etib utilgan tavakkalchilik turlaridan Xo'jalik tavakkalchiligi uchun ancha muximi bu tabiat omillari bilan boglik tavakkalchilik buladi, tabiiyki u ishlab chikarishi kimyoviy biologik va boshka tabiiy jaryonlar bilan boglik bulsa.

Xo'jalik tavakkalchiligi xam 2 turga: muvakkat va ob'yektiv (xududiy)ga bulinadi.

Masalan: Muvakkat tavakkalchilik maxsulot ishlab chikarish jarayonida keraksiz bulib kolganda paydo buladi, u xolda ishlab chikarish tugrisidagi karor maxsulot uchun talab barkaror buladi deb xisoblanadi.

Ob'yektiv tavakkalchilik mazkur xududda, anik bozorda ishlab chikarilgan maxsulot sotilmay kolganida paydo buladi. Bu xol asosan tashki savdo muammolari, xalkaro bozor kon'yunkturasiga ta'sir okibatida vujudga keladi. Biz endi Xo'jalik tavakkalchiligini ta'kidlab utilgan yukoridagi turlarining aloxida xolda xiyolat va xususiyatlariga tuxtalamiz.

Xo'jalik tavakkalchiligi kategoriyalari noanik sharoitlarda ishlab chikarishni rejalashtirish, iktisodiy konunlar tavsifi, ishlab chikarish jarayonlari, tadbirkorlik daromadi kabi siyosiy, iktisodiy tushuncha va masalalar bilan boglik, uning taxlili nafakat ta'kidlangan kategoriyalarni tadjik etish uchun balki mustakil kategoriya sifatida xam zarur.

Tadbirkorlik daromadini tadjik etishdagi tavakkalchilik tugrisida klassik nazariyotchilar (Senior, Mill) boshlanishda tadbirkorlik daromadi strukturasini foiz (kiritilgan kapitalga nisbatan xissa sifatida), tadbirkorning ish xaki, va nixoyat tavakkalchilik uchun tulov (tadbirkorlik faoliyati bilan boglik tavakkalchilik imkoniyatlarini koplasi misolida) kabi bulaklarga ajratdilar. Natijada kupchilik xorijiy

iktisodchilar (Samyuel Rod, Seligman, Sey, Klark va boshkalar) tadbirkorlik daromadini bevosita tavakkalchilik nuqtai nazaridan turib ya'ni tadbirkorlik faoliyati bilan boglik tavakkalchilikni baxolay olishda deb ifodalaymiz.

Muxim suzlar va savollar: Tavakkalchilikning nazariy va amaliy aspektlari, tavakkalchilikni xukukiy va iktisodiy aspektlari, sof tavakkalchilik, Xo'jalik tavakkalchiligi va tadbirkorlik. Xorijiy iktisodchilar nuqtai nazari.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Xo'jalik tavakkalchiligining nazariy asoslari nima?
2. Lokal va global tavakkalchilik tugrisida ayting?
3. Tavakkalchilik turlarini asoslab bering?
4. Xo'jalik tavakkalchiligini aloxida xislat va xususiyatlarini izoxlang?

3-mavzu. Tadbirkorlik va ishlab chikarishni rivojlantirishda risklar

Reja:

3.1. Ishlab chikarishda risk asoslari

3.2. Ishlab chikarishda risk omillari

3.3. Ishlab chikarish xarajatlarini kamaytirish va risk

3.1. Ishlab chikarishda risk asoslari

Biz yukorida xalk xujaligi va tarmoklar karorlari bilan uzviy boglik bulgan tavakkalchilikning iktisodiy muammolarini karab chikdik. Bu tadkikoblar endi tashkilot darajasida ishlab chikarish va tadbirkorlikni rivojlantirish tavakkalchiligi bilan boglik yana bir katta muammolar guruxi bilan tuldirilishi lozim. Bu muammolar doirasida biz oldingiga nisbatan ichki va tashki bozor bilan boglik bulgan, tashkilot darajasidagi tavakkalchilikning xususiyatini xamda unga boglik kuplab masalalarni chukurrok urganishimizga tugri keladi.

Tashkilot darajasidagi tavakkalchilik ikkita katta kategoriyaga ajratiladi:

1. Kundalik faoliyat soxasi karorlari bilan boglik tavakkalchilik, unga isrotgarchilik, notugri xatti xarakat va tabiiy ofatlar bilan boglik tavakkalchiliklar kiradi. Biz bularni yuzaki karab utamiz.

2. Iktisodiy tarakkiyot muammolari bilan boglik tavakkalchilik, - bu guruxni biz betafsil urganamiz.

Kundalik faoliyat soxasi karorlari bilan boglik tavakkalchilikning turlaridan birinchisi oddiy aksiyalarni Sug'urtalash bilan boglik, yukotishning paydo bulish klassik tavakkalchiligi xisoblanadi.

Real xavf-xatar ortishi bilan usuvchi tavakkalchilikdagi vaziyatda Sug'urta tulovi, kapital kuyilma samaradorligini xisoblashda xisobga olinuvchi omil sifatida namoyon buladi. Shuningdek, uskuna-jixozlarning bekor turib kolganida joriy xarajatlarning ortishi tavakkalchiligi, boy berilgan foyda tavakkalchiligi Sug'urtachi tomonidan koplanmaydi.

Aynan shu ikkinchi kurinishdagi tavakkalchilik kundalik faoliyat bilan boglik. Ishlab chikarish vazifalari bilan boglik karorlarni kabul kilishda, doimo 2 aspektni chukur taxlil kilishga tugri keladi.

Birinchidan, ma'lum vakt oraligida ishlab chikarilishi mumkin bulgan maxsulotlar mikdori;

Ikkinchidan, mavjud ishlab chikarish darajasini saklab turish uchun rejalashtirilayotgan muddat.

Xuddi shuningdek, yangi zavod kurulishda kapital kuyilma uzini kanday darajada oklay olishini aniklash uchun albatta vaziyatning bu ikki tomoni taxlil etilishi lozim.

Yirik ishlab chikarish maxsus mashina parkida kiska muddatli ishlab chikarisi jarayonida kapital kuyilmalarni past darajada tuldiradi, kichik ulchamli ishlab chikarish, katta ishlab chikarish jarayonida.

Maxsus mashina parki misolida yirik ishlab chikarish, kiska muddatli jarayonda, katta ishlab chikarish jarayonidagi kichik ulchamli ishlab chikarishga nisbatan kapital kuyilmalarni past darajada ragbatlantiradi.

Birinchi xolatda, mavjud mashina parkini takomillashtirish maksadga muvofik buladi, bu xolat esa kuprok talabning kam davomiyligiga mos keladi.

Ishlab chikarishni rivojlantirish variantlari tugrisida karorlar kabul kilishda, kup xolda bir turdan maxsulotdan ikkinchi tur maxsulotni ishlab chikarishga tez moslanuvchi jixozlarni urnatishga e'tiborni karatish lozim. Aslida xakikiy vaziyatda ayrim sanoat tarmoklarida masalan, ogir va ximiya sanoati ishlab chikarishda kiska muddatli maksadlarga muljallangan jixozlar yukori samarali buladi. Aynan shuning uchun xam talab tez uzgarib turuvchi maxsulotlar ishlab chikarishga moslashgan sanoat tarmoklarda, uzini kiska muddatda kayta tashkil etishga moslashuvchi tashkilotlar kamrok tavakkalchilikga boradilar.

Tashkilot kanchalik kup ixtisoslashuvchi jixozdan foydalansa, shunchalik davr talabidan kelib chikkan xolda ishlab chikarish maromini ta'minlaydi. Ammo talab barkaror keskin uzgarganda u shunchalik kiyin unga moslashadi. Demak bunga shuncha kup xarajat ketadi.

Agar tashkilot keng nomli slaturodagi maxsulotni paralel yoki ma'lum bir ketma-ketlikda ishlab chikarsa, tavakkalchilikni ma'lum darajada pasaytiradi. Unga yakkol misol kilib, yangi maxsulot bilan bir katorda, oldingi maxsulotini xam ishlab chikarayotgan tashkilotlar misol bula oladi. Tavakkalchilikni pasaytiruvchi bu «usul»ning kamchiligi shundaki, uzining barcha imkoniyatlari va boshka resurslarini kuplab maxsulotlar ishlab chikarishga moslashish uchun texnologik va tashkiliy imkoniyatlarini boy beradi. (Aks xolda jixozlarni kayta kurish muammolari yuzaga keladi).

Rivojlanish (tarakkiyot) yulini tanlash soxasidagi tavakkalchilik tugrisidagi masalalar ichki va tashki bozor muammolari bilan boglik xolda karab chikiladi.

Xalk xujaligining kuzlangan masalalarida uni bajarayotgan korxona maksadga erisha olmasa, bu yukori organlarning rejalashtirishdagi xatosi bilan emas, balki shu korxonaning rejalashtirishdagi kamchiliklar turayli sodir buladi, deb xisoblanadi. Shu nuktai nazardan yondoshilganida rejalar kanchalik puxta ishlangan bulsa, tashkilot

uchun tavakkalchilik shunchalik kam buladi. Shunday kilib, ilmiy asoslangan rejalashtirish - bu tavakkalchilikning xatarli okibatlarini kamaytirish usulidir. Shu bilan bir katorada maxsus adabiyotlarda, rejalashtirish tavakkalchilikga karshi kurash vositasi deb karalmasligi lozim, - degan nuktai nazar mavjud. Ilmiy asoslangan rejalashtirish - noaniklarni kamaytiruvchi ishonchli omil xisoblansada, eng yaxshi reja xam, ijtimoiy iktisodiy vaziyatdan yuzaga keluvchi noanikliklarning barcha unsurlarini uzida mujassamlashtira olmaydi.

Ichki va tashki bozor bilan boglik tavakkalchilik turlari bir-biri bilan mustaxkam alokada bulgan, bir biriga ta'sir etuvchi kuplab umumiy unsurlarga ega. Shuning uchun tavakkalchilikning bu ikki turini birinchi navbatda ichki va tashki bozor uchun xarakterli bulgan xislatlarini inobatga olib karab chikamiz. Ichki bozor bilan boglik tavakkalchilikning tashkil etuvchi muxim unsurlariga kuyidagilarni kiritishimiz mumkin :

- eski va yangi maxsulotlar ishlab chikarish xajmi va strukturasini aniklash bilan boglik tavakkalchilik (Biz bu masalani yangi va eski maxsulotlarni paralel ishlab chikarishning afzalligi va kamchiliklari tugrisida gapirganimizda kurib chikkan edik)

- maxsulot ishlab chikarishda yangi maxsulot ulushini sezilarli darajada ortishini ilmiy tadbirkorlikni moliyalashtirish tugrisida bir karorga kelish bilan boglik tavakkalchilikni usishi (bu yerda yangi ishlab chikarilgan maxsulot talab darajasidagi sifatga javob bera oladimi; degan masalaga befark bulib bulmaydi)

Uzini oklagan yangi texnologiya importi rivojlanish soxasidagi tavakkalchilikni pasaytiradi, shuningdek u ortikcha foyda kismini saklab kolish imkonini yaratadi (baxo tarkibidagi tavakkalchilik ulushini kamaytirish xisobiga), chunki maxsulot bozorga baxo egri chizigini ancha yukori nuqtasida ekanlichidagi narxda boradi.

Ishlab chikarish bilan boglik tavakkalchilik (ya'ni tashkilot ixtiyorida ma'lum bir davr davomida oldindan nazarda tutilgan sifat va mikdordagi ishlab chikarish zaxiralari buladimi ?)

- Bozor bilan boglik tavakkalchilik (ya'ni yangi va eski maxsulot taklifi tulovga kobil talab mikdoriga mos keladimi ?)

Xarajat va narx bilan boglik tavakkalchilik (ya'ni oldindan xisoblangan yoki past narxda sotilganda tulovga kobil talab maxsulotga bulgan extiyoj xarajatlarini koplaydimi; va xakikiy xarajatlarni xisobga olganda daromad olish mumkin-mi?)

3.2. Ishlab chiqarishda risk omillari

Korxonani rivojlantirish soxasiga oid karor kabul kilishda kuprok darajada xalkaro mexnat taksimoti va uning extiyojiga tayanish lozim buladi. Buning mazmuni shuki, nafakat bizdagi mavjud moddiy resurslar birinchi navbatda ichki extiyojlarni koldirish zaruratidan kelib chikkan xolda balki xalkaro iktisodiy tendensiyalarini, ulardan foydalanish, nisbatan kulaylik darajasini xisobga olib taksimlanishi lozim.

Boshkacha kilib aytganda mavjud resurslarimiz ma'lum darajadagi noaniklikda baxolanuvchi tashki omillarni urganish asosida taksimlanishi va kayta taksimlanishi lozim.

Demak doimo umumjaxon iktisodiyotidagi iste'mol (talab) va ishlab chikarish strukturasidagi (taklif) uzgarishlarni muntazam kuzatib borish kerak. Biror yangi ishlab chikarish ob'yektini ishga tushirish tugrisida karor kabul kilishda kuyidagilarga e'tibor karatishimiz lozim.

- jaxon bozorida yangi maxsulotga talab darajasi va taklif xolati kanday bulishi kutilayotganiga;

- jaxon bozorida kanday narxlarda maxsulot sotilishi mumkinligiga;

- xalkaro darajada olganda maxsulot tannarxi kanday bulishiga (rakobatdagi uxshash maxsulotlar tannarxi);

- mazkur maxsulot sotilishi mexanizmi kanday bulishiga (monopol, rakobatli);

- maxsulotimiz sotilishi rejalashtirilayotgan bozorda rakobatdagi import va maxalliy maxsulotlarga nisbatan tamojnya (bojxona) ximoyasi tadbirlari kanday darajadaligiga;

1. Barcha bu dalilsiz baxolar uz ichiga xilma-xil tavakkalchilik elementlarini oladi : aynan : kutilgan va kutilmagan xodisalarni kelgusida sodir bulish yoki bulmasligi bilan boglik tavakkalchilik, (xar xil teng sharoitda) oldindan baxolash tizimidagi uzgarishlar imkoniyati bilan boglik tavakkalchilik;

2. foydalanilayotgan oldindan baxolash davomidagi axborotlarning anikligi bilan boglik tavakkalchilik.

Agar ishlab chikarish vositalari ishlab chikarilsa va u yangi maxsulot bulsa u xolda bu maxsulot iste'molchi tomondan fakatgina ishlab chikarishda texnologik kayta kurishdan sunggina foydalanilishini xisobga olish lozim. Shuning uchun yangi uskunalarni olish, uni uzlashtirish uchun zarur bulgan kapital kuyilmani kushimcha xarajatlar va iste'molchi tomonidan bu xarajatlarni koplash manbaalarini xisobga olish zarur.

Agar gap an'anaviy maxsulotlar ustida borsa, u xolda texnologiyani yangilash, ancha zamonaviy yoki ancha arzon maxsulot ishlab chikarishga sabab buladi.

Kundalik extiyoj mollari ustida gap borsa (tekistil, tamaki, ozik-ovkat va kiyim-bosh tovarlari), yangi maxsulotni bozorda paydo bulishi va bozorni bu tovar bilan tuyinishi, ularni sotishda kiyinchilik tugdiradi.

Eski maxsulot ishlab chikarilgan xolatda bunga kushimcha iste'mol strukturasini uzgarishi xam kushiladi.

Rakobatchilarning ishlab chikarishni rivojlantirishlari yunalishidagi imkoniyatlari tugrisidagi axborotlardan doimo xabardor bulib turish lozim va bu axborotlarni kuyidagi uch manbaadan olish mumkin :

- chet ellardagi ilmiy tadjikotlar axborotidan;

- kapitallar tugrisidagi axborotlardan (kimmatli kogoslar va aksiyalar chikarishga yunaltirilgani)

- dotatsiya, imtiyoz va davlat subsidiyalari tugrisidagi ma'lumotlardan (davlat tomondan kullab kuvvatlanuvchi ilgor maxsulotlarni ishlab chikarish texnologiyasini ishlab chikish bilan boglik tadjikotlar)

Ilmiy tadjikotlar yunalishi va uning xolati fakatgina ishonchli ilmiy-texnik xujjatlar yordamida aniklanadi.

Bulmasa, bu tadkikotlar natijasida - kapital xarakatining xajmi tugrisidagi ma'lumotlar yuzaga kelishni aniklash mumkin bular edi.

Ishlab chikarishda yangi ilmiy progresni tadbik etish kushimcha kapital kiritishni talab etadi.

Biz u yoki bu sanoat tarmogidagi ishlab chikarishga kup millatli va chet el korxonalarining investisiyalarini ta'siri tugrisida tuxthalmokchimiz. Ma'lumki ishlab chikarish kundan-kunga baynalminallashmokda, asosiy kapitalni jamgarish jaraniyoda chet el manbaalarining ulushi uzluksiz kupayib bormokda. Va bu kelgusidagi takliflarni shakllanishida namoyon bulmokda. Chunki tez sur'atlarda rivojlanayotgan soxalarda korxonalarining xususiy daromadlari uzok muddatli rivojlanish bilan boglik xarajatlarni koplash uchun yetarli bulmaydi, biz rakobatdagi korxonalarimizning niyatlarini ularga berilgan imtiyozlar va yirik davlat dotatsiyalari yunalishlaridan aniklashimiz mumkin buladi.

Karorlar loyixasini tayyorlashda chop etilgan rivojlangan mamlakatlar va xalkaro tashkilotlar bashoratlarini urganish kerak. Lekin bu yerda xam uziga xos murakkablik mavjud. Chunki bu bashoratlarning asosiy maksadi davlat va tadbirkorlar uchun asosiy iktisodiy kursatgichlarni shakllantirish tugrisida (jamoatchilik xarajatlari, zaxiralar xolati, shaxsiy iste'mol, eksport, import, narx, bandlik, sanoat ishlab chikarish, ish xaki darajasi va uning dinamikasi) ma'lumot berishdan iboratdir.

Bashoratlarning ojiz tomoni tulov balansi va xalkaro kapital xarakati soxasida namoyon buladi. Bashoratlash bilan shugullanuvchi barcha tashkilotlar nuktai nazarida aytib utilgan bu parametrlarni kelgusidagi kiymatini aniklash - xali tulik ishlab chikilmagan (unga turistik sayoxatlar, xalkaro yuk tashishlar, xizmat kursatish pul mablaglarini uzok muddatli xarakati kabilarda kapital xarakatini jilovlab bulmasligi kiradi)

Kup xollarda u shunchaki gumon bulib koladi. Agar gap kapitalni uzok muddatli xarakati tugrisida boradigan bulsa, bir kancha xammaga ma'lum bulgan omillar e'tiborga olinadi, ammo kup xollarda bunday bashoratlar katta intuisiyaga asoslangan buladi.

Shunday kilib, ishlab chikarish va sotish tugrisidagi tadkikotlarga oid xabarlar kabi kapital va investisiyalar xarakati tugrisida ma'lumotlardagi noanikliklar xam tavakkalchilikni bir tarkibiy kismi xisoblanadi. Shuning uchun foydalanilayotgan xabarlardagi noaniklikning bir xillilik xislati juda muximdir. Oldindan baxolanuvchi ekzogen ma'lumotlar ichidagi eng kiyin aniklanuvchi kursatgichlardan biri bu sotishdagi kuzlanayotgan narx darajasi xisoblanadi. Anik belgilanuvchi narx kuplab omillarga boglik. Ulardan eng muximlariga ishlab chikarish xarajatlari xajmi; maxsulot sifati, taklif ulchami, uxshash maxsulotga almashtirish imkoniyati, extiyojni tulovga kobillik xajmi va x.z) kiradi.

Ishlab chikarish xarajatlari xajmini asossiz baxolashda, uziga nisbatan rakib tashkilotlardagi ishlab chikarish xarajatlari xajmini taxlil kilishga intilish lozim. Ayni paytda uzining maxsulotini tannarxi, zarur axborot bulmaganida, konkurent maxsulot tannarxini xisoblashda asos kilib olish mumkin. Bunday kiyosiy taxlil xarajatlar

strukturasini umumiy xajmni tashkil etish darajasiga karab, muxim baidlarga ajratib urganishdan boshlanadi.

Shuni xam nazardan kochirmaslik lozim-ki, xarajatlar elementlari katorida uz manbaalari xisobidan ta'minlanganlari va fakatgina import xisobidan ta'minlanganlari buladi. Import materiallar, energiya yoki mashina uskunalarni baxolashda anik kiymatni aniklash valyuta kursidagi uzgarishlar sababli uta kiyin. Importga olingan materiallar va boshka resurslar uchun narxni shakllantirish uchun uz materiallari va resurslariga narxni shakllantirishga nisbatan kup noanik omillar ta'sir kursatadi.

Agar azaliy ta'minotchi bilan rakobat xisobga olinsa, u xolda xarajatlar nuktai nazaridan rakobatlashuvchi ancha yaxshi xolda, chunki u kulay yoki kulayga yakin darajada xarakat kilmokda deb tasavvur kilinsa tugri buladi. Kimki yangi bozorni egallamokchi bulsa, koidaga kura rakobatbardoshlikni saklab kolish uchun ishlab chikarishni kichik xajmda boshlashi lozim buladi. Narxlar shakllanishining kutilayotgan yunalishlari tugrisida nafakat kiska muddatga, kolaversa ancha uzok muddatga xabardor bulish zarur. Uning yordamida rakobat kanday bulishini aniklash mumkin, (kancha mikdorda maxsulotni asosiy ta'minotchilar kanday baxolarda sotishadi, baxo darajasidagi uzgarish va oborot xajmi oarsida boglanish mavjudmi ?) va nixoyat, rakib va uz maxsulotlari sifati orasida kanday fark mavjud.

Maxsus adabiyotlarda tovarlar uchun narxlarni shakllanishi taxlil kilinishida turt asosiy guruxga ajratiladi :

- barkaror yoki kariyb barkaror narxlardagi maxsulotlar;
- kattik tulkinlanuvchi, va xar xil yunalishli narxlardagi maxsulotlar;
- doimo narxi pasayib boruvchi maxsulotlar;
- uzok muddat narxi doimo oshib boruvchi maxsulotlar (bu gurux taxlil kilishda ancha muxim urin tutadi, chunki jaxon savdosida uning ulushi xamma vakt oshib boradi).

Baxolar kanday muddatga barkaror bulishini va kachon uning yangisiga uzgarishini dalilsiz baxolash uchun bozor kon'yunkturasi tugrisida va texnik axborotlar zarur buladi.

Xisob kitoblarning oddiy tartibi :

1. Ishlab chikarish sharoitida informatsiya (axborotlar)ning uzgarishi taxlil kilinadi.

Ishlab chikarishning texnik parametrlarining uzgarishini (xomashyo va elektr energiyaning solishtirma sarfini kamaytirish, ishlab chikarish birligi ulchamlarini ortishi, mexnat sarfini kiskartirish, ishlab chikarishning kapital sijmini uzgarishi), tannarxga kanday ta'sir etishini, shuningdek tannarx narxni shakllanishiga kanchalik ta'sir etishini aniklash uchun eksperimental xisob-kitob yuritiladi.

Ayni paytda ishlab chikarish omillarida xususiy narx usishi mumkin.

2. Maxsulot sotilayotgan bozor mexanizmiga doir axborotlar taxlil kilinadi.

Agar biz monopol bozor mexanizmi bilan ishlasak u xolda uni texnik tarakkiyot ta'sirida vujudga keluvchi narxni pasaytiruvchi omil sifatida karab chikamiz. Lekin aynan shu jarayonda noaniklik elementlarini kuramiz. Xakikatdan xam monopol mexanizm xukmron bulganida, maxsulotning sotilish narxi uzok vakt talab va taklif

bilan tabiiy munosabatni, shuningdek, ishlab chikarishdagi xarajatlar ulchami bilan alokani uzadi. Bu uzok muddat texnika tarakkiyotiga asoslangan narxlar xarakatini bir xilda saklab turadi. Keyin narx sakrash yuli bilan pasayadi.

3.3. Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va risk

Biz uz maxsulotimizga kutilayotgan talab, shuningdek, rakibatchilarimizning uxshash maxsulotlariga buladigan talab mikdorini bashorat kilishda biz bir paytning uzida uz maxsulotimiz tannarxi bilan xalkaro darajadagi uxshash maxsulotlar tannarxini takkoshlashimiz zarur, takkoshlashsiz asoslangan karor kabul kilishimiz mumkin emas. Bu tugrida naxlarni shakllantirish omillari va ishlab chikarish xarajatlari darajasi muammolarini urganayotganimizda tanishgan edik.

Monopol bozor mexanizmida bizda 2 variant : birinchisi, monopol narx bilan kelishish, ikkinchisi kelishmaslik tanlovi mavjud buladi. Kelishmaslik tanlovida xam 2 imkoniyat mavjud, shunday vaziyatga tushib kolgan boshka ishlab chikaruvchilar bilan birga maxsulot sotishning xususiy mexanizmini yaratish; yoki maxsulot sotishning monopol mexanizmi tarkalmagan boshka bozor topishdir.

Keyingi masala, biz tanlagan bozorning bojxona (tamojnya) ximoyasi muammosidir. Bu masalada uta extiyotkorlik zarur, chunki tamojnya stavkalarini uzgarishi, kutilayotgan natijalarni keskin uzgartirib yuborishi mumkin. Bu masalada kuyidagilarni aniklash muximdir:

- bizning maxsulotimiz tamojnya tarifining kaysi sinfiga mansub (ya'ni kanday shaklda u biz uchun eng kulay bulgan sinfga mansub bula oladi)
- kandaydir maxsus kelishuv asosida doimiy yoki muvakkat tamojnya imtiyozini olish imkoni mavjudmi ?
- kanday tashkiliy shakldagi maxsulot sotilishi tamojnya tulovlari mikdorini pasaytira oladi.
- kandaydir ishlab chikarish operatsiyasini bajarish uchun yoki chet el xududida kadoklash operatsiyalarini utkazish maksadida chet el korxonalari bilan kushma korxona tuzish)
- xamkor davlatda tamojnya nizomiga kiritilishi kutilayotgan uzgarishlar ;
- uz mamlakatimizda tamojnya shartnomasiga kiritishi kutilayotgan uzgarishlar.

Shunday kilib xujalik tavakkalchiligi iktisodiy rivojlanish bilan boglik karorlarda juda katta rol uynaydi. Tavakkalchilik elementlarini kup ekanligi, ularni mikdoriy baxolashni murakkabligi keyinchalik iktisodiy fan, xamda xukuk soxalarida ilmiy tadkikot ishlarini olib borish zaruratini tugdiradi. Bunday tadkikotlarning eng kulay usuli tajribaga asoslangan ma'lumotlarni yigish, kabul kilingan karorlarni asoslovchi dastlabki xisob-kitoblarni xamda xakikatda erishilgan natijalarni taxlil kilish va bu soxada tuplangan tajribalarni muntazam ravishda umumlashtirib borishdan iborat.

Savollar :

1. Tashkilot darajasidagi tavakkalchilikni ayting?
2. Rivojlanishni tanlash soxasidagi tavakkalchilik?
3. Ichki va tashki bozor bilan boglik tavakkalchilik tugrisida ayting?
4. Tavakkalchilikni bashorat kilish uchun axborotlar taxlilini izoxlang?

4-mavzu. Karorlar kabul kilish jarayonida risklarni baholash

Reja:

4.1. Qaror qabul qilish jarayonida tavakkalchilik.

4.2. Tavakkalchilikda iqtisodiyot bosqichlarida qarorlarni qabul qilish.

4.3. Tarmoq qarorlari va tavakkalchilik.

4.1. Qaror qabul qilish jarayonida tavakkalchilik

1. Tavakkalchilikni mikdoriy aniklash uchun bir kancha usullar mavjud bulib, biz ularni 2 katta guruxga ajratamiz:

Birinchisi: dalilsiz (oldindan) xulosa berish guruxi.

Ikkinchisi: tajribaga tayanib yondoshilgan gurux.

Dalilsiz xulosa berish birinchi navbatda nazariy koidalarga tayanadi va ma'lum bir qaror natijalari talabalarni ifodalaydi. Tavakkalchilik bunday vaziyatda tajribadan kelib chikib emas, mantiqiy xulosaga tayanib xisoblab chikiladi. Axborotlarni kayta ishlash asosida ommaviy omillar va xodisalarni umumlashtirib, utgan xolatlarini urganish asosida ekstrapolyasiyalab, bashorat kilinayotgan tavakkalchilikni karab chikuvchi-tajribaga tayanib yondoshilgan gurux keng tarkalgan. Bu yerda, axborotlarni muxim roli, uni kayta ishlash, sistemalashtirish xujalik qarorlarini kabul kilishda asos sifatida kulanilishi kurinadi. Tavakkalchilikni mikdoriy baxolashda tavakkalchilikka jalb etiluvchi real narx ulchami va kutidayotgan foyda va zarar ulchamini farklash lozim. Chunki tavakkalchilikka real narx ulchami qaror kabul kilish paytidayok ma'lum buladi, ammo kutilayotgan foyda yoki zarar ulchami esa ma'lum bir noaniklik darajasi asosida aniklanadi. Tavakkalchilik va kon'yunkturani tadbik etish usullari kanchalik takomillashtirilgan bulsa, noaniklik omillari shuncha katta darajada kamaytirilgan buladi.

Tavakkalchilik va kabul kilinayotgan qarorlar orasidagi bogliklikdan kelib chikib shunday xulosaga kelishi mumkin: «Kim qaror kabul kilsa, tavakkalchilik xatari ma'suliyatini shu kishi uz zimmasiga oladi. Qaror ijrosi uchun javob bermaydigan shaxsga tavakkalchilik xatari a'suliyatini yuklash kutilayotgan natijalarni keskin tarzda yomonlashtiradi». Bu tarifni kup martalab takrorlashning muximligi shunda-ki, ba'zibir qarorlar koidaga kura, yordamchi qaror emas balki, qarorlar tizimining muxim kismi bulishi yoki mazkur qaror, boshka qarorlar tizimining natijasi bulishi mumkin. Qarorlar seriyasi gorizontal va vertikal bulib, gorizontal gurux ichida xalk xujaligi, tarmoklar, ob'yektlar qarorlari buladi vertikal gurux qarorlar tarkibiga esa korxona darajasidan tortib, barcha xalk xujalik boshkaruv darajasida kabul kilingan qarorlar kiradi.

Iktisodiyotni xamma darajasidagi qarorlarini biz kuyidagilarga ajratamiz:

- siyosiy xujalik qarorlari;
- anik rivojlanish yunalishi buyicha qarorlar;
- kon'yunkturali qarorlari.

Siyosiy xujalik qarorlari xamma vakt uz oldiga asosiy iktisodiy usish konsepsiyasini shakllantirish, uni optimal rivojlanish sur'atini ta'minlash, ma'lum

iktisodiy strukturani yaratish, shuningdek barcha bu yul yuriklarni amalga oshirishni bosh maksad kilib oladi. Ayni paytda siyosiy xujalik karorlari nafakat iktisodiy va ishlab chikarishni anglashga ta'sir kursatadi, balki tavakkalchilik bilvosita shaklda namoyon buluvchi siyosiy (ijtimoiy, mudofaa va x.z.) omillar va sabablarga xam ta'sir kursatadi, balki tavakkalchilik bevosita namoyon buladi siyosiy (ijtimoiy mudofa va x.z.) omillar va sabablarga xam ta'sir kursatadi. Bu katta darajadagi tavakkalchilik bilan boglik bulgan kichik natijalarni oldindan darak beruvchi zarur bulgan karorlarni kabul kilish imkonini anglatadi. (Masalan; nisbatan katta kisim resurslarni keyingi rivojlanishga emas, balki butun jamiyatning ijtimoiy extiyojlarini kondirishga yunaltirish zarurati tugiladi).

Rivojlanishning anik yullari tugrisida chikarilgan siyosiy xujalik karorlari bilan belgilangan soxalarda birinchi boskichda rivojlanishning muxim yunalishlarini ancha anik belgilovchi xujalik karorlari (va tavakkalchilik munosabatlari) darajasida koluvchi karorlar tashkil etadi.

Ikkinchi bokichga amaliyotda kuzlangan rejadagi konseptural elimentlarni anik belgilovchi tashkilot darajasidagi karorlar kiradi.

Yalpi xalk xujalik darajasida rivojlanishning anik yunalishi buyicha karorlarni va siyosiy xujalik karorlarni kabul kilishda kanday tavakkalchilik mavjud bulishi mumkin?

Xammadan oldin butun xalk xujaligi darajasida iktisodiy rivojlanishga raxbarlik kiluvchi organ butun xujalikning tegishli strukturasi uni sektorlari va tarmoklarini tashkillantirishga uning umumiy usish sur'atiga ayni paytda bu soxadagi tavakkalchilikga ma'sul buladi.

Xususan karorlar kabul kilishda bozorlar rolini usishi kuyidagi kuzatishlarda tugridan tugri tasdiklaydi:

-Bir paytning uzida texnik tarakkiyot sur'ati usadi, loyخالash va kapital kurilishni amalga oshirish muddati chuziladi. Bu toki maxsulot bozorga chikkuncha ishlab chikarish texikalogiyasi nuktai nazaridan xamda shu maxsulotning xususiyati nuktai nazaridan ma'naviy eskirishni anglatadi.

-Ishlab chikarishning umumiy xajmida yangi maxsulotlar ulushi doimo usadi, lekin oldin ishlab chikilgan maxsulotga nisbatan bular uchun bozor nisbatan kam darajada urganilgan buladi.

-Ilmiy tadkikotlar va ularning xayotga tadbiki uchun ajratiladigan mablag ulushi usadi. Bu soxada kuriladigan foyda sekin jarayonda, uta noanik buladi.

Butun dunyo buyicha bu omillarning ta'sirida tavakkalchilik rolini usish tendensiyasi yuzaga keladi. Aksariyat rivojlangan mamlakatlarda masalan, narxlarni belgilangan va maxsulotni eskirishi buyicha tavakkalchilikdan Sug'urtalanish maksadida ulchami tarmoklar buyicha uzaro farklashuvchi zaxira (rezerv) fondi tashkil etiladi.

-Jixoz, asbob uskunalarni ma'naviy eskirishiga tenglashtiruvchi ancha yukori ulchamdagi amortizatsiya ajratmasi kullaniladi.

Tavakkalchilik va zaxira fondini tashkil etish bir-biri bilan uzviy boglik buladi.

Bu uzaro bogliklik bir tomondan material xarakterga ega bulsa, ikkinchi tomondan xisob-kitob xarakteriga ega buladi. Uzaro material boglanish- zaxira foidalarini real yaratishni belgilaydi, xisob-kitob boglanish tugrisida gap borsa shuni ta'kidlash joiz-ki, tez-tez tavakkalchilik koeffisenti, samaradorlik xisob-kitobiga kiritilib boriladi. Tavakkalchilik xislatlarni kaysi bir tomonini taxlil kilmang unda tavakkalchilik xarajat omili shaklida bulib pirovard natijada u kutilayotgan foyda shaklini omili yakkol namoyon buladi.(Bu masalalarga biz tashkilot darajasidagi tavakkalchilikni karab chikishda kaytamiz). Ma'lum-ki, xalk xujaligi darajasida barcha kurinishdagi tavakkalchilikni xisobga olish kerak, ayniksa uzok muddatli rivojlanish yunalishlarini belgilash bilan boglik tavakkalchilikni, shuningdek muvakkat va xududiy (ob'yekt) tavakkalchilikni ta'sirini xisobga olish lozim.

4.2. Tarmok (tarmok ichidagi) karorlar va tavakkalchilik.

Tarmok darajasida xujalikni boshkarish nafakat tarmok ichidagi xususiy ta'sirni xis etadi, balki xalk xujaligi darajasidagi faoliyatni, shuningdek tashkilot darajasidagi faoliyatni xam xis kiladi. Uz yulida uzatuvchi mexanizm xisoblangan tarmok raxbariyati, bu faoliyat bilan boglik tavakkalchilikni (tavakkalchiilk okibatlarini uz yelkasida turgan, yoki xamma xalk xujaligi, yoki maksadlari anik cheklanmagan tashkilotlar sharoitida) uz zimmasiga oladi.

Tugri ancha past darajadagi iyerarxiyaga mos keluvchi tarmok rivoji, (xalk xujaligini rivojlantirishga karashli, xamda kuplab tavakkalchilik Tarmoklar karorlaridagi asosiy mazmun bu nisbatlar muammosidir. Lekin bu xolatda samaradorlik masalasi maksadlar shkalasida ancha yukori urinda turadi, chunki jamiyat extiyojlarini kondirish bilan boglik xisob kitoblarni davlat orgalari uz zimmasiga oladi. Tavakkalchilik esa kanday darajada yuzaga kelgan nisbatda tarmok samaradorligini oshirish mumkinligida kurinadi (ifodalanadi).

Bir karashda bu muammo unchalik sodda kurinmaydi. Xalk xujaligi va tarmok maksadlari xamma vakt xam ayniksa xalk xujaligining umumiy xajmida mazkur tarmokni solishtirma ogirligiga nisbatan usish sur'atini belgilash masalasida mos kelavermaydi. Tarmoklar shubxasiz, jamgarma fondan kattarok ulushga ega bulish uchun, joriy ishlab chikarish natijalarida uzining ishtroki darajasini oshirish uchun intiladi. Lekin bir maksadli tarakkiyot rivojlanish (tarakkiyot rivojlanishining uzi uchun rivojlanish) xalk xujaligining umumiy usish sur'atini sekinlashtiradi, okibatda mazkur tarmok rivojlanishiga salbiy ta'sir kursatuvchi disproporsiyani yuzaga keltiradi. Moddiy-texnik ta'minotdagi maxsulotni sotish bilan boglik kiyinchiliklarni kooperatsiya muammolarini bu nesbalansirlashgan rivojlanishning okibati deb kursatish mumkin. Tarmokning rivojlantirishga oid karorlar, nafakat xalk xujaligi karorlarin ta'sirini ifodalaydi. Bunday karorlarni kabul kilar ekanmiz, albatta tashkilotda xisobga olinuvchi noanikliklar elementlarini nazarda tutishimiz lozim, bu shundan ma'lumki, tarmok strukturasi uning tarkibidagi tashkilotning tashkiliy strukturasi boglik, shuning uchun tarmok strukturasi uzgartirar ekanmiz, tashkilotning rivojlanish imkoniyatini xisobga olishimiz zarur.

Tarmok bunday darajasida tavakkalchilik tugrisida masalani kuyish vakolatli emas, degan xulosaga kelish mumkin. Ammo bunday fikrlar tarmokga oid qarorlar qabul qilish doirasida ularga ergashgan tavakkalchilik qarorlari mavjudligi tugrisidagi xolatlarga zid keladi.

4.3. Xar xil tadbirkorlik faliyati doirasidagi tavakkalchiliklar tavsifi.

Ba'zi bir tashki tavakkalchilik sxemasida keltirgan tavakkalchiliklarni karab chikamiz:

Umummamlaka tavakkalchiligi-bevosita tadbirkorlik faoliyatini baynalminallashtirish bilan boglangan bulib xamma tashki iktisodiy faoliyat ishtrokchilari uchun dolzarb, xolda import, eksporter mamalakatning siyosiy iktisodiy barkarorligiga boglikdir.

Umummamlakat tavakkalchiligining asosiy sababi-bu davlat xokimiyatining davlat kurulusi va konunchilik xususiyatlarini bekarorligi, xukumat tomonidan yuritilayotgan samarasiz iktisodiy siyosat, etnik va mintakaviy muammolari, xar xil ijtimoiy guruxlar karashlarini keskin uzgarib, ajralishi va boshkalar bulishi mumkin.

Tadbirkorlik faoliyatining natijalariga davlat tomonidan utkazilayotgan savdo va valyutani boshkarish kvotalash, lisenziyalash va bojxona tulovlariga oid siyosat bevosita ta'sir kursatadi. Mamlakat tavakkalchiligi darajasini taxlil qilish uchun tavsiya etiladigan usullardan biri, muntazam germaniyaning BERI firmasida chop etiladigan BERI indeksi xisoblanadi. Uning yordamida mamlakat tavakkalchiligining darajasini oldindan niklash mumkin. Uni aniklash bilan eksperter baxolashning turli metodlari bilan yilda 4 marta taxlil utkazib 100 ga yaqin eksperterlar shugullanadi.

Taxlil kilinayotgan xususiy kursatkichlar tarkibiga:

-Oldindan bashorat kilingan mamlakat YAMM uzgarishidan kelib chikib xisoblangan iktisodiy samaradorlik;

-Siyosiy tavakkalchilik darajasi,

-Kardzorlik darajasi (Jaxon banki ma'lumotlari asosida, kardzorlik ulchamlari, unga kursatiladigan xizmat sifati, eksport xajmi, tashki savdo oborotini inobatga olib xisoblangan).

-Bank kreditlarining amalga oshirilishi.

-Kiska muddatli moliyalashtirishni

-Uzok muddatli kard kapitalining

-Fors-major xolatini paydo bulishi extimoli.

-Mamlakatni kreditga kobillik darajasi.

-Tashki kardni tulash buyicha bajarilmagan majburiyatlar summasi kabi kursatkichlar kiradi.Shunday kilib, xamkor mamlakatdagi vaziyatning siyosiy va iktisodiy tomonlari xar tomonlama taxlil kilinadi.

Taxlil natijalari turli mamlakatlari bilan xamkorlik alokalarini istikbolini belgilovchi va investisiyalashtirishdagi tavakkalchilik darajasini baxolash tavsifiga bazaviy asos bulib xizmat kiladi.Valyuta bilan boglik tavakkalchilik-bevosita valyuta kursini uzgarishi bilan boglik. Valyuta bilan boglik tavakkalchilik kiymati valyutani xarid kobiliyatni yukotilishi bilan boglik, shuning uchun u tugridan-tugri vakt buyicha

tulov vakti va xarid amalga oshgan davr orasidagi uzilishigaboglangan buladi. Eksporterning kurs buyicha zarar kurishi valyuta tulovi kursi tushgunga knirakt shartnomani imzolaganda sodir buladi, chunki eksporter tulanagan mablag uchun nisbatan oz mikdorda milliy pul mablagini oladi. Valyuta kursi oshganda importer zarar kuradi, chunki u olmokchi bulgan maxsuloti uchun katta mikdorda milliy valyuta mablagi sarflashga tugri keladi.

Valyuta bilan boglik tavakkalchilik chaykovchilik tavakkalchiligiga xos, shuning uchun valyuta kursi uzgarishi natijasida bir mamalakat zarar kursa, ikkinchisi foyda oladi yoki aksincha buladi.

Soliklar bilan boglik tavakkalchilikni ikki pozisiyada tadbirkorlar va davlat nuktai nazarda karash mumkin. Tadbirkorlikning soliklar bilan boglik tavakkalchiligi, solik siyosatidagi xamda solik stavkasi kiymatini uzgarishi bilan boglik buladi. (Yangi solik turlarini paydo bulishi, solik imtiyozlarini kiskarishi yoki yukolishi va x.z.).

Shuni xam kayd etish lozim-ki, tadbirkorlik tavakkalchiligi darajasini oshishi nafakat yukori solik stavkalari, kolaversa solik konunchiligini bekarorligi xam soliklarni usishi tomonga uzgarishini yukori extimoliyatini mavjud xolida sodir buladi.

Doimiy ravishda bu soxadagi tuldirish va uzgarishlar tavakalchilikni yuzaga kelishida asos bulib, u tadbirkorlikni ishonch bilan faoliyat kursatishlarida umidlarini yukotadi. Davlatning soliklar bilan boglik tavakkalchiligi solik siyosati yoki solik stavkasi mikdorini uzgarish natijasida byudjetga tushumlar imkoniyatini kiskarishidan iborat buladi.

Amliyot shuni kursatmokdaki, davlat solikka tortishning kuyidagi stavkalarni urnatishdan manfaatdor buladi:

- birinchidan tadbirkorlik faoliyatiga tusik bulmasa, xamda.
- byudjetga maksimal tushumni ta'minlasa.

Fors-major xolatlari bilan boglik tavakkalchilik-bu tadbirokrlik faoliyatini amalga oshirishda unga tuskinlik kiluvchi tabiiy ofatlar (tabiiy ofatlar, suv toshkinini, zilzila, va boshka tabiiy kataklizimilar) urush, inkilob, putga, ish tashlash va x.zo. lardir.

Fors-major xolatlarini yuzaga kelishi tadbirkor xoxish-istagiga boglik bulmaganligi sababli BMT Konsepsiyasining 79 moddasiga asosan, oldi-sotdi shartnomasi tuzgan tamonlar fors-major xolati sodir bulganida kontrakt buyicha javobgarlikdan ozod etiladilar.

Fors-major xolati natijasida kurulgan zarar, kup xolda maxsus Sug'urta kompaniyalar tomonilan Sug'urtalash orkali koplanadi.

Tashkiliy ishlar bilan boglik tavakkalchilik-bu tashkiliy ishlardagi yul kuyilgan xato kamchiliklar orkali yuzaga keladi. Uning asosiy sabablari kuyidagilardir:

- Tashkilotchilikning past saviyasi,
- Loyixalash va rejalashtirishdagi xatoliklar;
- Ishlarni muvofiklashtirishdagi xatoliklar.
- Notugri ta'minot strategiyasiyu
- Kadrlarni tanlash va joy-joyiga kuyishdagi xatoliklar;
- b) Marketing faoliyaitini tashkil etishdagi kamchiliklar.
- Maxsulot ishlab chikarishdagi xatolar,

- Tovarning sifatsizligi
- Sotish bozorini notugri tanlanishi;
- Bozor xajmini notugri aniklash;
- Notugri narx siyosati.

v) Nobarkaror moliyaviy vaziyat. Resurslar bilan boglik tavakkalchilik. Uning asosiy sabablari:

- Vaziyat uzgarishida resurslar zaxirasini yukligi,
- Ishchi kuchini yetishmasligi
- Materiallar tankisligi
- Ta'minotdagi uzilishlar
- Maxsulot tankisligi;

Situatsiya uzgarganida resurslar zaxirasini mavjud emasligi, (Ish xakkidagi uzgarishlar, boj yoki soliklardagi uzgarishlar, uzlashtirish, ugrilik, yukori darajadagi nuksonlar, tovar buzilishi, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda talabalarning uzgarishi va x.zo) loyixalarni amalga oshirish muddatini uzaytiradi, yoki kup murakkab xolatda esa okibat natija uning tugashiga sabab buladi. Bunga tugallanmagan kurilishlar ob'yektlari, yakkol misol bula oladi.

Portfel tavakkalchiligi

Faoliyat kursatish jarayonida xar kanday firma investisiyani jalb etish soxasi va uning mikdorini aniklash kabi murakkab vazifani xal kiilshga tugri keladi. Tadbirkorlik yoki firmada bunlay imkoniyat yuzaga keladi. asosiy murakkablik xammabop, investrlash mexanizmini ishlab chikganligidadir.

Tadbirkorlar uchun investrlash masalalari buyicha garb firmalarida kullanilayotgan kimmatbaxo kogoz (portfelini boshkarish tizimi uslubiy dastur bulishi mumkin.)

Investor portfeli deb, investor ixtiyoridagi kimmatli kogozlar tuplamiga aytiladi.

Portfelga boglik tavakkalchilik barcha toifalardagi ssudalar buyicha va aloxida tipdagi kimmatli kogozlarning yukotish extimolini anglatadi.

Kimmatli kogozlar portfelini vujudga keltirish uchun kandaydir bir moliyaviy aktivga mablag kiritish yetarlidir, ammo investor biror-bir kompaniya aksiyasi uchun mablag kiritib uning kiymatidagi tebranishlarga tobe' bulib koladi.

Agar u uz mablagini bir nechta kompaniya aksiyalarga sarflasa, albatta samaradorlik xam kurslardagi tebranishlariga, ammo xar bir aksiya kursining uzgarishiga emas, balki urtacha kurslar tebranishiga boglik buladi. Urtacha kurs, amalda juda kam tebranadi, chunki bir aksiya kursi pasaysa, ikkinchi aksiya kursi kutarilishi mumkin buladi va ular bir birini tuldiradi.

Bunday xilma-xil kimmatbaxo kogozlar portfelini diversifikatsiyalangan deb ataladi. Bunday portfel investor uchun xos bulgan omillar bilan belgilanuvchi diversifikatsiyalangan (nobarkaror) tavakkalchilikni ma'lum mikdorda pasaytiradi.

Diversifikatsiyalangan tavakkalchilik darajasiga ta'sir etuvchi asosiy omillarga, moliyaviy resurslar kiritiluvchi mukobil soxalar mavjudligi, tovar va fond bozorlar kon'yunkturasi, ish tashlashlar va boshkalar kiradi. kredit tavakkalchiligi yoki karzlarni kaytarmaslik xolati bilan boglik tavakkalchilik-bu kredit shartnomasi

shartlari va muddatiga mos ravishda karzdor tomonidan olingan karz va foiz miqdorini tulaslik tavakkalchiligidir. Bu tavakkalchilik-bildirilgan ishonchni gumonli ekanligiga asoslanadi-ya'ni karz oluvchini vijdotsizligi-uning xarakati tufayli bankrotlikni vujudga kelishi yoki karzdorni boshka xatti xarakat tufayli majburiyatlarni bajarishdan buyin tovlash (asossiz usulda, masalan: shartnomada tulov muddatini kayd etmaydi, yoki tulovni tovarni tulik olgandan keyin tulashga kelishish) shuningdek ta'minot ulchamlarini yetarli bulmasligi, ya'ni karzdorning xisob-kitob daromad olishni koplay olmasligi okibatida gayri ixtiyoriy bankrotlik xavfi vujudga keladi.

Gayriixtiyoriy bankrotlik sabablari turlicha bulib, unga:

- Biror turdagi tovarni ishlab chikarishni yoki unga talabni pasayishi.
- Kandaydir sabablarga kura shartnomaviy munosabatlarni bajarmasligi.
- Resurslarning uzgarishi (kup xollarda vakt buyicha).
- Fors-major xolati kiradi.

Kreditlash tavakkalchiligi kredit berish turlariga boglik.

- Berilish muddatiga karab kreditlar-kiska muddatli, urta va uzok muddatli buladi.
- Ta'minlanish xiliga karab ta'minlangan va ta'minlanmagan,
- Debitorlar xiliga karab-sanoat yoki yakka tartibli.

-Maksadli foydalanish yunalishiga kura-kimmatbaxo kogozi operatsiyalariga muvakkat kiyinchiliklarni bartaraf etishga, mavsumiy, oborot mablaglarni shakllantirishga investisiya uchun, sanoat uchun muljallangan ulchamiga kura kichik, urta va yirik, buladi.

Tavakkalchilik xatarini pasaytirishning asosiy usullaridan biri, karz oluvchining tuloviga kobilligi va moliyaviy barkarorligini taxlil kilishdir, shuningdek garov olish yoki kredit bitimi shartlarini bajarishni kafolatlovchi boshka xildagi usullaridan xam foydalaniladi. Innovasion tavakkalchilik-ilmiy texnik yangiliklarni kullash va ularni moliyalashtirish bilan boglik. Chunki ilmiy texnik tarakkiyot natijalari va xarajatlar uzok chuzilgan va vakt buyicha ajratilgan buladi, xamda ular ba'zi-bir aslida keng mikiyosida kurinadi. Innovasion tavakkalchilikni xam ob'yektiv, xam amalga oshiri mukarrar deb kabul kilinadi. Dunyo tajribasi kutilayotgan natijalarda fundamental tadkikotlar darajasi umumiy 10% ni, ilmiy amaliy tavsiyalar umumiy 80% ni tashkil etishni kursatmokda. Rivojlangan mamlakatlar tajribasi u yerlarda salbiy okibatlar inkor etilmaydi. Dastlab kat'iy tanlovda 80-90% takliflar inkoretiladi kolgan takliflar innovasion fanlardan moiyalashtiriladi, shu loyixalardan xatto 15-30% gachasi omadsizlik bilan yakunlanadi.

Aslida yangi texnika va texnologiyalarni yaratuvchilari oldida 2 yul mavjud.

Birinchisi,-sekinlik va extiyotkorlik bu yerda minimal tavakkalchilik mavjud buladi. Xozirgi davr jadalligi nukta nazaridan bu yul istikbolsizdir, chunki okibat natijada u ITT goyalarini inkor kiladi iktisodiyotda samarasiz xarajatlarini yuzaga keltiradi.

Savollar:

- 1) Karorlar kabul kilishda yuzaga keluvchi tavakkalchiliklar.
- 2) Tashkilot va tavakkalchilik darajasida karorlar kabul kilishni ayting?
- 3) Tarmok va tavakkalchilik darajasida karorlar kabul kilishni izoxlang?

5-mavzu. RISK CHYeGARALARI, IKTISODIY VA XUKUKIY ASOSLARI

Reja:

5.1. Tavakkalchilikning xukukiy chegaralari.

5.2. Tavakkalchilikning huquqiy jihatlari.

5.3. Tavakkalchilikni sinflarga ajratishning umumiy prinsiplari.

5.2. Tavakkalchilikning xukukiy chegaralari.

Tavakkalchilik turlari tugrisida gapirganimizda, birinchi navbatda (asosiy e'iborni aloxida xolda vujudga kelish xususiyati va imkoniyatlariga karatib) xalk xujaligi tavakkalchiligi va tashkilot darajasidagi tavakkalchilikni mos kelishi zarurligini kayd etgan edik. Bu yerda biz birinchi navbatda bu ikki turdagi tavakkalchilikni ta'sir etish chegaralari va mavjud farklanishlar belgilovchi omillarni, asossiz tavakkalchilik zararli ekanligini, xamda tajribaga tayanmay inkor etilgan tavakkalchilik xam uta zarar ekanligini kursatish uchun aloxida-aloxida ajratamiz.

Tavakkalchilikga tayanib kabul kilingan karorlar kaorlarni kabul kilinishi bir muxim ob'yektiv mezon ya'ni xujalik raxbari karorlar kabul kilishda kanday chegaradagi tavakkalchilikga borish mumkin degan muxim ob'yektiv mezonga boglik buladi.

Bu masala kirish kismida kayd etganimizdek, iktisodiy va xukukiy (fukarolik soxasi kabi, jinoyat xukuki buyicha xam) jixatlari, xolat va okibatlarga ega.

Xujalik raxbarlari tulik ma'suliyat bilan boruvchi okilona tavakkalchilik deb biz nimani ataymiz. Bu savolga turli karashlardagi javoblar mavjud.

Masalan: poъshalik iktisodchi Bronislav Miis okilona tavakkalchilikni asosiy fondlar, ishlab chikarish xajmi, rentabellilikda daromadlilik darajasi, xujalikning moliyaviy xolati kabi parametrlar bilan boglik xolda tadmik etadi. Korxonada ishlab chikarish nomeniklaturasi xilma-xil bulib, moliyaviy xolati kanchalik barkaror bulsa, tavakkalchilik xavfi shunchalik past buladi. «Demak, bu korxona kanchalik kup turdagi maxsulot ishlab chikarib, katta kapitalga ega bulsa u tavakkalchilikga shunchalik kam darajada ta'sirchan buladi». Bunday xujalik raxbarlari, dadil xolda «tavakkalchilik vaziyat»larda karor kabul kila oladi. Bizning muloxazalarimiz buyicha xujalik raxbarning tavakkalchilik sharoitidagi ma'suliyati fakat anik karorlar daajasi bilan tadmik etilishi mumkin.

Tulik faoliyatni bunday parametrlar bilan taxlil kilish va uning asosida umumiy xulosaga kelishi bizning fikrimizga maksadga muvofik emas.

Vengriyada fukarolik xukuki bekorga xozirgacha tavakkalchilik soxasidagi ma'suliyatni tartibga solish tugrisida uylamaydi. Biz bu yerda tavakkalchilikning tartibga solishni xukukiy muammolarini muxokama kilmaymiz, lekin bunga doir ba'zibir uz muloxazalarimizni aytib utmokchimiz: anik xujalik sharoitidan kelib chikkan xolda, tavakkalchilikga oid muammolarni xal kilishda xujalik raxbariga zarur bulgan, u asoslanuvchi ob'yektiv prosessual xolatlar va tashkiliy prinsiplarni bayon etish zarur.

Bizning fikrimizcha, tavakkalchilikning iktisodiy chegaralari kuyidagicha aniklanadi:

-Xujalik raxbari karor kabul kilish jarayonida, agar korxona ixtiyoridagi fondlar korxonani rivojlantirish masalalari ulchamiga mos kelsa tavakkalchilikka borishi mumkin. Bu uchun asos bulib maxsulotlarni sotish va ishlab chikarishni uzluksizligi, daromadli xujalik yuritish, iste'molchilar va trpnsporthilar bilan bir maromdagi alokalar, tulovga kobillikning yukori darajasi, anik buxgalteriya xisobi va moliyaviy tizim rivojlanishi va boshkalar xizmat kilishi mumkin.

Xujalik raxbari agar mavjud fondlarni tegishli tartibda boshkara olsagina, karorlar kabul kilish jarayonida tavakkalchilikka borishi mumkin ya'ni:

-Rivojlanish muammolari xal etilayotganida zarur asosiy va oborot fondlar tizimi shakllanadi. Shunday kilib, yangi kapital kuyilmalarda maxsulot sifati va boshkaruv tizimi talab etiladigan darajasi xisobga olinadi. Ortikcha zaxirlar (na xomashyo zaxirasi, na sotilmay kolgan maxsulot) jamgarilmaydi.

-tashkilot rivojlanishi muvozanatini buzmaslik uchun ba'zi-bir yukotishlar urnini tuldirish maksadida mos ravishda rezerv Sug'urta fondi yaratiladi. (Keyin bu Sug'urta fondi tashkilotning umumiy xujalik faoliyatini ta'minlash uchun ishlatiladi, va amaliyotda aksariyat xollarda u tavakkalchilik okibatlari kam yoki kup darajada kuringan, nazarda tutilmagan xarajatlarni koplashga sarflanadi).

Karorlar kabul kilish jarayonida ekspertlarni tanlash, zarur informatsiyalarni tuplash va kayta ishlash, kabi masalalarning zarur vakolatiga erishilish baxolash mezonni muammolari va real nuktai nazarni yuzaga keltiradi.

Yukorida kayd etilganlar javobgarlikga tortish va ma'suliyatni zimmaga olish nuktai nazaridan baxolanib va kursatiluvchi talablarni keltirib chikaradi. Lekin ular kuyidagi anik mikdoriy baxoga jalb etilmovchi muxim omillar: tavakkalchilik bilan boglik karorlar kabul kilishga imkoniyat yaratuvchi vaziyat, raxbar didi, karor va tanlovni belgilovchi raxbarning shaxsi moddiy axvoli, uning vazifasi, bevosita xodimlarni tuplash buyicha xujalik raxbarlarning xukuk va imkoniyati va x.z) bilan tuldirilishi lozim.

5.2. Tavakkalchilikning xukukiy jixatlari.

Tavakkalchilik bilan boglik karorlarni kabul kilish-bu xukuk nuktai nazaridan ikki tomonlama karab chikiluvchi masaladir. Bir tomondan-u uta muxim fukarolik xukukiy javobgarlik xolati ikkinchidan u vakolat tugrisidagi masaladir. Umuman maxsus yuridik adabiyotlarda tavakkalchilik bilan boglik karorlar kabul kilish va bunday karorlar uchun javobgarlik ma'suliyatini xukukiy tartibga solish, tartibga soluvchi iktisodiy manfaatdor xujalik ob'yektlari bulimida karab chikiladi.

Bu bulimga xujalik xisobi sharoitida kurilgan zararlarni koplash masalalari xam kiritilgan, lekin xujalik faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish natijasida yukori tashkilotlar rejalarini barbod etgani uchun kullaniluvchi jarimalar bundan mustasno.

Agar tashkilotning xujalik manfaatlari davlat manfaatlari bilan mos tushsa, kamdan kam xolda jamoatchilikning manfaatlariga zid xolatlar yuzaga keladi, shuning uchun xujalik raxbarlarini jinoiy javobgarlikka tortish usuli kam kullaniladi. Kup xollarda kandaydir xukukiy manfaatlarga zid xatti xarakat okibatida yetkazilgan zararni koplatish sanusiyasi uchrab turadi.

Xujalik tavakkalchiligi bilan boglik xarakatlar uchun javobgarlik masalasini biz fukarolik xukuki pozisiyasidan turib tadbik kilamiz.

Bu uchun birinchi navbatda tavakkalchilikni xukukiy tushunchasiga tarif berishimiz lozim. Yukorida keltirilgan tavakkalchilikni iktisodiy va matematik tavsifi fakatginaxukukiy tarif uchun asos bula oladi xolos.

Tavakkalchilikning zamonaviy xukukiy tushunchalarida karor kabul kiluvchi shaxs xatti xarakatidagi noanik omillarni mavjudligi ifodalanadi, bu esa xukukiy adabiyotlarda xukmron bulgan tavakkalchilikka salbiy munosabatga olib keladi: xukuk nuktai nazaridan tavakkalchilik, shartnoma buyicha zararni koplash yoki boshka ma'suliyat aoslarda tugagan joydan boshlanadi, tavakkalchilikdan kuriladigan zarar tushunchasini karab chikar ekanmiz, uni xavf-xatar soluvchivaziyat okibatlariga kiyoslash mumkin. Xavf-xatar soluvchi xolatni biz kandaydir yukotishga imkon yaratuvchi xolat-deb ta'riflaymiz. Amalda bunday xolatlarining xammasi xam zararli okibat bilan tugamaydi. Bunday zararining kandaydir bir ulushi uchun xech kim javobgar bulmaydi. Shunga uxshash vaziyat tavakkalchilik xolatida xam sodir buladi. Shunday kilib, keyingi xolatiga nisbatan kuyidagi muammo yuzaga keladi: -Kishi zarar kursa-yu, -xech kanday konunga asosan kelitirlgan zararni xech kimdan undirib bulmasa va u uchun xech kimni moddiy javobgarlikka tortilmasa?

Tavakkalchilik manabi-boshkacha suz bilan aytganda-kurilgan zarar manbai (sababi)-bu xujalik raxbari tomonidan xujalik faoliyatini kelajagi uchun kilingan xisob-kitoblarni amalga oshmay kolishi okibatida kuriladigan zarar mikdori yoki daromad ololmaslik, olganda xam juda oz mikdorda foyda kurishga aytiladi.

Zarar xujasizlik okibatida xam sodir bulishi mumkin, lekin uni aniklashning anik chegarasi mavjud emas.

Xukukiy adabiyotlarda uzok muddat xukmronlik kilgan muloxazalar «xujasizlik» tushunchasi xar xildagi faoliyat turlariga nisbatan bir mazmunga ega emas va amaliyotda bir xil ma'noda ishlatilishi mumkin emas degan goyani ilgari surgan.

Shuning uchun bu tushunchaga tabakalashtirish yuzasidan yondoshamiz.

Karor kabul kilish kabi aloxida xollar okibatida yuzaga keluvchi yukotishlarga tabakalashgan xolda yondashuv ayniksa muximdir. Bu soxada xujasizlik tushunchasi xujalik karorlari; ularni bajarilishi va baxolanishi orasida na muvakkat, na xududiy uzilish bulmaganida, tashkilti boshkarish uchun shu soxani mutaxasisi bulish kifoya bulgan paytda unchalik axamiyat kasb etmas edi. Rivojlangan sosialistik xujaliklarida xususiy ma'suliyat va tavakkalchilik boshkaruv funksiyasining yangi alomatiga aylanadi. Davlat bir katorda tashkilot soxibi sifatida keltirilgan zarar uchun va tavakkalchilik uchun ma'suliyat boshkaruv funksiyasini bajarib turgan direktor zimmasiga yuklatiladi. Kandaydir kabul kilingan karor okibatida kurilgan zarar vokea sodir bulgan zaxotiyok sezilmaydi. Uni aniklash uchun uzok muddatli taxlil talab etiladi. Kayd etib utganimizdek, tavakkalchilik bilan xujasizlik orasidagi anik chegarani kursatish juda kiyin. Olingan natijalar birgina aloxida karor okibati bulmay, balki barcha maksadga yunaltirilgan faoliyat natijasi bulishi mumkin. Shunday vaziyat xam buladi-ki, uning natijasida avtomatik tarzda olinadigan foydaning kamayishi yoki karor natijalari ijobiy bulsa daromad anik usishi bilan boglik buladi.

Lekin bu, boshkacha xujalik faoliyatlari «natijalari» uchun jinoiy va mexnat xukuki buyicha javobgarlikka tortishga asos yuk degani emas.

Agar lavozim yuriknomasi talablari buzilsa, raxbarning uz lavozimiga noloyikligi, ukuvsizligi, savodsizligi okibatida utkazilgan biror tadbir, yoki kabul kilingan karor moddiy, ma'naviy zarar keltirsa, yoki xodimni sogligiga jiddiy ta'sir kursatsa, u raxbarni javobgarlikka tortilishi mukarrar.

Keyingi muxim va muammoni murakkablashtiruvchi muxim xususiyat bu boshkaruv karorlari okibatida koidaga kura zarar kurilmaydiyu, kabul kilinmagan boshka karor okibatida sodir bulishi mumkin bulgan natijaga nisbatan past kursatkichga erishiladi.

Kabul kilingan va kilinmagan natijasida kurilgan zarar yoki olinmagan daromadni baxolash shu kadar noanik-ki, unda kurilgan yakkol namoyon bulmay mavxum tavsifga ega bulmaydi, xamda uni kator xollarda pulda baxolash imkoni bulmaydi.

Tavakkalchilikni xukukiy tartibga solish aloxida xujalik karorlari okibatida yuzaga keluvchi zararlarni koplash uchun korxona uz zaromadi xisobida rezerv fondini shakllantirish lozimligidan yeklib chikadi. Tashkilot keltirgan zararni toki uz rezer fondi xisobidan koplav turgan ekan xech kanday sanksiya tugrisida gap xam bulishi mumkin emas. Rezer fondini asossiz kup sarflav yuborish yukori tashkilotlar aralashuvi kabi ma'lum sanksiyalarni kullash zaruratini keltirib chikaradi. Shunga uxshash bizda xam kuyidagicha nukta nazar paydo buladi, ya'ni korxona direktori rezer fondi summasiga teng mikdordagi kurilgan zarar summasi bilan boglik tavakkalchilikka borishi mumkin, xolos. Rezer fondi chegarasidan yukori tavakkalchilik edi. Biz uchun ortikcha buldi. Juda katta mikdordagi tavakkalchilik uchun ma'suliyatni raxbar vakolati doirasidan ortik darajada mustakil xolda uz zimmasiga ololmaydi, chunki rezer fondi ulchamidan katta zarar bidlan boglik tavakkalchilikka borish-yukori organ xukukiga kiradi. Sanksiya tugrisidagi masalaga kaytar ekanmiz, shu narsani kayd etishimiz lozimki, xamma vakt xam yukori tashkilot korxona mulkiga yetkazilgan moddiy zararlari yoki rezerv fondi ortikcha sarflash uchun jazo chorasini kullash shart emas. Jazo choralarini kullash masalasida berilgan baxoga boglik buladi. Agar tashkilot uz xisobidan yoki xech bulmaganda bankdan olingan kiska mudatli kredit xisobidan kurilgan zarar (olinmagan daromad)ni koplash imkoni bulsa u xolda sanksiya kullanasligi mumkin. Tashkilo rejasida tavakkalchilik elementlari tugrisidagi karor uz ifodasini topishi zarur. Bu karor yukori tashkilot tomonidan tasdiklanmaydi, uning bajarilishi yukori orgna tomonidan nazoratga olinmaydi, ammo uni rejaga kiritilishi unga konuniy tus berish va kabul kilingan bunday karor natijasi uchun ma'suliyatni nazorat kilish maksadini nazarda tutadi. Mabodo kutiladigan xavf-xatar va kurilishi mumkin bulgan zarar mikdori tavakkalchilik elementlariga oid karorlar kabul kilish soxasi va vakolatidan yukori bulsa, u xolda yukori tashkilot bilan kelishi zarur.

5.3. Tavakkalchilikni sinflarga ajratishning umumiy prinsiplari

Uz faoliyatlari jarayonida tadbirkor bir-biri bilan vujudga kelish vakti va joyi, tashki xamda ichki omillari tuplami, omillarni ta'sir darajasi taxlil usullari va bayon

etish uslublari bilan fark kiluvchi xilma-xil turdagi tavakkalchilik jamlamasi bilan duch keladi.

Koidaga kura barcha turdagi tavakkalchiliklar uzaro boglik bulib ular tadbirkor faoliyatiga bevosita ta'sir etadi. Bu xolat tavakkalchilikni optimallashtirish buyicha bir tuxtamga kelishni chigallashtiradi va uning vujudga kelishi omillari sabablari, anik tavakkalchilik tarkibini chukur taxlil kilishin talab etadi.

Tadbirkorlik muammolariga bagishlangan iktisodiy adabiyotlarda tadbirkorlik tavakkalchilikni anik tuzilgan sinflari tizimi mavjud emas. Tavakkalchilikning sinflarga ajratish vazifasi va maksadidan kelib chikkan xolda uni sinflash uchun kuplab yondashuvlar mavjud.

Tavakkalchilikni sinflarga ajratish asoslari bulib xizmat kiluvchi muxim elementlarni kuyidagilar tashkil etadi:

- vujudga kelish vakti
- vujudga kelish uchun asosiy omillar
- xisobga olish xarakteri
- keltirib chikaradigan okibatlari xarakteri
- vujudga kelish soxasi va boshkalar

Vujudga kelish vaktiga karab tavakkalchilik retrospektiv, xozirgi va perepektiv xillarga ajratiladi. Retrospektiv tavakkalchilikning xususiyati, uni pasaytirish usullarining taxlil kilish xozirgi va perspektiv tavakkalchilikni anik bashorat kilish imkonini beradi.

Vujudga kelishini omillariga karab tavakkalchilik siyosiy va iktisodiy (tijorat) turlariga ajratilgadi. Siyosiy tavakkalchilik bu tadbirkorlik faoliyatiga ta'sir etuvchi siyosiy vaziyatni uzgarishiga asoslangan tavakkalchilik (chegaralarni yopilish, boshka mamlakatlarga tovarlarni kiritishni man' kilinishi, mamlakatda xarbiy xolatni joriy kilinish va x.z.).

Iktisodiy tavakkalchilik- bu mamlakat yoki tashkilot iktisodiyotidagi noxush salbiy uzgarishlar okibatida yuzaga keluvchi tavakkalchilik. Ancha keng tarikalgan, xamda xususiy tavakkalchiliklar uz e'tiborlarini yunaltirgan iktisodiy tavakkalchilik bu bozor kon'yukturasi uzgarishi tulovga kobillik muvozanatini buzilishi boshkaruv darajasidagi uzgarishlar bilan boglik tavakkalchilikdir. Bu turdagi tavakkalchiliklar bir biri bilan uzviy boglik bulib aksariyat xollarda ularni amalda bir-biridan farqlab bulmaydi.

Xisobga olish xarakteriga karab tavakkalchilik ichki va tashki turlarga ajratiladi. Tashki tavakkalchilikga -bu korxona faoliyatiga yoki uning kontakt auditoriyasiga bevosita boglik bulmagan tavakkalchilik(kontakt auditoriyasi-bu anik tashkilot faoliyatiga real imkoniyat xamda manfaatdorlik bilan munosibatda buluvchi jismoniy va xukukiy shaxslar va ijtimoiy gruxlardir).

Tashki tavakkalchilik darajasiga juda kuplab, siyosiy, iktisodiy, demografik, ijtimoiy, geografik va boshka omillar ta'sir etadi. Ichki tavakkalchilikga- tashkilot va uning kontakt auditoriyasi faoliyati bevosita asoslashgan tavakkalchiliklar kiradi. Uning darajasiga tashkilot raxbarining ishbilarmonlik faoligi optimal tanlangan marketing strategiyasi, siyosati va taktikasi va boshka omillar; ishlab chikarish

potensili, texnik jixozlanganlik ixtisoslashuv mexnat unumdorligi mexnat muxofazasi va xavfsizlik texnikasi darajalari ta'sir etadi.

Keltirib chikaradigan okibatlari xarakteriga karab tavakkalchilik toza va spekulyativga ajratiladi. Toza tavakkalchilik (adabiyotlarda u goxo oddiy yoki statik deb nomlanadi)- xamma vakt amalda tavakkalchilik faoliyatiga yukotish olib kelishi bilan xarakterlidir.

Toza tavakkalchilikning asosiy sababi bulib tabiiy ofatlar, urushlar, baxtsiz xodisalar, jinoiy xarakatlar va tashkilotlarni ishga layokatsizligi va boshkalar bulishi mumkin.

Spekulyativ tavakkalchilik (ba'zida adabiyotlarda u dinamik yoki tijorat tavakkalchilik deb yuritiladi)-bu tadbirkor uchun kutilayotgan natijalarga nisbatan kushimcha daromad xamda yukotish-zarar xam keltirishi bilan xarakterlanadi. Uning asosiy sabablari-solik konunchiligiga uzgarishlar kiritishi valyuta kuri xamda bozor kon'yuk turalaridagi uzgarishlar bulishi mumkin.

Sinfiy guruxlariga kura keng tarkalgan vujudga kelish soxasiga kura tavakkalchilik bulib uning asosida faoliyat doirasi yotadi. Tavakkalchilikning paydo bulishini asosiy xususiyati nafakat faoliyat doirasi kanday ilova kilinishi, kolaversa anik sub'yekt tavakkalchilik faoliyatini kanday amalga oshirayotgani bilan boglik.

Aslida tadbirkorlik faoliyati kuyidagi asosiy turlarga ajratiladi: Ishlab chikarish - unda tadbirkor, tadbirkorlik omillari sifatida mexnat kurollari va predmetlari, ishchi kuchidan bevosita foydalanib, keyinchalik iste'molchilarga sotish uchun-tovar, ish, xizmat, informatsiya xamda ma'naviy kimmatli maxsulotlarni ishlab chikarish tijorat turi-unda tadbirkor vositachi sifatida bir shaxsdantayyor tovarni sotib olib iste'molchiga sotadi. Unda daromad tovar narxiga kuyilgan ustama narx xisobida vujudga keladi.

Moliyaviy turi- tijorat tadbirkorligining xususiy turi bulib unda oldi-sotdi predmeti sifatida tadbirkor tomonidan iste'molchiga sotiladigan pul yoki kimmatbaxo yoki unga beriladigan kredit misolida kogoslar katnashadi. Moliyaviy yoki (kreditni moliyaviy) tabirkorlik-bu moxiyatiga kura bir pul mablagni ikkinchisiga ma'lum xak evaziga va muddatiga berib kuyishida ifodalanadi. Moliyaviy tadbirkorning daromadi moliyaviy resurslarni sotish natijasida oladigan foiz stavkasi ya'ni kushimcha kiymatda shakllanada. Bunday tarif xamma uchun keng kamrovli bula olmaydi. Masalan: Banklar faoliyati mazkur tarifga tulik mos kelmaydi.

-Vositachilik faoliyati- unda tadbirkor uzi ishlab chikarmaydi va uzi sotmaydi, balki tovar ishlab chikaruvchi bilan iste'molchi orasida tovar almashish va pul tovar operatsiyalari jarayonida boglovchi vazifasini bajaradi. Bu faoliyatining asosiy vazifasi va predmeti -uzaro alokada ikki manfaatdor tomonini uchrashtirishdan iborat. Bunday kursatilgan xizmat uchun tadbirkor daromad foyda oladi.

-Sug'urta faoliyati unda tadbirkor ma'lum bir mikdordagi tulov evaziga iste'molchini (Sug'urtalovchi) kutilmagan ofatlardan mol mulki xayoti va kimmatliklari kurishi mumkin bulgan zarar mikdorini koplashni kafolatlaydi. Tadbirkor (Sug'urtalovchi) fakatgina ma'lum xollardagina kaytariluvchi Sug'urta

badalini yigadi. Bunday aloxida xollarning yuzaga kelish extimoli juda past bulgani kismi tadbirkorlik daromadini tashkil etadi.

Tadbirkorlik faoliyati soxalariga mos ravishda tavakkalchilikni xam ishlab chikarish tijorat moliyaviy va Sug'urta tavakkalchiligiga ajratiladi.

Ishlab chikarish tavakkalchilikgi-Tashkilotlar tomonidan maxsulot tovar xizmat va boshka tadbirkorlik faoliyati buyicha rejalarini nokulay tashki muxit shuningdek ishchi vakti, xom-ashyo, asosiy va aylanma fondlardan, yangi texnika va texnologiyadan tegishli tartibda foydalanmaslik okibatida bajarilmaslik okibatida yuzaga keladi.

Ishlab chikarish tavakkalchilikni yuzaga keltiruvchi ancha keng tarkalgan muxim sabablardan biri bu-kutilayotgan ishlab chikarish xajmini kiskarishi, moddiy va boshka xarajatlarni usishi yukoristavkada solik va ajratmalarni tulash, past darajadagi intizom, uskunalarining eskirishi va ishdan chikishi xamda boshkalar bulishi mumkin.

Tijorat tavakkalchiligi- tovar va xizmatlarning sotish jarayonida yuzaga keluvchi tavakkalchilik tijorat tavakkalchiligining sabablari: bozor kon'yukturasi yoki boshka xollardagi uzgarishlar, tovarning xarid narxini oshishi muomala jarayonida tovarlarning buzilishi va yukolishi muomala xarajatlarini oshishi mumkin.

Moliyaviy tavakkalchilik-firma uzining moliyaviy majburiyatlarini bajarmasligi bilan boglik. Uning asosiy sababi: valyuta kursi uzgarishi munosibati bilan investisiya moliyaviy portfelini kadrslizlanish; katastrofa, urush, tartibsizlik, tulovlarni amalga oshmasligi va xakozolar bulishi mumkin.

Sug'urta tavakkalchiligi-u tulov amalga oshirilishi zarur bulgan vaziyatlarni sodir bulishi mumkinligi shart sharoiti bilan boglik.

Tavakkalchilik natijalari Sug'urta shartnomasini tuzish jarayonidan kelib chikadigan samarasiz Sug'urta faoliyatidan kuriladigan zarar, kayta Sug'urtalash xamda Sug'urta rezervlarini shakllantirish bulishi mumkin. Sug'urta tavakkalchiligining asosiy sabablari; Sug'urta tariflarini notugri belgilash, Sug'urtachilik jushkin uslubiyoti, urush, tartibsizliklar, falokatlar va boshkalar bulishi mumkin.

Tayanch iboralar

Asossiz tavakkalchilik, tavakkalchilikning iktisodiy chegarasi, xujalik raxbari, ortikcha zaxirani saklash xarajatlari, tavakkalchilikning xukukiy jixatlari, fukarolik xukuki, keltirilgan zarar uchun javobgarlik, tavakkalchilik va uning manbaalarini xukukiy tartibga solish tashkilot va tavakkalchilik.

Savollar:

Tavakkalchilikning iktisodiy chegarasini ayting?

Tavakkalchilikni xukukiy jixatlarini tariflang?

6-mavzu. MOLIVAVIY TAVAKKALCHILIK, MOLIVAVIY TAVAKKALCHILIK CHYeGARALARI VA XYeDJIRLASH.

Reja:

6.1. Moliyaviy tavakkalchilik mezonlari va turlari.

6.2. Ishlab chiqarish samaradorligining mohiyati, mezonlari va ko'rsatkichlari.

6.3. Sanoat korxonalarining iqtisodiy barqarorligi monitoringi va tahlilini o'tkazish mezonlari

6.1. Moliyaviy tavakkalchilik mezonlari va turlari

Xar kanday xujalik faoliyatida xamma vakt xujalik operatsiyalarining u yoki bu xususiyati okibatida pul mablaglarini yukotish xavf xatar mavjud buladi. Ana shu xavf-xatar moliyaviy tavakkalchilikni tashkil etadi.

Moliyaviy tavakkalchilik bu tijorat tavakkalchiligidir. Tavakkalchilik toza va spekulyativ bulishi mumkin. Toza tavakkalchilik-zarar yoki pullashgan natijalarga erishish imkoniyatini bildiradi. Spekulyativ tavakkalchilik-xam ijobiy, xam salbiy natijaga erishish imkoniyatini ifodalaydi.

Moliyaviy tavakkalchilik -demak bu spekulyativ tavakkalchilikdir. Investor venchur moliyalashtirishni amalga oshirar ekan, u oldindan uzi uchun ikki natija; foyda yoki zarar kurishini biladi. Moliyaviy tavakkalchilikning xususiyati shundaki; u moliyaviy kredit va birja soxalarida utkazilgan kandaydir operatsiyalar, kimmatli kogozlar birjasidagi operatsiyalar natijasida kurulishi mumkin bulgan zarar extimoliyatidir. Moliyaviy tavakkalchilikka: kredit, foiz, valyuta xamda boy berilgan moliyaviy foyda tavakkalchiliklari kiradi.

Kredit tavakkalchiligi: -karzdorning kreditor xisobidagi asosiy karz va foiz mikdorini tulaslik xavfi.

Foiz tavakkalchiligi- tijorat banklari, kredit korxonalari, investisiya fondlarini yerilgan kredit stavkalari ustidan, jalb etilgan mablagga ular tulashi kerak bulgan foiz stavkasini oshishi natijasida yukotayotgan mablaglar xavfi.

Valyuta tavakkalchilik- u uzida bir mamlakat valyutasiga nisbatan ikkinchi mamlakat valyutasi kursini uzgarishi bilan boglik xavf xatarni mujassamlashtiradi.

Boy berilgan moliyaviy foyda tavakkalchiligi-bu xujalik faoliyatini tuxtatish yoki boshka kandaydir tadbirni amalga oshmasligi natijasida sodir buluvchi kushimcha moliyaviy zarar tavakkalchiligidir.

6.2. Moliyaviy tavakkalchilik darajasini pasaytirish usullari.

Moliyaviy tavakkalchilikni turli vosita va usullari yordamida oldini olish mumkin. Unday vositaga, tavakkalchilikdan saklanish, boshkalar zimmasiga utkazish, tavakkalchilik darajasini pasaytirish kiradi. Tavakkalchilikdan saklanish-bu tavakkalchilik bilan boglik ishlarni kilishdan voz kechish demakdir. Lekin tavakkalchilikdan voz kechish investor uchun bulgusi daromaddan voz kechish demakdir. Tavakkalchilikni saklab kolish-bu tavakkalchilik xatarini investorda ya'ni investor zimmasidan ma'suliyatni koldirish demakdir. Investor venchur

moliyalashtirishni amalga oshirar ekan, u venchur moliyalashtirishdan kuriladigan zarar urnini uz mablagi xisobidan koplanishini oldindan biladi.

Tavakkalchilik xatarini boshka shaxs zimmasiga utkazish-bu investor barcha xatar uchun ma'suliyatni uzini Sug'urtalash orkali Sug'urta idorasi zimmasiga utkaziladi.

Tavakkalchilik darajasini pasaytirish-yukotish xajmi va sodir bulish extimoliyatini kiskartirishni bildiradi.

Investor moliyaviy tavakkalchilik xatarini pasaytiruvchi anik vositalarini tanlar ekan kuyidagi prinsiplardan kelib chikishi kerak:

1. Uz mablagidan ortik mikdordagi xatar bilan tavakkalchilik kilmaslik kerak.
2. Tavakkalchilik xatarini okibatini uylash kerak.
3. Oz daromad ishtiyokida katta xatarga bormaslik kerak.

Birinchi pinsip amalga oshirishning mazmuni shuki, kapital kiritishdan oldin, investor: Shu tavakkalchilikka borib.

-maksimal darajada kurishi mumkin bulgan zarar xajmini aniklashi;

-«Uni kiritiladigan kapital xajmi bilan takkoslashi»;

-uni uzining barcha xususiy moliyaviy resurslari bilan takkoslanish agar bu kapitaldan ajralib kolsa, bankrot bulmasligini aniklashi kerak.

Kiritiladigan kapitaldan kuriladigan zarar xajmi shu kapital xajmiga teng, yoki undan ortik yoki kam bulishi mumkin. Tugridan-tugri investisiyalashda zarar xajmi koidaga kura venchur kapital xajmiga teng buladi.

Masalan: Investor tavakkalchilik ishiga 100 ming sum kuydi.

Ish amalga oshmadi va investor 100 ming sumni yukotdi. Ammo pulning xarid narxini pasayishini inobatga olsa, ayniksa inflyasiya sharoitida, kurilgan zarar mikdori, kuyilgan puldan kup buladi. Bunday vaziyatda kuriladigan zarar xajmini inflyasiya indeksni xisobga olib aniklanadi.

Agar investor 1992 yil bir yildan keyin 500 ming sum olish niyatda tavakkalchilik ishiga 100 ming sum kuydi. Ammo ish amalga oshmadi va unga bir yildan keyin pulni kaytarmadilar. Bunday xolda kurilgan zarar xajmini inflyasiya indeksini xisobga olib aniklanadi. 1992 yildan inflyasiya indeksi 2200 % ya'ni kurilgan zarar xajmi 2200 ming sum ($22 \cdot 100$ ming sum).

Portfel investisiyada, ya'ni ikkinchi bozorda sotiluvchi kimmatli kogozlarni sotib olishda, aslida zarar xajmi sarflangan kapital summasidan kam buladi.

Ikkinchi prinsipni amalga oshirish, investor kurish mumkin bulgan maksimal zarar mikdorini bulgan xolda, uning okibati nimaga olib kelishin, tavakkalchilik extimoli kanday, tavakkalchilik kilishdan voz, kechish kerak-ki, ma'suliyatini uz zimmasiga oldi-mi yoki boshka kishi zimmasiga kuyadi-mi aniklanish lozimligini talab etadi.

Uchinchi prinsipli amal kilishi ayniksa moliyaviy tavakkalchilikni boshka shaxs zimmasiga utkazishda namoyon buladi. Bu xolat shuni anglatadi-ki, investor uzi uchun kulay bulgan Sug'urta badali va Sug'urta summasi orasidagi munosabatni aniklaydi.

Sug'urta badali (yoki Sug'urta mukofoti)-bu amaldagi konun yoki Sug'urta shartnomasiga asosan Sug'urtalanuvchiga Sug'urtaga tomonidan Sug'urta tavakkalchiligi uchun tulanadigan tulov.

Sug'urta summasi-bu Sug'urtalangan moddiy kimmatliklar (yoki Sug'urtalanuvchining fukarolik ma'suliyati, xayoti va sogligi)ni puldagi summasi.

Agar Sug'urta badalida iktisod kilingan mablagidan kuriladigan zarar ulchami nisbatan yukori bulsa, u xolda investor tavakkalchilikni uz zimmasiga olmay, tavakkalchilikdan saklanish zarur.

Moliyaviy tavakkalchilik darajasini pasaytirish uchun turli xil usullar kulllaniladi. Ularga

- Diversifikatsiya.

- tanlov va natijalar tugrisida kushimcha informatsiya olish;

- limitlash (cheklash)

- Sug'urtalash (shu jumladan xedjirlash)

Diversifikatsiya-kapital yoki undan keluvchi daromadning yukolishi bilan boglik tavakkalchilikni kamaytirish maksadida, bir biri bilan bamosita boglik bulmagan investisiyalanayotgan mablagni xar xl pul kuyilgan ob'yektlararo taksimlash jarayonini uzida ifodalaydi. Bunday olganda diversifikatsiya, mijozlarga uz ansiyalarini sotib olingan mablagni fond bozorlaridan sotib olinuvchi va barkaror urtacha daromad olib keluvchi xar xil kimmatli kogozlarga sarflovchi investision fond faoliyatiga tayanadi. Diversifikatsiya xilma-xil faoliyat turlari aro kapital taksimotida tavakkalchilik xatarining bir kismidan ximoyalanish imkonini beradi.

Masalan: Investor tomonidan 5 xil xissadorlik jamiyati aksiyasini sotib olish, birta xissadorlik jamiyati aksiyasidan oladigan daromadiga nisbatan 5 barobar urtacha daromad olish extimoliyatini oshiradi va mos ravishda tavakkalchilik darajasini 5 marta kamaytiradi.

Investor goxida noanik natijalar va cheklangan ma'lumotlarga asoslanib karor kabul kiladi. Tabiyki agar investorda tulik ma'lumot bulganida edi u ancha anik bashorat kilib tavakkalchilik darajasini pasaytirgan bular edi. Bu ea ma'lumotlarga tovar xususiyatini beradi. Ma'lumotlar shunday kimmatli tovarki, investor xamma vakt u uchun katta mablag sarflashga mablag tavakkalchilikning kandaydir bir soxasiga aylangadi, va u ekkuting-deyiladi.

Tulik ma'lumot kiymati-tulik ma'lumot natijasidan kutilayotgan daromaddan, tulik bulmagan ma'lumotdan kutilayotgan daromadning farkiga teng.

Masalan: tadbirkor tovardan 100 dona-mi, 200 dona olish kerak?-degan muammoga duch keladi.

Agar 100dona tovar olsa, xarajat xar dona tovarga 120 sumdan tugri keladi, 200dona olsa xar dona tovarga xarajat 100sumdan tugri keladi. Tadbirkor xar bir dona tovarni 180 sumdan sotmokchi, lekin shu tovarga bozordagi talabdan uning xabari yuk. Uz muddatida sotilmagan tovar keyin 90 sum va undan kam baxoda sotilish extimoliyati «50» va «50»ga teng ya'ni 100 dona tovarni sotish uchun 0,5 extimoliyat va tavorni sotish uchun 0,5 extimoliyat mavjd. 100 dona tovarni sotishdan keladigan daromad 6000 sumni $[200 \cdot (180 - 100)]$ tashkil etadi.

Urtacha kutilayotgan daromad $11000\text{sum} [(0.5 \cdot 6000) + (0.5 \cdot 16000)]$

Ma'lumotlar anik bulganida uning kutilayotgan qiymati 11000 sumga teng, noanik ma'lumot bulganida ma'lumot qiymati 8000 sumga teng buladi (200 dona tovarni sotib olishda $0.5 \cdot 1600 = 8000\text{s}$) u xolda tulik ma'lumot qiymati $11000 - 8000 = 3000\text{s}$ teng buladi. Demak, talab tugrisida anik anik ma'lumotga ega bulishi uchun yana 3000sum tulab kushimcha ma'lumot olish kerak va xatto bashorat unchalik anik bulmasada, kelajakda savdoni yaxshi yulga kuyilishini ta'minlashni bashorat kilish maksadida, savdo bozori va talabni urganish uchun mazkur mablagni kuyish ancha foydali buladi.

Limitlash-bu limitlar urnatish, ya'ni savdo, kapital, xarajat summalariga ma'lum bir chegara kuyishdir. Cheklashlar, limitelash- tavakkalchilikni pasaytirishning muxim vositasi xisoblanadi u banklarda ssudalar berishda, xujalik sub'yektlarida tovarlarni (kredit kartochkalari orkali) kreditga sotishda, investorlardp ma'lum bir summadagi kapitalni oborotga kuyishda kullaniladi.

Sug'urtalashning moxiyati shundaki, investor tavakkalchilik xatarini oldini olish uchun bir kism daromadidan kechishga shay, ya'ni u tavakkalchilik darajasini nulg tenglashtirish uchun tulovga tayyor. Aslida, agar Sug'urta qiymati kutilayotgan zarar bilan teng bulsa, (ya'ni, 200 ming sum kurulishi kutilayotgan zararining Sug'urta polisi 200 ming sum bulsa) investor tavakkalchilikga yon bermaydi, balki u kurinish mumkin bulgan moliyaviy yukotishlarni urnini tuldirish uchun uzini Sug'urtalaydi.

Moliyaviy tavakkalchilikni Sug'urtalash uning darajasini pasaytiruvchi keng tarkalgan usullardan biridir.

6.3 Sug'urtalash va xedjirlash

Sug'urtalash-xujalik sub'yektlari va fukarolar mulkiy manfaatdorligini ma'lum bir baxtsiz xodisalar (Sug'urtalovchi vaziyatlar)dan uzlari tulagan a'zolik badallari xisobiga shakllangan pul fondi xisobidan ximoyalash buyicha munosabatdir.

Sug'urtalash kuyidagi turlarga bulinadi shaxsiy Sug'urta, mulkiy Sug'urta mas'uliyatini Sug'urtalash, oldindan Sug'urtalash.

Shxsiy Sug'urta- fukarolarni Sug'urtalash u uziga xayotni baxtsiz xodisalardan va kasalliklardan Sug'urtalash xamda tibbiy Sug'urtani uz ichiga oladi. Xujalik sub'yektlarini Sug'urtalash mulkiy Sug'urta va mas'uliyatni Sug'urtalash bilan boglik.

Mulkiy Sug'urta tarkibiga-yer ustki kismidagi transportlar mablaglarini Sug'urtalash.

-«Xavo» transportlar mablaglarni Sug'urtalash:

-Suv transporti mablaglarini Sug'urtalash, moliyaviy tavakkalchilik, xar xil yuklar va boshka mulk turlari Sug'urtalash kiradi.

Mas'uliyatni Sug'urtalash.

-Sug'urtalash kreditlarni tulay olmagani uchun karzdorlarni:

-Avtotransport vositalari egalarini

-Boshka turdagi ma'suliyatlarni Sug'urtalashni uziga kamrab oladi.

Sug'urtalash majburiy va kungilli tarzda amalga oshiriladi.

Majburiy Sug'urtalash- konun asosida amalga oshiriluvchi Sug'urta. Majburiy Sug'urta (mol-mulkni majburiy Sug'urtalash majburiy tibbiy Sug'urta) xarajatlari maxsulot tannarxiga olib boriladi.

Kungili Sug'urtalash-Sug'urtalovchi va Sug'urtalashuvchi orasidagi shartnoma asosida amalga oshiriladi.

Sug'urtalashuvchi-uz ob'yektini Sug'urtalaydi.

Sug'urtalovchi- bulib Sug'urta faoliyatini amalga oshirish uchun maxsus lisenziyasi (ruxsatnomasi) bulgan va uni amalga oshiruvchi xar kanday xujalik su'yektiga aytiladi. Sug'urtalash Sug'urta shartnomasi (Sug'urta polisi) orkali rasmiylashtiriladi.

Masalan: Tijorat faoliyatini Sug'urtalash-xaridor sotuvchidan 10mln sumga tovar sotib olmokchi. Ularga bu faoliyatni amalga oshirish uchun xulosa kerak, va ular Sug'urta jamiyatga murojat kiladilar. Sug'urta jamiyati. Bu faliyatni Sug'urtalaydi, ya'ni xaridorni 10mln sumga xarid kilishi va sotuvchisi 10mln sumga savdo kilishini Sug'urtalaydi.

Sug'urta tarifi sotuvchi va xaridor uchun bir-xil 10%dan buladi. Demak jamiyat tomonidan olingan Sug'urta mukofotining umumiy summasi $\frac{10 \cdot 10}{100}$ $\frac{10 \cdot 10}{100}$ buladi.

Sug'urta shartnomasiga xar xildagi shartlar va izoxlarni kiritish mumkin. Ulardan biri- Franshiza.

Franshiza-bu ma'lum bir ulchamdan ortik bulmagan zararni koplashdan Sug'urtalovchini ozod etish. Franshiza ulchash deb Sug'urtalovchi tomonidan tulanishi shart bulmagan kurilgan zarar kismiga aytiladi. Kurilgan zararining bu kismi Sug'urta polisi orkali belgilanadi. Franshiza Sug'urta summasiga va Sug'urtalash ob'yektiga nisbatan absolyut yoki nisbiy kiymatda belgilanishi mumkin. Franshiza kurilgan zarar mikdoriga nisbatan foizlarda aniklanishi mumkin. franshiza 2 xilga ajratiladi: shartli va mukarrar.Shartli ya'ni xisoblab bulmaydigan franshiza deyilganda agar keltirilgan zarar mikdori franshiza mikdoridan ortik bulgan xolatda tulov bilan koplash va belgilangan summadan ortik bulmagan mikdordagi zarardan Sug'urtalovchi mas'uliyatini ozod kilinishi tushuniladi. Shartli franshiza Sug'urta polisida maxsus atama-klauzula kurinishida yuritiladi xamda «X foizdan ozod etilgan»-yozuv kurinishida ifodalanadi (bu yerda X-1,2,3 Sug'urta summasidan foiz kiymati). Yagar keltirilgan zarar belgilangan franshizadan oshib ketsa u xolda Sug'urtalovchi Sug'urtalangan koplanishni, berilgan izoxga etibor kilmay tulik tulashga majbur.

Masalan: Sug'urta shartnomasi buyicha shartli franshiza «1mln sumdan ozod etiladi»deb kursatilgan. Kurilgan xakikiy zarar mikdori 0,8 mln sumni tashkil etadi, ya'ni franshiza summasidan kichik buladi, shuning uchun zarar koplanmaydi. Agar kurilgan zarar mikdori 1,2 mln sumni tashkil etsa, ya'ni franshiza summasidan ortik bulsa, u zarar tulik 1,2mln sum mikdorida koplanadi.

Mukarrar, yoki xisobga olinuvchi franshiza,-mazkur franshiza xech kanday shartlarsiz, suzsiz kullanilishini anglatadi. Mukarrar franshizda zarar xar kanday sharoitda belgilangan franshiza mikdorida kamaytirilib koplanadi. Mukarrar franshiza Sug'urta polisidaklauzula yordamida «birinchi X foizdan ozod kilinadi»kurinishdagi

matn bilan ifodalaniladi.(bu yerda X_foizlar xamma vakt kurilgan zarar mikdoridan kat'iy nazar Sug'urtalangan koplash summasidan xisoblanadi). Mukarrar franshizada Sug'urtalangan koplash kurilgan zarar mikdoridan shu franshiza kiymatini farkiga ayirmasiga teng buladi.

Sug'urtalash Sug'urtalangan xodisa Sug'urtalangan summa, Sug'urtalangan koplash, Sug'urta badali(yoki Sug'urta mukofoti)ga ajratiladi. Sug'urtalangan xodisa-shartnomada yoki konun buyicha sodir bulishi bilan Sug'urtalashuvchmga yoki kandaydir uchinchi shaxsga Sug'urta tulovlarini amalga oshirish buyicha Sug'urtalovchi mas'uliyatni paydo kiluvchi xodisalarga aytiladi. Sug'urtalangan xodisalarda Sug'urta tulovlari Sug'urtalangan koplash kurinishda beriladi.

Sug'urtalangan summa bulib anik shartnoma yoki konun asosida kursatilgan Sug'urtalanuvchi xayoti va soligi fukarolik ma'suliyati, kimmatliliklarini Sug'urtalangan pul summasi ifodalanadi. Shundan kelib chikkan xolda Sug'urta badali va summasi ulchami belgilanadi.

Uchinchi shaxs oldida Sug'urtalanuvchining keltirgan moddiy zararini fukarolik ma'suliyati va mol-mulkini Sug'urtalash orkali Sug'urta fondi xisobidan zarar koplash uchun ishlatilgan tulov summasiga Sug'urtalangan koplash deyiladi. Sug'urtalangan koplash Sug'urta shartnomasi yoki anik Sug'urtalangan xodisa shart- sharoitidan kelib chikkan xolda Sug'urta summasidan kup yoki kam bulishi mumkin. Sug'urtalangan koplash mikdori Sug'urta sistemasidan kelib chikkan xolda turli usullarda xisoblanadi. Mol-mulkni xakikiy kiymati buyicha Sug'urtalashda, Sug'urtalangan koplash summasi shartnoma imzolangan kundan xakikiy mulk kiymati buyicha aniklanadi. Sug'urta ta'minoti kurilgan zararga teng buladi. Proporsional javobgarlik sistemasi buyicha Sug'urtalashda Sug'urtalangan koplash kiymati kuyidagi formula buyicha aniklanadi:

$$V = \frac{S \cdot U}{S}$$

Bu yerda: V-Sug'urtalangan koplash kiymati.(sum)da.

S-shartnoma buyicha Sug'urta summasi.(sum)

U-kurilgan zararining xakikiy summasi (sum)

S-Sug'urtalangan ob'yektini baxolangan narxi (sum)

Misol: Sug'urtalangan ob'yektning baxolangan summasi-10mln sum.

Sug'urta summasi-5mln sum. Sunurtalovchini ob'yektini ishkastlashishidan kurilgan zarar-4mln sumni tashkil etadi. Bu xolatda Sug'urtalangan koplash summasi.

$$V = \frac{S \cdot U}{S} = \frac{5 \cdot 4}{10} = 2 \text{mln sumni tashkil etadi.}$$

S10

Birinchi tavakkalchilik tizimi buyicha Sug'urtalashda, Sug'urtalangan koplash kurilgan zarar mikdorida, lekin Sug'urtalangan summa chegarasida tulanadi. Unda barcha kurilgan zarar Sug'urtalangan summa chegarasida (birinchi tavakkalchilikda) tulik kaytariladi, ammo Sug'urtalangan summadan ortik zarar mikdori.(ikkinchi tavakkalchilik) umuman koplanmaydi.

Misol: Birinchi tavakkalchilik sistemasi buyicha avtomabil 4 mln sumga Sug'urtalangan. Shikastlanish tufayli avtomabilga 2 mln sumlik zarar yetdi. Sug'urtalangan koplash mikdori 2mln sum buladi.

Misol: Birinchi tavakkalchilik sistemasi buyicha mol-mulk 40mln sumga Sug'urtalangan. Kurilgan zarar 60mln sumni tashkil etdi. Sug'urtalangan koplami summasi 40mln sumga teng buladi.

«Kasr kismi»(nisbat kisma)sistemasi buyicha Sug'urtalash xolatida ikkita Sug'urta summast urnatladi va ulardan birini kursatilgan kiymat deyiladi.

Bu kiymat buyicha Sug'urtalovchi foizlarda yoki natural kasrda ifodalangan tavakkalchilikni koplash summasini oladi. Sug'urtalovchi ma'suliyati kasr kismolari ulchami buyicha cheklangan buladi. Shuning uchun Sug'urta summasi kursatilgan kiymatdan va uning kasr kismidan kam buladi. Sug'urtalangan koplash. Sunurta summasidan ortik bulmagan xajmdagi kurilgan zarar mikdoriga teng buladi.

Kiymatni tiklash buyicha Sug'urtalashda ob'yekt uchun Sug'urtalangan koplash mikdori mos turdagi mulkni yangi baxosiga teng buladi. Mulkni eskirishi xisobga olinmaydi.

Mulkni Sug'urtalashda Sug'urta summasi shartnoma imzolanayotgan vaktdagi uning xakikiy baxosida ortik bulmasligi kerak.

Agar Sug'urta shartnomasida tulanishi lozim bulgan Sug'urtalangan koplashning anik summasi kursatilmagan bulsa, Sug'urta vaziyatda Sug'urtalangan koplash Sug'urtalovchi yoki uchinchi shaxsning Sug'urtalangan mulkiga yetkazilgan zarar mikdoridan oshmasligi kerak.

Agar Sug'urtalovchi bir nechta Sug'urta kompaniyasi bilan uz mulki kiymatidan, bir necha barobar ortik mikdordagi summaga Sug'urta shartnomasi tuzsa (ikkilamchi Sug'urtalash).U xolda uning barcha Sug'urtalangan kompaniyalardan oladigan Sug'urtalangan koplash mikdori shu mulkning Sug'urtalangan kiymatidan ortik bulmasligi kerak. Unda xar bir Sug'urta kompaniyasi kursatilgan mulkni Sug'urtalash buyicha Sug'urtalovchi bilan tuzilgan xamma shartnomalarning umumiy summasiga proporsional nisbatda Sug'urtalangan koplami summasini tulaydi.

Sug'urta shartnomasida kurilgan zarar summasini Sug'urtalangan summasi chegarasida natura shaklida berish xam nazarda tutilishi mumkin.

Sug'urta badali. Xorijda Sug'urta mukofoti bu Sug'urta shartnomasi yoki konun asosida Sug'urtalovchini Sug'urta kiluvchiga Sug'urta uchun tulash majbur bulgan tulovi.

Tavakkalchilik extimoli kuyidagi kursatgichlar bilan aniklanadi.

1) Sug'urtalangan xodisalar takrorlanishi bu bir Sug'urta ob'yektidagi Sug'urtalangan xodisalar takrorlanishi mikdori.

2) Tavakkalchilikni kumulyasiya koef-ti-ishkastlangan ob'yektlar sonini, Sug'urtalangan xodisalar soniga nisbati bilan xisoblanadi.

3) Sug'urtalangan summaning kuradigan zarari-bu tulanigan Sug'urtalangan koplash summasini Sug'urtalangan barcha ob'yektlarning Sug'urta summasiga nisbati.

4) Shikastlanishining ogirligi.(U)-Bu Sug'urta summasining kanday kismi yuk kilinganini kursatadi. Kuyidagi formula yordamida aniklanadi.

$$U=V*n/c*m/$$

Bu yerda V- tulanigan Sug'urtalangan koplash summasi.(sum)

n-Sug'urtalangan ob'yektlar soni (ta)

s-Sug'urta summasi.(sum)

m-Sug'urtalangan zarar kurilgan Sug'urtalangan ob'yektlar soni.(dona)

Sug'urta operasichlarining moliyaviy barkarorligi tulik Sug'urta fondi buyicha ya'ni Sug'urtalovchi (straxovnik) xarajatlari mablaglari takchiligi yoki daromadni xarajatdan ustunligini ifodalanadi.

Mablaglar takchilligining extimollik darajasi V Konipin koef-ti bilan aniklanadi:

$$K_k = \frac{1-q}{n \cdot q}$$

bu yerda K_k -Konipin koef-ti q -portfeldagi barcha Sug'urtalar urtacha tarif stavkasi, sum.

n-Sug'urtalangan ob'yektlar soni (ta) Xarajatga nisbatan daromadlarning ortishi Sug'urta fondining moliyaviy barkarorlik koef-tini ifodalaydi;

$$K_u = \frac{D+Z}{R}$$

bu yerda K_u -Sug'urta fondining barkarorlik koef-ti.

D-tarif davri davomida Sug'urtalovchining daromadi summasi sum.

R-tarif davri davomida Sug'urtalovchining xarajati summasi (sum)

Z-zaxira fondidagi mablag summasi (sum)

Sug'urtalovchi mumkin kayta Sug'urtalashi imkoniyatiga ega

Kayta Sug'urtalash-bu aloxida ob'yektlarni yoki Sug'urtalashdagi tavakkalchilik xatarini bir kismini bir Sug'urtalovchidan ikkinchisiga utkazish demakdir. Sug'urtalovchi Sug'urtalash buyicha majburiyatini koplashga uz mablagi va zaxirasi yetarli bulmasa bu majburiyatni kayta Sug'urtalash yuli bilan koplashni taminlashga majbur.

Xedjerlash-valyuta tavakkalchiligini Sug'urtalash usuli.Adabiyotlarda «xedjerlash»-iborasi xar kanday tovar moddiy kimmatliklarni nomakbul narxlar buyicha tavakkalchiligiga oid kontraktlarni Sug'urtalash debam ma'noda keng kullaniladi. Sug'urtalashga oid kontrakt xedj deyiladi. Xedjirlashni oshirish va pasaytirish deb namlangan ikki operatsiyasi mavjud.

Oshirish xedjeri yoki xarid xedjeri opsion yoki tezkor kontraktni xarid kilish buyicha birja operatsiyasi tushuniladi. Oshirish buyicha xedj kelgusida narx (valyuta kursi) oshishi imkoniyatidan Sug'urtalash zarurati tugulgan xollarda kullaniladi. U real tovarni sotib olingan vaktidan ancha oldin xarid narxini belgilangan imkonini beradi.

Pasaytirish xedjeri yoki sotish xedjeri bu tezkor kontrastni sotishga oid birja operatsiyasi. Pasaytirishga oid xedjerlashni amalga oshiruvchi xedjer kelgusida tovarni sotish imkonini beradi, shuning uchun birjada tezkor kontrakt yoki opsionni sotib, u kelgusida arxning pasayib ketishidan uzini Sug'urtalaydi.

Valyuta kursini oshirishga oid xedj misolida xedjirlash texnologiyasini karab chikamiz:

1. Valyuta tavakkalchiligini xedjerlashdan xujalik sub'yektni yuz uchirishi. Xujalik sub'yekti xedjerlashdan yuz uchirganda, tavakkalchilikni uz zimmasiga oladi va valyuta kursining kulay dijamikasiga tayanib(nogaxon) uzi bilmagan xolda valyuta

jallobiga (chaykovchisiga) aylanadi. Bu xolda aktivlar qiymati valyuta kursi uzgarishga tugri boglanishda buladi.

Tayanch iboralar

Asossiz tavakkalchilik, tavakkalchilikning iktisodiy chegarasi, xujalik raxbari, ortikcha zaxirani saklash xarajatlari, tavakkalchilikning xukukiy jixatlari, fukarolik xukuki, keltirilgan zarar uchun javobgarlik, tavakkalchilik va uning manbaalarini xukukiy tartibga solish tashkilot va tavakkalchilik.

Savollar:

Tavakkalchilikning iktisodiy chegarasini ayting?

Tavakkalchilikni xukukiy jixatlarini tariflang?

7-mavzu. RISKLARNI O‘LCHASH USULLARI

Reja:

7.1. Risklarni miqdoriy baholash.

7.2. Tavakkalchilikni miqdoriy baxolash va uni aniklash usullari.

7.1. Risklarni miqdoriy baxolash.

Tavakkalchilik- extimollik toifasiga kirgani uchun xam tavakkalchilik darajasini miqdordan aniklash va noaniklikni baxolash jarayonida extimollik xisob kitoblardan foydalaniladi.

Oldin aytib utganimizdek, tavakkalchilikni miqdoriy baxolashda ancha keng tarkalgan usullaridan biri- bu statistika usullaridir. Tavakkalchilikni xisoblashdagi statistika usulini kuyidagilar kiradi:

- urgatayotgan tasodifiy miqdorni urtacha qiymati (kandaydir xatti-xarakati okibati masalan foyda, daromad va x.z.)

- dispersiya (b^2)

- standart (urta kvadratik) ogish (b)

- Variatsiya koefitsiyenti (V)

- Urganilayotgan tasodifiy miqdor uchun extimollikning taksimoti statistika nazariyasidan ma'lum-ki, miqdorning chegaralangan (n) sonli sodir buluvchi qiymati uchun uning urtacha qiymati kuyidagi ifoda orkali aniklanadi.

Bu yerda X_i -tasodifiy miqdor qiymati P_i -tasodifiy miqdorni sodir bulish extimoli.

Urtacha miqdor- kutilayotgan natijaning umumlashgan miqdoriy tavsifini ifodalaydi. Sodir bulishi mumkin bulgan natijalar ulchamini belgilovchi muxim tavsif- bu urtachadan xakikiy natijalarning kvadratik ogishini urtacha ulchami bulgan dispersiyadir.

$$b^2=$$

Shuningdek bunga juda yakin boglik bulgan va kuyidagi ifoda bilan aniklanuvchi urta kvadratik ogishdir-

$$b=$$

Dispersiya va urtakkvadratik ogishlar absolyut tarkoklikning ulchami bulib xizmat kiladi va variatsiyalangan belgilari ulchanuvchi kattaliklar bilan ulchanadi.

Uzgaruvchanlik darajasini taxlil kilish uchun kup xollarda (urta arifmetikdan urta kvadratik ogishni ifodalovchi va olingan kiymatlardan ogish darajasini ifodalovchi variatsiya koeffisiyentidan foydalaniladi:)

$$V=$$

Variatsiya koefisiyenti nisbiy mikdoridir. Shuning uchun xam uning yordamida turli xil ulchov birliklarida ifodalar belgilar tebranishini takkoslash mumkin. Ma'lumki kutilayotgan natijalarni (masalan daromad mikdorini) shakllanishi uchun, juda kuplab tasodifiy omillar ta'sir etadi, tabiiyki ular tasodifiy mikdor buladi.

X tasodifiy mikdorning yana bir xislati uning extimoliyatining taksimot konunidir.

Taksimot turining xislati urganilayotgan kursatkichlar (ariatsiyasiga ta'sir etuvchi xususiyatlar xodisalar tabiati va moxiyatidan kelib chikuvchi umumiy sharoitlarni ifodalaydi.)

Tajribalar shuni kursatmokdaki ijtimoiy-iktisodiy taksimot tavsifi uchun kuprok ma'yoriy taksimot kullanimokda.

Aksariyat xujalik faoliyatning natijalari (daromad, foyda va x.z.) tasodifiy mikdor sifatidan kandaydir me'yorga yakin konuniyatga buysunadi, iktisodiy tavakkalchilikning mikdoriy baxolash muammolariga bagishlangan adabiyotlarda keng kullaniladi. (16, 38, 30)

Shu narsa ma'lum-ki, me'yoriy taksimot konuniyati sodir bulishi, bir kancha uzaro boglik bulmagan omillar ta'sirida bulib va bu omillarning birorta xam ustunlik kiliuvchi ta'siriga ega bulmagan xolatidagi xodisalar taksimoti uchun xarakterlidir.

Xakikatda iktisodiy xodisalar, me'yoriy taksimoti asl xolda kam uchraydi, lekin, agar tuplanish bir xilligiga rioya etilsa, kup xolarda xakikiy taksimot me'yoriga yakin buladi.

Amaliyotda kabul kilingan taksimotning asosliliyigini tekshirish uchun kelishuvining turli mezonlari (empirik kuzatish va nazariy taksimot aro) kullaniladi-ki, uning okibatlarida taksimot konuniyatlari tugrisidagi gepotezani kabul kilish yoki inkor etish mumkin buladi. Extimoliyat nazariyasi va matematika statistika kursidan ma'lumki, normal tasodifiy mikdorning taksimoti uzluksiz buladi va uning taksimlangan differensial funksiyasi kuyidagi kurinishga ega buladi.

bu yerda $u=f(X)$ -xar bir X nukta uchun taksimot extimoli zichligini aniklaydi. Normal me'yoriy taksimot funksiyasi grafigi normal egri chizik buladi. (Guasse egri chizigi) normal taksimot differensial funksiyasining grafigini muxim xossasi shuki, unda normal egri chizik va X uki bilan chegaralangan maydon xar doim birga teng. Normal taksimot zichligi funksiyasidan foydalanish tasodifiy mikdorni sodir bulish tebranish (extimoliyati)ni xisoblash imkoni paydo buladi.

Ma'lum bir oralikda tasodifiy mikdoriga tushish extimoliyatini baxolash uchun $F(X)$ extimoliy zichlikning integral funksiyasidan foydalaniladi.

$$F(X)=$$

Tasodifiy mokdori $[K; R]$ oralikga tushish extimoliyati kuyidagicha aniklanadi:

$$R(a < x < v) = F(v) - F(a)$$

bu yerda $f(x)$ -normal taksimotning differensial funksiyasi:

Yukorida aytib utilgan xollar statistik usullar bilan tavakkalchilikni mikdoriy baxolash uchun asosli baza bulib xisoblanadi. Bundan keyin faraz kilamiz-ki, urganiliyotgan mikdor normal taksimot konuniga buysunadi.

Ma'lumki mikdorni tashkil etgan, kutilayotgan natijaga maksimal tebranish berligna-deb faraz kilamiz. U xolda bu natijada joylashuvchi chegara kuyidagini tashkil etadi:

$$X^*=X_{oj}-; X^{**}=X_{oj}+$$

Umumiy xolda X_{oj} va ____ va ____ uzaro mos kelishi mumkin deyishga zarurat yuk., demak kutilayotgan (rejalashtirilayotgan, istalayotgan) kiymat urtachadan fark kilishi mumkin. Umumiy xolda chegaradagi sodir bulishi mumkin bulgan uzgarishlar kutilayotgan rejalashtirilayotgan kiymatga nisbatan assimetrik joylashadi.

Taksimot zichligi funksiyasi moxiyatidan kelib chikib, oritiluvchi natijalar extimoliyati (R_1) faraz kilingan chegarada yotishi kuyidagi ifoda orkali aniklanadi.

$$R_1=R(X^*<X_{oj}<X^{**})=$$

bu yerda $f(x)$ urganilayotgan karb chikilayotgan mikdor taksimot zichligining funksiyasi. Shunday kilib olingan extimoliyat R_1 ni kutilayotgan (rejalashtirilayotgan) natijasiga erishish extimoliyati darajsi deyiladi. Tabiiyki darxol faras kilingan R_2 chegaradan tashkariga X_{oj} kiymatni tushunish extimoliyati kanday buladi degan savol tugiladi. Normal taksimot egri chizigi xarakteristikasi (xossasidan) kelib chikib kuyidagini taksimlaymiz. Normal egri chizik bilan chegaralangan, X ukidagi intervalda kiymatlarni kabul kiluvchi tasodifiy kiymat anik buladi, ya'ni uning extimliyati 1 ga teng buladi. U xolda:

$$R_2 = R(X_{oj}<X^*) + R(X_{oj}>X^{**}) = 1 - R(X^*<X_{oj}<X^{**}) ,$$

$$\text{ya'ni } R_2 = 1 - R_1 \text{ buladi.}$$

R_2 extismoliyat natijaning noanikligini baxolaydi.

Koidaga kura, kutilayotgan natijani chegrasi munosabat tomoniga (yunalishiga) ugzarishi anikanmagan, shuning uchun R_2 tarifdan aksariyat xollarda suz fakatgina $R_2=R(X_{oj}<X^*)$ kiymat ustida ketadi. Shunday kilib amaliyotda maydon figurasi (shakli) xamma vakt nesimmetrik buladi. Shuni kayd etish lozimki, ba'zi-bir mualliflar tavakkalchilikning bevosita ulchami R_2 mikdor deb xisoblaydilar.

Xakikatdan xam nisbatan sodda xollarda tavakkalchilik darajasini baxolash uchun manfiy natija (R_2)ni olish extimoli mikdoridan foydalanish mumkin.

Shuningdek biz karab chikkan tavakkalchilik tarifidan bu yerda tavakkalchilik tushunchasining muxim omillari xatto kutarilmaganligi kelitb chikadi.

Keyingi muloxazalarimizni tasdiklash va namoyon etish uchun kuyidagi oddiy misolni keltiramiz:Uzimizni ma'lum bir enlikdagi arikdan sakrovchi kishi deb faraz kilamiz. Agar arik tor bulib sakrovchi kishi yaxshi sportchi bulsa, tavakkalchilik tugrisida gap xam bulishi mumkin emas. Agar arik keng bulib, yaxshi sportchilarning 80% sakrash extimoli bulsa, vaziyat darrov uzgaradi. Agar chukurligi bir metrli arikdan

emas, balki chukurligi yuz metrli jarlikdan sakrash tugri kelsachi, u xolda tavakkalchilik nuktai nazaridan muammo yana uzgaradi. Yana albatta tavakkalchilik tarifi nuktai nazaridan shuni e'tiborga olish muxim-ki maksadga erishish kanday mukofot bilan ragbatlantiriladi.

Bizning kundalik tavakkalchilikni baxolashimiz xamma vakt sodir bulishi mumkin bulgan vaziyatlarni sodir bulish xolatlarini nokulay vaziyatlarda kurishimiz mumkin bulgan zararlarni takkoshlashga asoslanadi.

Endi biz yukotish va yutuklarni baxolarini xisobga olgan xolda tavakkalchilikni sonda ifodalash tugrisidagi muloxazalarimizga kaytamiz.

7.3. Tavakkalchilikni mikdoriy baxolash va uni aniklash usullari.

Oddiy amaliyotda - tavakkalchilikni taksimlanishi - projekt ishtirokchilaridan mas'uliyatni tanlab, xammadan kura tavakkalchilikni xisoblab va nazorat kilishdan iboratdir. Birok xayotda shunday bulishi mumkinki shu xodim (partner moliyaviy tomondan yetarli ma'lumotga ega emaski tavakkalchilik okibatini yengib utsa. Maslaxatchi firmalar, jixoz yetkazuvchilar, va kupchilik - tavakkalchilikni kompensatsiyalash uchun mablaglari bulib

Tavakkalchilikni taksimlanishi - moliyaviy reja projektini va kontrakt xujjatlarini tayyorlashda aniklaniladi. Tavakkalchilik analizi kabi - projekt ishtirokchilari ъrtasida talъsimlanishi sifatli - va miъ-dorli bъlishi mumkin. Tavakkalchilikni proyektlarda talъsimlanishi uchun konsensualъny sifatli model-dan foydalanish tavsiya etiladi. Model standart me-todlarga asoslangan bъlib, uni asosi «Extimollar va ъarorlar» daraxti bъlib, ъarorlarni ketma-ketligini aniъlash uchun foydalanishlar, bu muammo ikki xil xarakterga ega, investision proyektagi ishtirokka asoslangandir. Ikki tomonni sotuvchi va xaridor, buyurtmachi va bajaruvchi. Bir tomondan buyurtmachi mumkin ъadar kontrakt ъiymatini kamaytirishga in-tiladi, bunda muddat va sifat bъyicha barcha talablar bajarilgan bъlishi kerak. Boshъa tomondan bajaruvchi - buyurtmalar porfeli tashkil etilganda maksimal foyda olishga intiladi.

Bajaruvchini foydasi - buyurmalar portfelini bamolashda ъuyidagi formula buyicha xisoblanishi mumkin.

$$P = (k + U_1)r(U_1) (k + U_2)r(U_2) \dots (k + U_p)r(U_p)$$

bunda p - firma foydasi.

k - firmani boshlaniich kapitali.

U_i - firmani imkoniyatli foydasi.

($i=1,2,3,\dots,p$):p - projektни bajarishdagi xodisalar soni; R (u_i) ъar bir tugallanishni eъti-molligi.

Proyektlarni investirlash davomiyligi va razmer-larini ъsishi murakkablik va xilma-xillik, ularni tadbilъ etishda muxitni uyъori dinamikligi, ralъobatlilik inflyasiya va boshъa salbiy faktorlar - projektни rъyobga chilъarishda - tavakkalchilik darajasini ъsishiga olib keladi.

Tavakkalchilikni sifatli talъsimlanishida - pro-yekt ishtirokchilari ъator karorlar ъabul ъiladiki

ular investorlar diapazonini yo kengaytiradilar yoki ЁisЉartiradilar.

Tavakkalchilik darajasini investorlarga yuklan-moЉchi bЉlsa, projekt ishtirokchilari projektни moliya-lashtirish uchun tajribali investorlarni jalb Љili-shi Љiyin bЉladi. Shuning uchun projekt ishtirok-chilariga fikr almashish vaЉtida tavakkalchilikning Љaysi Љismini Љziga olishni xoxlashi masalasida mak-simal egiluvchanlik tavsiya etiladi.

Projekt ishtirokchilari tomonidan tavakkalchi-likni Љuyi Љismini olish xoxishi bildirilsa taj-ribali investorlarni Љz talablarini pasaytirishga undashi mumkin.

2.3.Tavakkalchilik sug'urtasi.

Kupchilik katta projektlar uchun ularni tadbil Љilinishidagi tЉxtalish bЉlib buyurtmmpchi uchun ishlar Љiymatini Љsishiga olib keladiki , projektни boshlaniich Љiymatini Љsishiga olib keladi.

Masalan: elektr bilan ta'minlash liniyalarini Љz vaЉtida ulab bermaslik natijasida, tЉxtalish bЉlgan-ligi uchun pudratchi tЉlaydigan jarima, buyurtmachini xarajatlaridan kamroЉ bЉladi. Bunday xolatdan chilish uchun, projektда ishtirok etishga sug'urta kompaniyalarini jalb Љilish zarur.

Tavakkadlchilik sug'urtasi - anil Љavakkalchilikni sug'urta kompaniyasiga Љtkazishdir.

Bu masalani yirik Љurilish kompleksini bunyod etish

misolida kЉrib chilamiz: sug'urtani 2 xili Љullanilishi mumkin: mulk sug'urtasi va baxtsiz xodisalardan sug'urta.

Mulk sug'urtasini Љuyidagi formalari bor:

_ pudrat Љurilishi tavakkalchiligi sug'urtasi.

_ dengiz yuklari sug'urtasi - pudratiga taaluЉli bЉlgan jixozlar sug'urtasi.

Baxtsiz xodisalardan sug'urta - umumiy fuЉarolik ma'suliyati sug'urtasi - proyeфssional ma'suliyat sug'urtasini Љz ichiga oladi.

Sug'urta asosiy formalari, afzalliklari:

pudratchi Љurilish tavakkalchiligi sug'urtasi, tugal-lanmagan Љurilish sug'urtasi uchun mЉljallangan bЉ-lib, moddiy uЉЉotishlar uchun mЉljallangan.

Pudratchi Љurilish tavakalchiligi sug'urtasi shartnomasi sug'urta tavakkalchiligiga kЉra 3 tipda bЉlishi mumkin.

Yong'in sug'urtasi tandart shartnomasi - moddiy uЉЉotishlardan yoki Yong'inga Љarshi mulkchilik shartnomasida kЉrsatilganidek zaralardan ximoya sifatida xizmat Љiladi.

Yong'inga Љarshi sug'urtani kengaytirilgan shartno-masi Љz ichiga - sug'urtani standart shartnomasini va bir yoki bir necha ЉЉshimchalarni (konkret sug'urtachini eЉtiyojini xisobga oluvchi) oladi.

Barcha tavakkalchiliklardan sug'urta shartnomasi pudratchining konkret eЉtiyojini xisobga oladi va unga sug'urta xizmatining keng tanlovini taЉdim etadi.Bunday shartnoma tugallanmagan Љurilishni Љamrab oladi. (barcha materiallar, jixozlar, meЉnat natijalari).

– Dengiz yuklari sug'urtasi - moddiy uЉЉotishlardan ximoyani Ko'zda tutadi.(xavo transportida, dengiz orЉali keltirilayotgan yuklarni).

Sug'urta tavakkalchilikni barcha turini jamraydi - shu jumladan urush, zabastavkalar, tirlarni yuk yuboruvchi omborlaridan yuk jabul qiluvchini omborigacha tashish.

Pudratchiga tegishli jixoz sug'urtasi - pudratchilar tomonidan keng foydalaniladi. U faoliyatlarida jixozlarning katta sonini yuqori qiymat bilan qilinganadi. Sug'urtani bu formasi - ijaadagi jixozlarga jam tarqatiladi (taalluqlilar).

Umumiy fuqarolik ma'suliyati sug'urtasi - sug'urtaning baxtsiz xodisalarda formasi bo'lib, bosh pudratchini mumoya qilish maqsadi bo'lib, (faoliyati natijasida uchinchi tomondan jaroxati, mulki jaroxatlangan bo'lsa).

Professional ma'sudliyat sug'urtasi shu vaqtda talab etiladiki - shunchki bosh pudratchi arxitektura va texnik projeklarni tayyorlash, projekt boshqaruvi, projekt bo'yicha proyefssional xizmat ko'rsatishda ma'suliyatni zimmasiga olsa.

Bosh pudratchi yuridik ma'suliyati - professional xizmatlarni aniq sifat standartiga muvofiqligini ta'minlay olmagani holda yuzaga keladi.

Ko'zda tutilmagan xarajatlar uchun mablaillarni rezervlash.

Ko'zda tutilmagan xarajatlar uchun mablaillar rezervini tashkil etish tavakkalchilik bilan kurash omili bo'lib, potensial tavakkalchilik hrtasida muvozanat hrtatishni Ko'zda tutadi, (projekt qiymatiga xarajatlar razmeriga ta'sir etadi). Ko'zda tutilmagan xarajatlarni loqlash uchun rezerv tashkil etishda aso-siy muammo bo'lib tavakkalchilikni potensial oqliba-tini baxolash xisoblanadi. Projekt qiymatini aniq baxolash Ko'zda tutilmagan xarajatlarni loqlash uchun rezerv razmeriga ta'sir etadi. Ko'zda tutilmagan xarajatlar bamosini sinchkovlik bilan ishlab chiqilsa mablaillar xarajatini minimumga olib keladi.

Ko'zda tutilmagan xarajatlarni loqlashga rezerv strukturasini (tarkibini) aniqlash 2 yo'nalishda olib boriladi:

1- yo'nalishda rezerv 2 bo'lakka bo'linadi: umumiy va maxsus.

Umumiy rezerv smetadagi hzgarishlarni loqlashi kerak.

Maxsus rezerv - narx oshishida ustamalarni,

aloxida pozisiyalar bo'yicha xarajatlar hshishini, shuningdek kontraktlar bo'yicha da'volarni tqlashni hz ichiga oladi. Rezerv strukturasini tashkil etish uchun.

2- yo'nalish chiqimlar turi bo'yicha Ko'zda tutilmagan xarajatlarni aniqlash.

Masalan: mehnat xalqi uchun, materiallar, subkonstraktlar,

Bunday diferensiyalash tavakkalchilik darajasini aniqlashga imkon yaratadi. Bu yo'nalish Ko'zda tutilmagan xarajatlar ustidan nazoratni ta'minlaydi, nisbatan katta bo'lmagan projeklarga qilinganadi. Ko'zda tutilmagan xarajatlar rezervi boshlanich smetaga kirgan chiqimlar turi bo'yicha aniqlanadi.

Rezerv bo'linbarsiz ishlash natijasida yuzaga kelgan chiqimlar kompensatsiyasi uchun ishlatilmasligi kerak. Umuman rezerv quyidagi maqsadlarda ishlatilishi mumkin: projekt bo'yicha yangi aniqlangan ishlar uchun assignovaniye ajratishda bajarilayotgan ish uchun assignovaniye ko'paytirish byudjetni vaqtinchalik tashkil etish, shunday ishlarni xisobga olib, zaruriy assignovaniye ajratilmagan - projektlar ustida ishlashda yuzaga kelgan, Ko'zda tutilmagan chiqimlar

kompensatsiyasi. Rezervni joriy xarajatlari birlajak tavakkalchilikni topish uchun oldindan bilanta' minlashda baholanishi kerak.

Ko'zda tutilmagan xarajatlarni topish uchun rezerv ajratilgan ishlarni bajarandan keyin, Ko'zda tutilmagan xarajatlarni rejali va xalqiy taqsimlanishini taqsimlash mumkin va shu asosda Ko'zda tutilmagan xarajatlardan foydalanishni projekt tugaguncha aniqlanadi. Bu vaqtda ajratilgan rezervni foydalanilmagan hismi projekt rezerviga Baytarilishi mumkin. Ko'zda tutilmagan xarajatlarni topish uchun ketgan mablaini bir hismi - umumiy rezerv deb ataluvchi hismi - yuqori rahbar nazoratida bo'ladi.

Projektning moliyalashtirishda uni foydali ta'minlashdagi asosiy shartlardan biridir. Moliyalashtirish 2 asosiy masalani bajarishga qaratilgan bo'lishi kerak:

1) Investisiyalar o'limini ta'minlash projektning rejali bajarishi zarurdir.

2) Kapital chiqimlar va investisiyalarni optimal tarkibi hisobiga projekt tavakkalchiligi va solish

Afzalligini olish. Projektning moliyalashtirish rejasi-tavakkalchilikni quyidagi xillarini hisobga olishi kerak, projektning xayotga layoqatsizligi, tavakkalchiligi - eng katta tavakkalchilik.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

5. Xo'jalik tavakkalchiligining nazariy asoslari nima?

6. Lokal va global tavakkalchilik tugrisida ayting?

7. Tavakkalchilik turlarini asoslab bering?

8. Xo'jalik tavakkalchiligini aloxida xislot va xususiyatlarini izoxlang?

8-mavzu. Risk koeffitsiyenti va uning tahlili

Reja:

8.1. Risk koeffitsiyenti tashunchasi.

8.2. Risk koeffitsiyentining tahlili. Foyda keltirish funksiyasi.

8.1. Risk koeffitsiyenti va uning tahlili

Ye-bilan biror iktisodiy kursatgichning bajarilish soxasini belgilaylik. Malumki bu iktisodiy kursatgichning bajarilishi $r_1, r_2, \dots, r_n$ mikdorlarga bogliq bulib, uni quyidagicha belgilash mumkin

$$E = G(r) = G(r_1, r_2, \dots, r_n)$$

Kursatgichning Ye-ga tushishi $r_1, r_2, \dots, r_n$ mikdordardan bogliq (masalan kapital kiritish mikdori).

$N = N(Ye)$. Esa iktisodiy kursatgichning Ye soxaga tushishi natijasida yuzaga keladigan N kaytimni ifodalovchi funksiya bulsin (masalan kritilgan kapital mikdordan kaytish).

$f(x)$ -esa x iktisodiy kursatgichning zichlik funksiyasi bulsin. Masalan x -iktisodiy kursatgichning Ye soxaga tushish extimoli, agar Ye-ning chegaralari (a, b) lar bulsa

$P(E) = P(a < x < b) = \int_a^b f(x)dx$ buladi.

$$H_n = \sum_{i=1}^n H(E'_i) \int_{x_{i-1}}^{x_i} f(x)dx; \quad E'_i = \frac{x_{i-1} + x_i}{2} \text{ deb belgilaymiz.}$$

H_n -kursatgichlarning musbat soxaga ya'ni reja bajariladigan musbat soxadagi kaytimlar bulsin. Unda reja bajarilmaganligi (manfiy) soxasidagi kaytimlarni H_c bilan belgilasak.

$$H_c = \sum_{i=1}^n H(E_i^*) \int_{x_{i-1}}^{x_i^*} f(x)dx; \quad E_i^* = \frac{x_{i-1}^* + x_i^*}{2}$$

buladi. Bu yerda mikdorlardagi rejalashtirilgan mikdordan chapda yotgan mikdorlarni ifodalaydi.

Shunday kilib reja bajarilmagandagi iktisodiy kursatgich kaytimi H_c -ning, reja bajarilgandagi kaytim H_c -ga nisbatini tavakkalchilik koeffisiyenti deymiz va kuyidagicha belgilaymiz $K = \frac{H_c}{H_n}$

Ma'lumkim $0 < H_c < \infty$ va $0 < H_n < \infty$ buladi. Agar $H_c = 0$ bulsa $K=0$ tavakkalchilik koeffisienti nolga teng, yani tavakkalchilikning yukligi, agar $H_n = 0$ bulsa $K \rightarrow \infty$ tavakkalchilik darajasi juda kattaligi yuzaga keladi.

Tavakkalchilik koeffisientining boshkacha ifodasi kuyidagicha.

$$K_z = \frac{M^-}{M^+}$$

bu yerda z-iktisodiy kursatkichning rejalashtirilgan mikdori.

M^- -kursatkichning z kichik kiymatining kutilmasi.

M^+ -kursatkichning z dan katta kiymatining kutilmasi. Ya'ni x biror faoliyat yuritish natijasidagi iktisodiy kursatkichning kiymati bulsa, unda

$$M^- = M\{x - z / x < z\} = M(x / x < z) - z$$

$$M^+ = M\{x - z / x \geq z\} = M(x / x \geq z) - z$$

8.2. Tavakkalchilik koeffisiyentining taxlili, foyda keltirish funksiyasi.

I (x)-bilan foyda keltirish funksiyasini belgilaymiz, bunda x-biror iktisodiy kursatkich kiymati (masalan x karor kabul etuvchining kiritiladigan kapitalining kiymati). Karor kabul kilish natijasida biror natijaga (xosil, daromad va boshkalar) erishiladi, uning kiymatin z bilan belgilasak, biror taksimotga ega bulgan tasodifiy kiymat buladi.

Anik pul mablagi, kaysi kim karor kabul etuvchi noaniklik evaziga olmokchi, tasodifiy mikdor z bulib uni biz z-ning pul ekvivalenti deymiz. Z-ning kutilgan kiymatini pul ekvivalent deymiz. Z-ning kutilgan kiymatini pul ekvivalentidan farkini tavakkalchilik mukofoti deyiladi.

Tavakkalchilik mukofotini P-bilan belgilasak, unda karor kabul etuvchi.shaxs ikki xolatdan: tasodifiy kiymat z va $E(z) - \pi$ mablaglarini, birini tanlashni befark kiladi. Boshka tomondan agar karor kabul kiluvchi z kabul etadigan kiymatlari xakida

axborotga ega bulganda uni $E(z)$ mablagiga sotgan bular edi. Shu sabali pul ekvivalentini sotilishi narxi xam deyiladi.

Ma'lumki x -ning turli qiymatlari uchun tavakkalchilik mukofoti bir xil bulmaydi.

Shu bilan birga mukofot xajmi z -ning taksimot (asosan uning matematik kutilma va dispersiyadan) boglik buladi. Shunday kilib.

$$\pi = \pi(x, z)$$

funksiyasi buladi. Pul ekvivalent (sotuv narxi) $\pi_a(x, z)$ -xam x va z ning funksiyasi buladi:

Sotuv narxi va tavakkalchilik mukofoti orasidagi boglanishni quyidagicha ifodalasak

$$\pi_a(x, z) = E(z) - \pi(x, z)$$

buladi.

Karor kabul etuvchining sub'yektiv baxosi va afzal kurishi foyda keltirish funksiyasi $U(x)$ orkali ifodalanadi. Shu sababli tavalchilik mukooroti va sotuv baxosi orasidagi munosibat quyidagicha xam ifodalanadi:

$$U(x + E(z) - \pi(x, z)) = E\{U(x + z)\}, \text{ yoki}$$

$$U(x + \pi_a(x, z)) = E\{U(x + z)\}$$

Kutiladigan qiymatlar xakikatda bor deb farz etib, bu boglanishlardan $\pi_a(x, z)$ va $\pi_b(x, z)$ larni bir qiymatli ifodalash mumkin, chunki $U(x + E(z) - \pi)$ funksiyasi jiddiy monoton kamayuvchi funksiyadir.

Tavakkalchilik mukofoti qiymati belgisini $U(x)$ funksiyasining formasi orkali anik kursatish mumkin: agar $U(x)$ kabarik bulsa va $(U''(x) > 0)$ $\pi < 0$ buladi, agar $U(x)$ botik bulsa $(U''(x) < 0)$ va $\pi > 0$ buladi.

Sotilish narxi $\pi_a(x, z)$ bilan birga sotib olish narxi $\pi_b(x, z)$ xam ifodalash mumkin.

Bu shu ma'noni bildiradi, agar karor kabul etuvchi tasodifiy mikdor z ifodalovchi qiymat xakidagi axborotga ega bulmasa u kushimcha mablag tulab z ning bulajak qiymatini saklab koladi usha mablag tulab z ning bulajak qiymatini saklab koladi usha mablag $\pi_b(x, z)$ dir.

$$U(x) = E\{U(x - \pi_b(x, z) + z)\}$$

Tavakkalchilikdan maxaliy (lokal) bosh tortish Faraz etaylik z ning kutiladigan qiymati nol bulsin va dispersiyasi xam nolga intilsin, ya'ni $E(z) = 0$ $\sigma^2 \rightarrow 0$

$U(x - \pi) = E\{U(x + z)\}$ chap va ung tomonlarini darajali katorga yoyamiz, tavakkalchilik mukofotini aniklaymiz.

$$U(x - \pi) = U(x) - \pi U'(x) + 0(\pi^2)$$

$$E\{U(x + z)\} = E\left\{U(x) + zU'(x) + \frac{1}{2}z^2U''(x) + 0(z^3)\right\} = U(x) + \frac{1}{2}\sigma^2U''(x) + 0(\sigma^2)$$

Katordagi yukori darajadagi xadlarini etiborsiz koldirib quyidagini xosil kilamiz.

$$\pi(x, z) = \frac{1}{2}\sigma^2 r(x) + 0(\sigma^2) \text{ bunda } r(x) = -U''(x)/U'(x)$$

$E(z) \neq 0$ bulgani uchun $\pi(x, z) = \pi(x + \mu, z - \mu)$ lardan foydalanib

$$\pi(x, z) = \frac{1}{2} \sigma^2 r(x + E(z)) + 0(\sigma_z^2) \text{ xosil kilamiz.}$$

$r(x)$ -funksiyasi, tavakkalchilikdan lokal bosh tortish funksiyasi x -urni va $U(x)$ funksiyasi deyiladi.

Faraz etaylik-belgi foyda keltiruvchi funksiya $U(x)$ takriban chizikli ekvivalenti bilan ifodalanishni kursatsin

$$U(x) \sim a + bU(x), \quad b > 0$$

Unda differensial tenglama

$$r(x) = -\frac{U''(x)}{U'(x)}$$

ning foydalik funksiyasi $U(x)$ nisbatan yechimi $U(x) \sim \int e^{-\int r(x) dx} dx$ buladi.

Yukorida $r(x)$ nisbatan utkazilgan amallar natijasidan foydalanib $U(x)$ yo uning ekvivalentini aniklash mumkin.

$r(x)$ tashkil etish uchun $r(x)$ va $\pi(x, z)$ orasidagi munosabatni foydalanib.

$\pi(x, z) = \frac{1}{2} \sigma^2 r(x)$ $r(x) = \frac{2}{\sigma^2} \pi(x, z)$ ni topamiz. $\pi(x, z)$ -yukorida urnatilgan funksiya amalda $r(x)$ -ning doimiligi muxim axamiyatiga ega.

Agar $r(x) = \text{const}$ bulsa,

$$U(x) \sim x, \text{ fakat va fakat, agar } r(x) = 0$$

$$U(x) \sim e^{-cx} \text{ fakat va fakat, agar } r(x) = c > 0$$

$$U(x) \sim e^{-cx} \text{ fakat va fakat, agar } r(x) = c < 0 \text{ bulsa.}$$

Tavakkalchilikdan global bosh tortish. Karor kabul (va uning foydalik funksiyasi) tavakkalchilikdan bosh tortuvchi (tavakkalchilikni rad etuvchi) buladi, agar xarkanday x va z tavakkalchilik mukofati manfiy bulmasa: ya'ni: $\pi(x, z) \geq 0$ bulsa.

Agar xarkanday x yo z uchun $\pi(x, z) > 0$ bulsa tavakkalchilikda jiddiy bosh tortiladi deyiladi.

Agar $\pi(x, z)$ x ga nisbatan kamayuvchi funksiya bulsa ya'ni $\frac{\partial \pi(x, z)}{\partial x} \leq 0$ bulsa.

Tavakkalchilikdan bosh tortish global kamayadi. Agar tengsizlik jiddiy bajarilsa unda tavakkalchilikda jiddiy bosh tortish deyiladi. Maxsus kayd etish kerak agar tavakkalchilikda global bosh tortish kamayuvchi bulganda tavakkalchilikdan lokal bosh tortish $r(x)$ xam x nisbatan kamayuvchi funksiya bulsa va teyekoria unda tavakkalchilikdan bosh tortishni lokal va globalga ajratishga urini yuk.

Foydalilik funksiyasi tavakkalchilikdan boshtortish kamayuvchi bulsa unda kuya ikki fikr xakiydir.

Agar $U(x) - (x_1, x_2)$ inter valida tavakkalchilikdan bosh tortish kamayuvchi bulsa, $U(x) = U(a + bx)$ $b > 0$ buladi va $[a + bx_1, a + bx_2]$ intervalida tavakkalchilikdan bosh tortish kamayuvchi funksiya buladi va teskarisi.

Agar $U_1(x), \dots, U_n(x)$ (x_1, x_2) intervalida tavakkalchilikdan boshtortishi kamayuvchi funksiyalar bulsa unda ularning chizikli kombinatsiyasi xam shu interval (x_1, x_2) tavakkalchilikdan boshtortishi kamayuvchi funksiya buladi.

$$U(x) = \sum_{i=1}^n C_i U_i(x)$$

Tavakkalchilikka proporsional mukofot va proporsional tavakkalchilikdan lokal boshtortish agar tavakkalchilikka mukofotni va tavakkalchilikka lokal bosh tortishni x nisbatan solishtirsak unda tavakkalchilikka proporsional mukofot va tavakkalchilikdan lokal boshtortishni proporsionalligi xakida gap yuritish mumkin. (Bu funksiyalarni $\pi^*(x, z)$ va $r^*(x)$ bilan belgilaymiz)

$$\pi^*(x, z) = \frac{1}{x} \pi(x, z) \quad \text{va} \quad r^*(x) = xr(x)$$

Agar tavakkalchilikdan proporsional lokal bosh tortishning funksichsi $r^*(x) = \text{const}$ bulsa unda $U(x) \sim x^{1-c}$ fakat va fakat $r^*(x) = c < 1$

$$U(x) \sim \log x \quad \text{fakat va fakat} \quad r^*(x) = 1.,$$

$$U(x) \sim x^{-c-1} \quad \text{fakat va fakat} \quad \text{agar} \quad r^*(x) = c > 1 \text{ bulsa.}$$

Tavakkalchilik natijasiga kura undan boshtortish. Yukorida keltirilgan tavakkalchilikdan boshtortishning lokal va global kurinishlaridan boshka turlari xam bor.

Faraz etaylik karor kabul kiluvchi W mablagi bulsin. Uning tavakkalchilik bulgan munosabatini tasodsiy uzgaruvchi z ifodalovchi noanik okibatli xodisa misolida kuramiz. Z ning fakat ikkita okibatga ega $\{z = \lambda\}$ va $\{z = 0\}$

$P\{z = -\lambda\} = p$ va $P\{z = 0\} = 1 - p$ bulsin. y - bilan sugurta mukofotinig Karor kabul kiluvchi tulaydigan sugurta mukofotini y bilan belgilaymiz. Buni p extimoli bilan yuzaga keladigan λ -mikdordagi zararni koplash uchun ajratiladi.

Unda

$$U(w - y) = p^{U(w-\lambda) + (1-p)U(w)}$$

karor kabul kiluvchi uchun tenglamaning ikkala tomoni xam birxil etiborga ega ya'ni u xatmida anik zararga erishish yoki p extimoli bilan λ zararga erishishi bir xil etiborga egadir.

Foyda keltiruvchi funksioner, anikrogi karor kabul etuvchining xatti xarakatini biz tavakkalchilikdan zararning ma'lum xajmi bilan bilan boshtortadi deymiz, agar $\lambda > 0$ uchun y/λ usuvchi bulsa.

Endi tasodifiy uzgaruvchi z kuyidagi taksimot konuni bilan olamiz.

z	0	γ
p	$1 - p$	p

ya'ni z fakat ikki kiymatga

0 va γ erishib extimollar $P(z = \gamma) = p$ $P(z = 0) = 1 - p$ ishonchlik ekvivakenti y^* deb shunday summani belgilaymiz, u kuyi tenglamadan aniklanadi.
 $pU(w + \gamma) + (1 - p)U(w) = U(w + y^*)$

y^* shunday mablagdirkim uni karor kabul etuvchi r extimol γ yutik urniga olishga rozidir.

Foydalilik funksiyasi anigi karor kabul etuvchini xatti-xarakatini yutik xajmi bilan tavakkalchilikdan yuz ugrish deymiz agar $\gamma > 0$ uchun y^* / γ kamayuvchi bulsa.

Yana kuyidagi belgilanishni kiritamiz $S(x, w) = x \cdot r(w + r)$.

Bu belgilashda foyda keltirish funksiyasi U uchun kuyidagi urinlik.

Foydalik keltirish funksiyasi U m - dan kichik yutik uchun tavakkalchilikdan ma'lum xajmidagi yutik bilan yuz ugrish deyiladi, agar $s(x, w)$ Funksiyasi x nisbatan $0 < x < m$ da usuvchi bulsa.

Umumiy xolda foydalik funksiyasi U , tavakkalchilikdan uning natijasi xajmiga kura bosh tortish deyiladi agar $S(x, w)$ usuvchi funksiya bulsa.

Xajmiga kura tavakkalchilikni rad etuvchi foydalilik funksiyasi uchun, kuyidagi teorema urinli:

Agar $U_1(x) = U(a + bx)$ $b > 0$ $x_1 < x < x_2$ intervalda foydalilik funksiyasi bulsa unda $U(x)$ xam foydalik funksiyasi bulib tavakkalchilikni xajmiga kura rad etish bulib u $a + bx_1 < x < a + bx_2$ intervalda buladi va teskariyal.

Tavakkalchilikni natija xajmiga kura rad etuvchi foydalik funksiyalar summasi shart emas yana shu kabi funksiya bulishi ikki kurinishdagi tavakkalchilikni rad etish funksiyalari orasidagi mnosabat kuyidagi ayniyat bilan ifodalanadi

Bir necha uzgaruvchili foydalilik funksiyasida tavakkalchilikni mustakilligi.

Faraz etaylik foydalilik funksiyasi bir necha uzgaruvchilardan kuyidagi kurinishda bulsin.

Tavakkalchilikni shartli rad etish va $U(x)$ ning x_i uzgaruvchisidan boglik funksiyasini $r_1(x)$ bilan belgilab kuyidagicha aniklaymiz.

$$r_i(x) = -\frac{U_i''(x)}{U_i'(x)}$$

$$\text{bunda } U_i''(x) = \frac{\partial^2 U(X)}{\partial x_i^2} \quad U_i'(x) = \frac{\partial U(X)}{\partial x_i}$$

x_i uzgaruvchiga muvofik keladigan tavakkalchilik $x_1, x_2, \dots, x_{i-1}, x_{i+1}, \dots, x_n$ uzgaruvchilardan boglik emas deyiladi, agar $r_i(x)$ funksiya $x_1, x_2, \dots, x_{i-1}, x_{i+1}, \dots, x_n$ boglik bulmasa, ya'ni $r_i(x)$ doimiy yoki x_i ning funksiyasi bulsa.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

9. Xo'jalik tavakkalchiligining nazariy asoslari nima?
10. Lokal va global tavakkalchilik tugrisida ayting?
11. Tavakkalchilik turlarini asoslab bering?
12. Xo'jalik tavakkalchiligini aloxida xislot va xususiyatlarini izoxlang?

9- MAVZU RISKNI BOSHQARISH VA SUG'URTA

Reja:

- 9.1. Sug'urtalash uchun rezerv fondi.
- 9.2. Tarmoqlar zarar kvotasining matematik kutilma va dispersiya
- 9.3. Tijorat tavakkalchiligi

9.1. Sug'urtalash uchun rezerv fondi

Kuyida biz tavakkalchilikni boshkarish uchun kupincha sugurtalashdan foydalaniladi. Buning uchun rezerv fondini ulchovini ma'lum ishonch darajasi bilan statistik usul bilan xisoblash mumkin.

Kuyi ikki savolni belgilaymiz.

1. Kelajakda mumkin bulgan ziyonni koplash uchun sugurta orkali yigilgan rezerv fondini xatmini aniklash?

2. Rezrv fondini tashkil etishda uchraydigan tavakkalchilik kuyi xollarda.

A) agar rezerv fondi yetarli bulmay yetishmagan summani 100u% karz orkali koplash mumkin.

B) Ortikcha rezerv fondini saklash uchun tulov 100r% stavkada bulsa.

Birinchi savolni kurib chikamiz. Buning uchun «zarar kvotasi» tushinchasini kritamiz. «Zarar kvotasi» keltirilgan zarar summasini yigilgan sugurta tulovlari nisbatini olamiz:

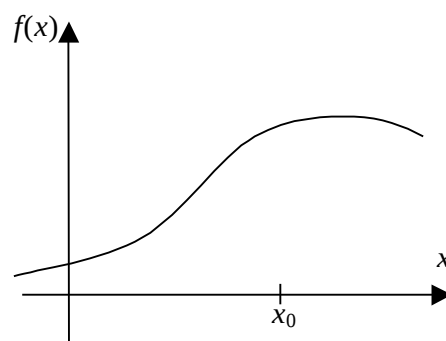
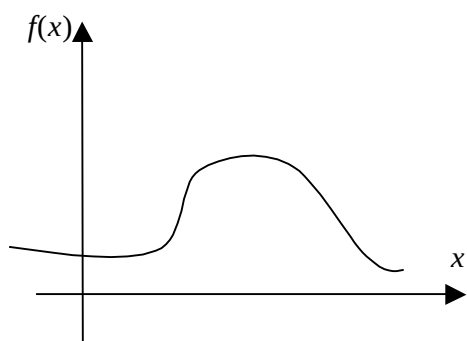
$$\text{Zarar kvotasi} = \frac{\text{Зарап суммаси}}{\text{Сугурта туловлари}}$$

Sugurta tashkilotlari uchun turli yillarda zarar summasi zarar kvotasi orkali belgilanadi ma'lum davr uchun zarar xatmi aniklash uchun shu davr zarar kvotasini taxlil etish natijasida aniklash mumkin. Bu axborot esa unga tasodifiy xolatlar ta'siri natijasida yuzaga kelishini kuramiz. Shu bilan birga bu tasodifiy kiymatini taksimot konunini aniklash mumkin.

Asosiy masala agar biz kelasi yilda zarar kvotasi kancha bulishini bilsak unda biz zaxira fondining anik kiymatini aniklashimiz mumkin. Kvotasini sugurta tulovlari summasiga kupaytirib rezerv fondining xatmini topamiz.

Shunday kilib biror ishonchdarajasi bilan zarar koplaydigan rezerv fondining xajmini aniklash masalasi kuyidagi masala zarar chegarasini (kvotasini) shunday mikdorini aniklash kerak kim u avvaldan xisoblangan kvota mikdoridan kup bulmasin

Utgan yillar uchun zarar kvotasi mikdori tasodifiy omil sifatida aniklab uni taksimot grafigini zichlik va taksimot funksiyalarni ifodalash mumkin. Agar x bilan zarar kvotasi mikdorini belgilasak unda $f(x)$ zichlik $F(x)$ taksimot funksiyalari kuyidagi kurinishni oladi.

$F(x)$ -ning x -nuqtadagi qiymati $X < x_0$ bulish ehtimolini aniklaydi $F(x_0) = P(X < x_0)$

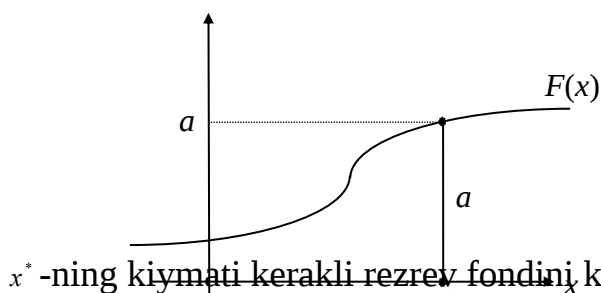
Masalan $x^* = 0,55$ va $F(0,55) = 0,80$ bulsa unda zarar kvotasining miqdori 0,55 kichik bulish ehtimoli 0,80 teng buladi ya'ni ishonch darajasi 80% bilan zarar kvotasi 55% xajmida rezervlansi biz shunday mablagga ega bulamiz kim u bilan 80% xolatda yuzaga kelgan zararni ko'pay olamiz.

Agar taksimot funksiyasi $F(x)$ va zaruriy ishonch darajasi a belgilangan bulsalar unda bizni vazifamiz shunday x^* topish kerak.

$$F(x^*) = a$$

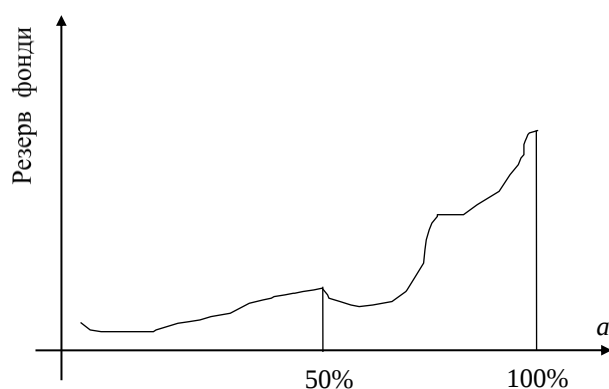
bulsin.

Grafikda x^* ni $F(x)$ ning a -ga munosib qiymatdagi grafikdagi nuqtasini ox ukiga proyeksiyasini tushirib topamiz.

x^* -ning qiymati kerakli rezerv fondini qiymatini beradi.

Rezerv fondining miqdorini o'zgartirish ishonch darajasiga munosiban quyidagi kurinish orkali bajariladi.

Yana quyidagi misolni kurib utamiz Biz urganayotgan ob'yektlarning sugartalash birtimi emas deb olamiz chunki turli «tarmoklarda» kutiladigan zararlar xajmi turlichadir. Masalan davlat tasorufidagi tarmoklar uchun 30% atrofida, kishlok xujalik tarmoklarida 100% tashkil etadi. Turli olimllarning tarmoklarga ta'siri xam

turlichadir. Extimollarning taksimoti tarmoklar ichida biroz kiyinlik tugdiradi agar tarmoklar ulushi xalk xujaligi strukturasida uzgaruvchan bulsa.

Masalan.

Xisoblash kiyinchiliklar kuyidagicha yengib utiladi xar bir tarmok uchun aloxida zichlik funksiyasi aniklanadi keyin umumiy zichlik funksiyasi kuyidagicha olinadi.

$$f(x) = \frac{d_1}{D} f_1(x) + \frac{d_2}{D} f_2(x) + \frac{d_3}{D} f_3(x)$$

$$F(x) = \frac{d_1}{D} F_1(x) + \frac{d_2}{D} F_2(x) + \frac{d_3}{D} F_3(x)$$

bu yerda d_1, d_2, d_3 - tarmoklarning sugurta tulovlari $D = d_1 + d_2 + d_3$ $f_i(x)$ $F_i(x)$ tegishli tarmoklarning funksiyalari.

Tula Gosstrax buyicha zarar kvotasining yillik taksimoti kerak bulsa uning uchun zarar kvotasining taksimot konuni va uning paremetrlari ma'lum bulishi kerak edi.

Barcha tarmoklar taxlili uchun zarar kvotasi 1967y(1968y)dan 1973 yilgacha ma'lum edi. Bu 6-7 tarmoklar nuqtalari uchun taksimot konunini tipini matematik kutilma dispersiyasini aniklash imkondan tashkari edi.

1970-1973yillar uchun berilganlar u*asosida taksimot konuning aniklash mumkin edi, chunki xar bir tarmok uchun zarar kvotasining 20 kiymatiga (4ssktor uchun 80 kursatgichga) ega edik. Agregirlashga kishlok xujalik ssktori uchun 150 kursatgichga ega edik.

Bu berilganlar asosida xalk xujaligi darajasida zarar kvotasining taksimot konunini aniklashga ega buldik.

Ma'lumki zarar kvotasining taksimotkonuni va uning parametrlari viloyat darajasida uzaro turlicha bulishi mumkin va mamlakat taksimot konuni va parametrlariga uxshash bulmasligi xam mumkin. Ammo uzaro katta fark kilish extimoli juda kichik.

Olingan axborotlarga asoslangan xolda shuni aytish mumkin ayrim tarmoklar ichida zarar kvotasiga berilganlarning viloyatlarga tegishli ekanligi katta ta'sir yetkazmaydi.

Shu sababli zarar kvotasining taksimot konuni x sugurta tulovlari tasodufiy mikdor sifatida barcha viloyatlar uchun bir xil deb kabul etamiz x-tasodufiy mikdorning matematik kutilma va dispersiyalarning $M(x)$ va $D(x)$ bilan belgilaymiz.

$d_1, d_2, \dots, d_{20}$ turli viloyatlar uchun sugurta tulovlari mablagi bulsin. Unda butun mamlakat zararlar kvotasini kuyidagi formuladan aniklanadi:

$$Y = \frac{d_1 x_1 + d_2 x_2 + \dots + d_{20} x_{20}}{d_1 + d_2 + \dots + d_{20}}$$

$$E(Y) = \frac{d_1 E(x_1) + d_2 E(x_2) + \dots + d_{20} E(x_{20})}{d_1 + d_2 + \dots + d_{20}} = \frac{(d_1 + d_2 + \dots + d_{20}) E x_{(k)}}{d_1 + d_2 + \dots + d_{20}} = E(x)$$

$E(x_i) = E(x)$ bulgani uchun

$$D^2(Y) = \frac{d_1^2 D^2(x_1) + d_2^2 D^2(x_2) + \dots + d_{20}^2 D^2(x_{20})}{(d_1 + d_2 + \dots + d_{20})^2} = \frac{d_1^2 + d_2^2 + \dots + d_{20}^2}{(d_1 + d_2 + \dots + d_{20})^2} D^2(x)$$

$$C_i = \frac{d_i}{d_1 + d_2 + \dots + d_{20}} \text{ belgilasak}$$

$$D^2(Y) = (c_1^2 + c_2^2 + \dots + c_{20}^2) D^2(x)$$

$$c_i < 1 \quad c_i^2 < c_i \quad (c_1^2 + c_2^2 + \dots + c_{20}^2) < c_1 + c_2 + \dots + c_{20} = 1$$

$$D^2(Y) = D^2(x) \text{ buladi.}$$

Bunday mamlakat buyicha zarar kvotasining Dispersiyasi viloyatlar dispersiyasidan kichik buladi.

Endi katta mikdordagi berilganlarni kayta ishlov berishda uchraydigan kiyinchiliklarni kanday yengib utishni urganamiz.

Axborotlarni ishlov berishda tasorufidangi xujaliklar berilganini birgalikda olindi, chunki mulkdorlik kurinishi zararga ta'sir etuvchi omil bulmaydi.

Yana yillik urtacha zarar kvotasi karib uzaro tengdir kishlok xujaligi kooperativlarning urtacha zarar kvotasi biroq kichikrokdir. Chunki kishlok xujaligi uchun kurilgan yillar biroq «omadli»edi, bunday kooperativlar kuplab sugurtalashdi, davlat xujaliklar esa yuk.

Tarmoklar zarar kvatasining matematik kutilma vadi spesiyalarni xisoblashda ksskin fark etuvchi zarar kvotalarining kiymatlari ayrim kiyinchiliklar yaratdi. Masalan oblastlar buyicha davlat korxonalari zarar kvotalari uzaro 10-50%uzaro fark etsa ayrim yillarda shunday viloyatlar uchrar edikim zarar kvotasi 800%tashkil etadi.

Agar bu zarar kvotasi 800% xisobga kushsak dispersiyani uzi 70-80%tashkil etadi ammo bu xolat 100yilda bir marta yuzaga keladi. Agar bu kiymatni etiborga olinmasa, tanlanma uzgarib matematik kutilma va dispersiyaning kiymati kamayib ketadi.

Buning uchun sodda yul topiladi keskin uzgaruvchi kiymatlar chegarasini belgilab kuydik (masalan davlat tasorufidagi xujaliklar uchun 100% kishlok xujalik korxonalari uchun 200%)

Taksimot tiplarini urganish shuni kursadiki biz urganiyapgan mikdor gamma taksimotga yakinrok ekan. Uning zichlik funksiyasi.

$$f_{\gamma}(x/\lambda, p) = \frac{x^{p-1} e^{-\lambda x} \lambda^p}{\Gamma(p)} \text{ bulib}$$

$$E(x) = \frac{p}{\lambda} \quad D^2(x) = \frac{p}{\lambda^2} \quad p, \lambda \text{ lar taksimot parametrlari.}$$

9.2 Tijorat tavakkalchiligi.

Tijorat tavakkalchiligini taxlil etish uchun iktisodiy sistemani ayrim elementlarga kuyi sistemalarga ajratib matematik metod, usullar, modellardan foydalanib shu bilan birga mutaxasislar tajribasi va eksptizalar xisoblash texnikasini amalda kullab anikmaslikni xar bir soxaga elementlariga boglik ravishda taxlil etish mumkin. Shunday kilib tavakkalchilikni taxlil etish nazariyasidan foydalanib bajariladigan faoliyatining natijasining extimolini avvaldan aniklab tavakkalchilikka iktisodiy matematik modeilardan foydalanib baxolamq mumkin. Bu metod va modellar asosida tavakkalchilik darajasini pasaytirish yoki uning bulajak xavfidan kutilish mumkin.

Ya'ni bu metodlar asosida tadbirkor uz faoliyati natijasiga foydali bulgan karorga kelishi mumkin. Yaponiya, AKSH iktisodida firmalar, tashkilotlar, kompaniyalar iktisodining usish jarayonida kuplab ishlab chikarishda tavakkalchilikka boglik bulgan faoliyat yuritib tavakkalchilik strategiyasini tuzadilar. Buning uchun korxona kelajagini anik taxlil etib, zamonaviy, sistemali rejalar tuzib, uni sivilizatsiyalashgan biznes va marketinga asoslangan xolda tuziladi. Tavakkalchili tijoratda xakikiy yunalishini aniklab beradi.

tijorat tavakkalchilikni taxlilini tavakkalchilik darajasini minimallashtirish uchun korxona raxbarining birinchi vazifasi kaysi mikdorda maxsulot ishlab chikarish va ishlab chikarilgan maxsulotni kaysi bozorda sotishni anikmaslik sharoitida aniklab olmogi zarur. Bunday faoliyatni oldi sotding bashorat etish extimollik xarakteriga ega, ya'ni bashorat etilgan bajarilshi xam bajarilmasligi xam mumkin. Shu sababli bashorat etilgan natijalar kanchalik anik taxlil etilsa anikmaslik va tavakkalchilik darajasi kamayadi. Ya'ni tavakkalchilik darajasi kamayadi. Ya'ni tavakkalchilik darajasining pasayishi kelajakni tugri baxolash natijasida kabul kilingan karorlarga bevosita boglikdir. Ma'lumki xar kanday tijorat faoliyati firmaning ichki xujjati, biznes rejani tuzish bilan va bu reja asosida tijorat tavakkalchiligining dasturini tuzish bilan boshlanadi. Tavakkalchilik dasturining taxlili kupincha tavakkalchilik asosida yuritadigan korxonalar uchun zarurdir. Bunday korxonalarda talab xajmi va strukturasi, marketing axborotlarining yetishmovchiligi xavfli xolatlarining yuzaga kelishi, ashaddiy konkurentlar, rakobatchilar va bu rakobatchilarning usishi shu bilan birga krxonaning uzini kelajakda rivojlanishi xarakterlidir.

Tavakkalchilik dasturlarni tuzishda bashorat etish ntijalaridan foydalanish uchun iktisodiy matematik usullardan foydalanish kup kulayliklar yaratadi. Bu usul asosida tavakkalchilik dasturining bir necha variantlarni tuzib, faoliyat yuritishdan yuzaga kelgan xolatlar uchun kerakli va usha xolatga munosib dastur variantidan foydalanish mumkin. Bunday dasturlar tashkilot faoliyatida ishonchsizlik darajasini ma'lum mikdorda kamaytiradi. Yaponiyaning xar bir turtinchi korxonasi tavakkalchilikni oldini olish dasturiga ega.

Tijorat tavakkalchilikni taxlil etish va axborot bazasi. Tijorat tavakkalchilikni baxolashda axborotlar tizimi bilan ta'mnlanish asosiy negizidir.

Axbortlar tizimi bir tomondan tavakkalchilik darajasini baxolasa, ikkinchi tomondan uni pasayishiga yordam beradi. Bozor munosbatlarida xamma vakt kerak bulgan axborotga ega bulish murakkabdir. Bu murakkablikka korxonalrdagi tijorat siri kerakli ta'sirini yetkazadi. Ma'lumki kerakli, yetarli axbortga ega bulgan xolda anik va eng yaxshi bashoratni tuzish va bu asosida tavakkalchilik darajasini pasaytirish mumkin. Shu sababli axborot bozodr uz baxosiga ega bulib, tadbirkorlar uni shu baxoga sotib oladi. Tijorat axbortlari ikki kurinishda buladi:

1. Xisob-kitobli.
2. Xisob-kitobdan tashkari.

Xisob kitobli axborotlarga buxgalteriya xisobi va xisobotlar, strategik xisob va xisobotlar tezkor xisob va xisobotlar tanlov xisobotlari kiradi.

Xisobdan tashkari axborotlar korxona ichida va undan tashkarida utkaziladigan reviziyalar natijasi ichki va tashki audit natijalari, laboratoriya va tibbiy va sanitar tekshiruvlar, kontrol tekshiruv natijalari doimiy ishlab chikarish yigilishlari, mexnat jamoasining yigilishlari aksionerlar yigilishlari, bosmaxona xatlari, tushuntirish xatlari, xabar xatlari, kichik ma'ruza xatlari yukori organlariga yuboriladigan xatlari moliya va kredit bulimlariga yuboriladigan xatlar uzaro shaxsiy axborotlar.

Kupincha tijorat axborotlari yukorida kursatilgan xisobda va xisobdan tashkari axborotlar asosida tuzilib va undan tavakkalchilik darajasini pasaytirish uchun urinli foydalaniladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Risk qiymatini mohiyati nimada?
2. Risklarni pasaytirish usullarini izohlang?
3. Monte Karlo usulining mohiyatini nimada?
4. VaR va Monte Karlo metodlarining farqli jihatini ko'rib chiqing.

10 mavzu: MOLIYAVIY RISKLARNI BAHOLASH USULLARI

Reja:

- 10.1. Moliyaviy risklarning tasniflanishi;
- 10.2. Moliyaviy risklarni baholashda qo'llaniladigan usullar mohiyati;
- 10.3. Moliyaviy risklarni baholashda matematik usullardan foydalanish;

10.1. Moliyaviy risklarning tasniflanishi

Keyingi yillarda risklar tadqiq etilgan qator ilmiy ishlarda ularni minimallashtirishni amalga oshirish borasida ma'lum natijalarga erishish ta'kidlansada, mazkur jabhada hamon o'z yechimini kutayotgan qator muammolar mavjudligini alohida qayd etish lozim. Xususan, bu jarayonda risklarning mohiyati, ularning yuzaga kelish sabablari va o'zaro bog'liqligi, shuningdek, oqibatlarini kamaytirishga qaratilgan faoliyat, ya'ni riskmenejment imkoniyatlarini tadqiq etish iqtisodiy fanlarning dolzarb mavzularidan biri hisoblanishini qayd etish o'rinlidir.

Mazkur tadqiqotlar jarayonida, bir tomondan, risk-menejmenti imkoniyatlari birmuncha orttirib ko'rsatilishi moliyaviy risklar nazariyasi yaratilishiga bo'lgan talabni oshirgan bo'lsa, boshqa tomondan, shu kunga qadar «moliyaviy risk» tushunchasining mohiyati to'laligicha ochib berilmaganligidir.

Riskning mohiyati foyda olish yoki zarar ko'rish, mol-mulkni yo'qotish, joylashtirilgan investisiyadan olinadigan daromadning kutilganidan farqlanishi kabi ehtimol bo'lgan natijalarga asoslanadi. Xususan, moliya sohasida risk nisbatan keng talqinda tushuniladi. Shu bois risk nafaqat daromadni qo'ldan chiqarish, uning kutilganidan pastligi, ya'ni salbiy natija, balki foydaning kutilganidan yuqoriligi, ya'ni ijobiy ko'rsatkich sifatida ham namoyon bo'lishi mumkin.

Qayd etish lozimki, moliya institutlari risklari ehtimolikka ko'ra, asosiy faoliyatidan kutilgan darajadagi foydaga erisha olmaslik yoxud uni yo'qotish hisoblanadi. Bu o'rinda ta'kidlash lozimki, moliyaviy risklarni tasniflashga bo'lgan yondashuvlar xilma-xildir.

Moliyaviy risklar quyidagi turlarga bo'linadi:

- bozor riski;
- likvidlik riski;
- foiz riski;
- kridet riski;
- valyuta riski.

Xususan, **bozor riski** hamda **kredit riski** tegishli moliyaviy instrumentlarga egalik qilish jarayonida yuzaga keladi. Bu ikki turdagi risklar, ayni vaqtda o'ziga xos, alohida yoki tizimli hodisa sifatida

nafaqat aniq bir moliya institutining sa'y-harakati, balki bozordagi o'zgarishlar ta'sirida kechishini ham ta'kidlash o'rinlidir.

Bozor riskining moliya instituti faoliyatiga ta'siri mahsulot narxi yoki bozor segmentlari (masalan, fond indeksi yoki qimmatbaho metallar narxi) o'zgarishlari holatida tizimli kechadi. Moliya institutining investisiyaga yo'naltirgan mablag'lari narxi keskin o'zgarishi sharoitida bozor riskining ta'siri o'ziga xos tarzda ham kechishi mumkin. Ta'kidlash lozimki, kredit riski ham shu yo'sinda namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, yo'qotish (zarar ko'rish)lar riski bankning kredit portfeli optimal shakllantirilmaganligi yoki iqtisodiy agentning kreditga layoqatliligi pasayishi oqibatida yuzaga kelishi ham mumkin.

Likvidlik hamda valyuta risklari ehtimollikka ko'ra, mohiyatan alohida, yakka tartibda namoyon bo'luvchi risklar hisoblanadi. Mazkur risklar moliya institutining aktivi va majburiyatlari ko'lami nisbatan o'zaro mos emasligi oqibatida yuzaga keladi. Bu toifadagi risklar moliya institutining aktiv va majburiyatlari optimal balanslashgan hollarda deyarli kuzatilmaydi.

Foiz riskining tabiatini aniqlash birmuncha murakkab kechadi. Bu holat mablag'larni jalb etish va ularni joylashtirish stavkasining to'liqsiz korrelyatsiyasi natijasi sifatida foiz riski namoyon bo'lishi bilan izohlanadi. Ushbu risklar moliya instituti foiz stavkalari balanslashmaganligi jarayoniga o'z ta'sirini o'tkaza olmaydi. Shu bois, bu toifadagi risklarni minimallashtirishni to'liq hajmda ta'minlab bo'lmaydi, chunki stavkalar to'liq balanslashgan hollarda ham foiz riski tizimli riskning «qoldig'i» sifatida saqlanib qoladi. Foiz riski kelib chiqishiga ko'ra o'ziga xos, alohida tarzda namoyon bo'lsa-da, u tizimli kechadi.

Yuqorida keltirilgan risklarning keyingi 3 turi (likvidlik, valyuta va foiz risklari) moliyaviy vositachilikning asosiy funksiyalaridan biri - aktivlar transformatsiyasi natijasida yuzaga keladi. Moliya instituti aktiv va passivlarining valyuta bo'yicha hamda muddatlarga ko'ra balanslashganligi darajasi aktivlar transformatsiyasi ta'sirida o'zgarishi mumkin. Bu o'rinda, iqtisodiy ilmiy adabiyotlarda kategoriyalar talqini mazmunan o'zaro aralashib ketganligi kuzatiladi. Buning izohi sifatida foiz stavkasining oshishi hisobiga obligatsiya narxi pasayishi riski ham foiz riski sanalishini keltirib o'tish mumkin.

Mazkur risk aynan bozor riskidan boshqa narsa emas. Bu jarayonda foiz riski aksiya kursi pasayishi riskidan o'zaro farqlanmaydi. Foiz stavkasi esa obligatsiya narxi, moliyaviy holat o'zgarishi, korporativ boshqaruv sifatini aniqlashning muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Stavka ta'siri sezilarli bo'lgan talab va majburiyatlar nomutanosibliigi sharoitida moliya institutining majburan qabul qilgan qarori natijasi sifatida foiz riskini talqin qilish mumkin.

Valyuta riski mohiyatini aniqlashda ham xuddi shunday holat kuzatilmoqda. Masalan, xorijiy valyutada joylashtirilgan moliyaviy instrumentlar kursidagi salbiy o'zgarishlar oqibatidagi yo'qotishlar riski bozor riski hisoblanadi.

Keyingi yillarda iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlarida almashinuv kursining salbiy tebranishi, ya'ni valyutalar bo'yicha aktiv va passivlar mos emasligi oqibatida zarar ko'rish ehtimoli valyuta riski sifatida talqin etilmoqda.

Valyuta kursi foiz stavkalari harakati bilan belgilanadi. Foiz stavkalari harakati esa, asosan kredit riski ta'sirida kechadi. Bu holat valyuta riski transferi va transformatsiyasini aynan kredit riski belgilab berishini anglatadi.

Aniq bir valyutaga bo'lgan talab uning jozibadorligi orqali aniqlanganda, mazkur mamlakat riski yuzaki baholanganligi namoyon bo'ladi. Investorlar kam riskli deb, hisoblagan valyutalar misolida shunday baholashning salbiy oqibatlari yaqqol kuzatilganligini qayd etish mumkin.

Iqtisodiy adabiyotlarda xorijiy valyutada aks ettirilgan talab va majburiyatlar o'zaro mos emasligi sharoitida yuzaga keladigan risklarni ifodalash uchun «translation risk» (riskni ko'chirish) termini mohiyatan cheklanganligi bois, uning qo'llanilayotganini samarali deb bo'lmaydi.

Keyingi yillarda moliyaviy instrumentlar uchun likvidlik riski ajratib ko'rsatilmoqda. Ammo, ularni har qanday narxda sotish imkoniyati cheklangan yoki narxi ijobiy kattalikda bo'lmagan holatlarda kuzatiladigan ushbu risk standart bozor riskining xususiy bir ko'rinishi ekanligini qayd etish o'rinlidir. Bizning nazarimizga ko'ra, moliyaviy instrumentlarning likvidlik riskidan farqli ravishda riskning alohida boshqa turini ajratib ko'rsatish asosli emas.

10.2. Moliyaviy risklarni baholashda qo'llaniladigan usullar mohiyati

Riskni baholash – bu riskni tahlil qilish, uning yuzaga keladigan ta'sirlarini aniqlash, umumiy ko'rsatkichlarini o'zgarish chegaralarini ishlab chiqishdan iboratdir.

Risklarni iqtisodiyotning bir qancha omillari hisobga olgan holda baholanadi. Bu ko'rsatkichlarni ekspertlar balli tizimda baholaydilar va shu asosda risklarni ma'lum toifalarga bo'lgan holda, ta'sir darajasi o'rganiladi. Har hil turdagi risklarni baholash miqdori uchun quyidagi kattaliklardan foidalaniladi.

$$R = \sum_{j=1}^N R_j Q_j \quad R_j = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^{n_j} R_{ij} Q_{ij}$$

Бу ерда - R_{ij} - j турдаги рискнинг i -чи омили орқали баҳолаш бали;

Q_{ij} - j турдаги рискка i -чи омилни таъсир даражаси;

n_j - j турдаги баҳолашда ҳисобланадиган омилар сони;

m – омилар орқали рисни баҳолаш балининг миқдорини кенглиги;

Q_j - j турдаги рискнинг таъсир даражаси;

R_j - j турдаги рискнинг баҳолаш миқдори;

R – рискнинг умумлаштирилган кўрсаткичи.

Alohida olingan riskni baholash balini hisoblashda quyidagi qoydalarga amal qilinadi:

- Баҳоланаётган ҳар қандай омил балл миқдори чегараси $0 < R_{ij} < m$ оралиғида бўлиб, 0 да j турдаги рискнинг даражаси жуда паст бўлиб m да эса энг юқори даража ҳисобланади.
- Баҳоланаётган ҳар қандай рискда омилар ва рискларнинг таъсир даражаси 0 ва 1 оралиғида бўлиб, қуйидаги шартлар бажарилади:

$$\sum_{j=1}^N Q_j = 1 \quad \sum_{i=1}^{n_j} Q_{ij} = 1$$

Yuqoridagi qoidalarga amal qilgan holda topilgan risklarning baholash miqdori va umumlashtirilgan ko'rsatkichlari qiymati quyidagi oraliqlarda topiladi.

Risklarning miqdorini baholashda olimlar har hil miqdorlaridan foydalanishga xarakat qiladilar, masalan baholashning empirik miqdori quyidagicha ko'rinishga ega bo'ladilar.

Risklarni baholashning empirik miqdori

Riskning ko'rsatkichlar darajasi	Riskning nomlanish chegaralari
0.0-0.1	Juda kichik risk
0.1-0.3	Kichik
0.3-0.4	O'rtacha Yuqori
0.4-0.6	Maksimal holat
0.6-0.8	Tig'iz holat
0.8-1.0	

Riskni baholashning variatsiya miqdori

Riskning ko'rsatkichlar darajasi	Riskning nomlanish chegaralari
0.1 gacha 0.1 dan 0.25 gacha 0.25 dan yuqori	Kuchsiz formasi O'rtacha formasi Yuqori formasi

Riskni baholashning eng optimal darajasi 0.3 koeffisiyent bo'lib, inqirozlik koeffisienti esa 0.7 dan yuqori bo'lgan ko'rsatkichlar hisoblanadi.

Riskni baholashning optimal miqdori

Riskning ko'rsatkichlar darajasi	Riskning nomlanish chegaralari
0.25 gacha 0.25-0.50 0.50-0.75 0.75 dan yuqori	Qabul qiluvchi Ruxsat etilgan Tig'iz holat Izdan chiqish holati

Risklarni baholash, asosan uchta usul orqali amalga oshiriladi:

1. Statistik ma'lumotlar asosida yuzaga keladigan axborotlarni oldinigi yilga nisbatan tahlil qilish;
2. Nazariy jihatdan tahlil qilish;
3. Ekspertlar orqali umumiy hulosalar chiqarish.

Moliyaviy risklarni baholash usullari jahon amaliyotida juda ko'p ishlab chiqilgan bo'lsada, ularni tadbiq etish, amaliyotda qo'llash hamisha kutilgan natijani bermagan. Moliyaviy risklarni baholash usullaridan, ularni darajasini kamaytirish, oldini olish uchun jahon bozorida ko'pgina operatsiyalardan foydalaniladi. Masalan, xedjirlash, svop operatsiyalari, spot operatsiyalari, fbyuchers, opsion, sug'urta qilish va VaR koeffisientlaridan foydalangan holda amalga oshiriladi.

Risklarni baholash usulining hozirgi kundagi eng zamonaviy usullaridan biri VaR (Valuye at Risk) orqali amalga oshiriladi. VaR – bu statistik jihatdan yondashuv bo'lib, bu orqali risklarni baholash jarayonida ehtimolliklar taqsimoti asosiy tushuncha hisoblanadi. Bu ehtimolliklar bozordagi har qanday iqtisodiy omillarning qiymatlari bilan bog'liq holda baholanadi. Bu usul orqali moliyaviy risklarni baholash murakkab matematik formulalar orqali amalga oshiriladi. Bu usuldan hozirga kunda rivojlangan davlatlarda juda keng qo'llanilmoqda. Sug'urta faoliyatidan foydalangan holda risklarning oldini olish moliyaviy risklarning olidini olishning eng asosiy usullaridan biri bo'lib qolmaqda.

3. Moliyaviy risklarni baholashda matematik usullardan foydalanish

Risklarning yuzaga kelishi mumkin bo'lgan omillarini baholash va oldini olish jarayonida bir qancha matematik usullar mavjud bo'lib, bu orqali kompaniyalarning

aksiyalari qiymatini baholash da risklarning ta'siri doirasini oldindan aniqlash imkonini beradi.

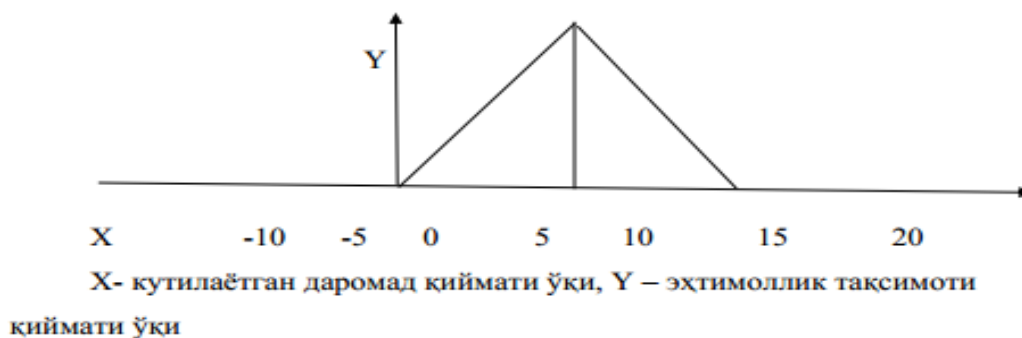
Maliyaviy risk va daromad o'rtasidagi bog'liqlik jarayonining birinchi bosqichida ehtimolliklar taqsimoti yotadi. Ehtimolliklar taqsimoti belgilangan ma'lum bir oraliqlarda, kutilayotgan daromadning qiymatini oldindan aniqlash imkonini beradi. Risk ehtimollik ko'rsatkichi bilan qanchalik bog'liq bo'lsa, fakt bo'yicha olingan daromad qiymatidan doimo kichik bo'ladi.

Ehtimollikni kutilayotgan foydaning qiymati bo'yicha taqsimlanishi har hil bo'lib, shulardan asosiysi uzluksiz ko'rinishidir. Ehtimollikning uzluksiz taqsimlanishi bir necha hil ko'rinishda namayon bo'ladi:

1. Ehtimollikning tekis taqsimlanishi;

2. Ehtimollikning uchburchakli taqsimoti. Bu hlatda asoiy etibor kutilayotgan daromadning o'rtacha qiymatiga qaratiladi.

Masalan, -5 dan 15 oraliqdagi ehtimollikni Uchburchakli taqsimot bo'yicha qaraydigan bo'lsau o'rtacha qiymatga yaqin bo'lgan son 10 tashkil qiladi.

Эҳтимолликнинг текис тақсимланиши графиги

X- kutilayotgan daromad qiymati o'qi, Y – ehtimollik taqsimoti qiymati o'qi.

Ehtimollikning tekis taqsimlanishi grafigi Berilgan ma'lumot asosida uchburchakli usul orqali hisoblash formulasini keltirib chiqaramiz:

(quy chegar + ehtimollikka yaqin chegar + yuqori chegara) :3 yoki

$$(X_1 + X_2 + X_3) : 3$$

Demak (-5;15) oraliqdagi kutilayotgan daromad 6.67%ni tashkil qiladi, (0;10) oraliqda esa 5%ni tashkil qiladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Moliyaviy risklarni baholash xususiyatlari?
2. Moliyaviy risklarning guruhlanishi?
3. moliyaviy risklarning o'zaro bog'liqligi?
4. Statistik ma'lumotlar asosida yuzaga keladigan axborotlarni oldinigi yilga nisbatan tahlil qilish masalalari?
5. Nazariy jihatdan tahlil qilishning mohiyati nima?

11-mavzu. RISK QIYMATI (VAR) METODOLOGIYAS REJA

- 11.1. Valuye at Risk haqida tushuncha;
- 11.2. VaRni hisoblashda qo'llaniladigan metodlar;
- 11.3. VaR va Monte-Karlo modelini qo'llashdagi munozara;

11.1. Valuye at Risk haqida tushuncha

Risklarni baholash usulining hozirgi kundagi eng zamonaviy usullaridan biri VaR (Valuye at Risk) orqali amalga oshiriladi. VaR – bu statistik jihatdan yondashuv bo'lib, bu orqali risklarni baholash jarayonida ehtimolliklar taqsimoti asosiy tushuncha hisoblanadi. Bu ehtimolliklar bozordagi har qanday iqtisodiy omillarning qiymatlari bilan bog'liq holda baholanadi. Bu usul orqali moliyaviy risklarni baholash murakkab matematik formulalar orqali amalga oshiriladi. Sug'urta faoliyatidan foydalangan holda risklarning oldini olish moliyaviy risklarning olidini olishning eng asosiy usullaridan biri bo'lib qolmaqda.

So'nggi o'n yilliklar ichida, risk menejmenti moliya nazariyasining alohida sohasi sifatida tan olinadigan darajaga yetdi. Risk menejmenti industriyasining rivojlanishi 70 yillardagi moliya bozoridagi yuqori tebranishlar bilan hamohang tarzda yuz berdi. VaR risk menejmentida riskni qabul qiluvchilar faoliyati natijasini baholashda va moliya bozorlarini tartibga solish talablarini ishlab chiqishda qo'llaniladi. VaR har qanday kompaniyaning faoliyatida qo'llanish imkoniyatiga egaligiga qaramasdan, u asosan tijorat va investisiya banklari tomonidan, muayyan davrda moliya bozorida savdo qilinadigan investisiya portfelidagi yo'qotishlar ehtimolini hisoblashda qo'llaniladi. VaR moliyaviy tahlilchilar bozor riskini baholashda qo'llaydigan standart o'lchovga aylangan. Aniq hisob kitoblarni amalga oshirish imkoniyatini beradigan metodologiyani ishlab chiqish juda muhim bo'lgani bois, metodologiyalarni ularning negizini tashkil qiluvchi farazlarni va mantiqiy ziddiyatlarni e'tiborga olgan holda hisoblanishini baholash ushbu tadqiqotning bosh maqsadidir.

Moliya bozori tebranishlari moliyaviy aktivlar taqsimotining, moliyaviy aktivlar narxlarining aniqlanishining va risk menejmentining nazariyasi va amaliyotida muhim o'rin tutadi. Ushbu tadqiqot SMA va eWMA modellarining turli ko'rinishlari va tebranishlariga e'tibor qaratadi. Zamonaviy portfel nazariyasi aksiyalar bozori va qaytimni o'zaro bog'laydi. Tebranishlar qaytimning o'zgaruvchanligi orqali hisoblanadi, lekin investorlar odatda bunday hisoblanishni tan olishmaydi. Chunki, bu usul o'rtacha qaytimning og'ishlariga bir xil vazn beradi, aslida ba'zi tahlilchilar riskni kichik yoki salbiy qaytimlarga asoslangan holda hisoblaydilar. So'nggi o'n yilliklar ichida VaR ning hisoblanishi amaliyotda o'z-o'zini shakllantirib bordi. Shunga binoan, ushbu tadqiqot VaR ning risk menejmenti instrumenti sifatida qo'llanishiga doir munozaralarga o'z hissasini qo'shadi. Varning uchta muhim elementlari bor, ular: yo'qotishning maxsus darajasi, risk baholanadigan davr va ehtimollik intervali. VaR individual aktivlar uchun ham moliyaviy aktivlar portfeli uchun ham butun bir firma uchun ham ixtisoslashtirilishi mumkin. VaR SMA va eWMA modellaridan foydalangan holda 3 ta rivojlangan mamlakatlar (AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya) va 4 ta rivojlanayotgan mamlakatlar (Serbiya, Sloveniya, Xorvatiya va Makedoniya)

ko'rsatkichlari asosida hisoblangan. Nihoyat, ushbu tadqiqotning maqsadi VaR ni hisoblash metodlarining izchilliginiva aniqligini ko'rsatish bo'lgani uchun, Binar yo'qotish funksiyasi qo'llangan.

Riskni baholash yoki riskning qiymati (VaR) asosan bozor riski bilan bog'liq bo'ladi. VaR zaif aktivlar qiymatining o'zgarishi risk darajasini anglatadi. Ya'ni u aktivlar bahosida noma'lum o'zgarishlar sababli paydo bo'ladigan yuqotish riskini anglatadi. VaR tartibga soluvchilar va amaliyotchilar uchun ajoyib yondashuvdir, chunki bu ko'rsatkichni tushunish oson va ma'lum bir risk darajasini bartaraf etish uchun kerakli bo'lgan kapital miqdorini taxminan hisoblab beradi. Bu ko'rsatkichning yana boshqa bir ustunligi portfel diversifikatsiyasi ta'sirini o'z ichiga olish imkoniyatidir. VaR ning statistik ta'rifi shundan iboratki, u har kun, har hafta yoki har oyda eng yuqori darajadagi yo'qotishni hisoblab beradi. Boshqacha aytganda, VaR – bozor riski jihatidan moliyaviy aktivlarning yoki portfelning statistik yig'indisidir. Ko'zlangan sharoitda VaR muayyan darajadagi maksimum yo'qotishlarni o'lchaydi. Firmalar ko'plab risklarning har xil turlari shu jumladan, bozor risklari, kredit risklari, likvidlilik risklari, operasion risklar va huquqiy risklar bilan yuzlashadi. VaR aktivlar qiymatining tebranishi yoki o'zgarish darajasi sababli bozor risklarini baholash uchun dastlab rivojlandi. Linsmeir va Pearson VaR uchun quyidagi ta'rifni berishadi:

“Ehtimollikni x foiz va davr t kun deb olsak, kompaniyaning VaR i t kun mobaynidagi yo'qotishning x foiz ehtimolligiga aytiladi.” Bozor risklari 4 klassga: foiz risklari, aksiya qiymati risklari, kurslarni ayirboshlash risklari va tovar qiymati risklariga bo'linadi.

VaR orqali ifodalanadigan asosiy fikr shuki, u portfel riskini oddiy miqdriy jihatdan baholab beradi. VaR ikki muhim va ajiyib xarakteristikani ifodalaydi. Birinchidan u, turli pozisiyalar va instrument turlari uchun riskni izchil umumiy baholab beradi. Ikkinchidan, u har xil risk faktorlari orasidagi korrelyasion hisobni o'z ichiga oladi. Bitta instrumentga qaraganda portfel uchun riskni hisoblash albatta bu muhim xususiyatdir. Tasavvur qilaylik, aktivlar daromadlilik o'rtacha taqsimlangan bo'lsin, unda VaR ning grafigi **1 chizma**dagidek tasvirlanishi mumkin.

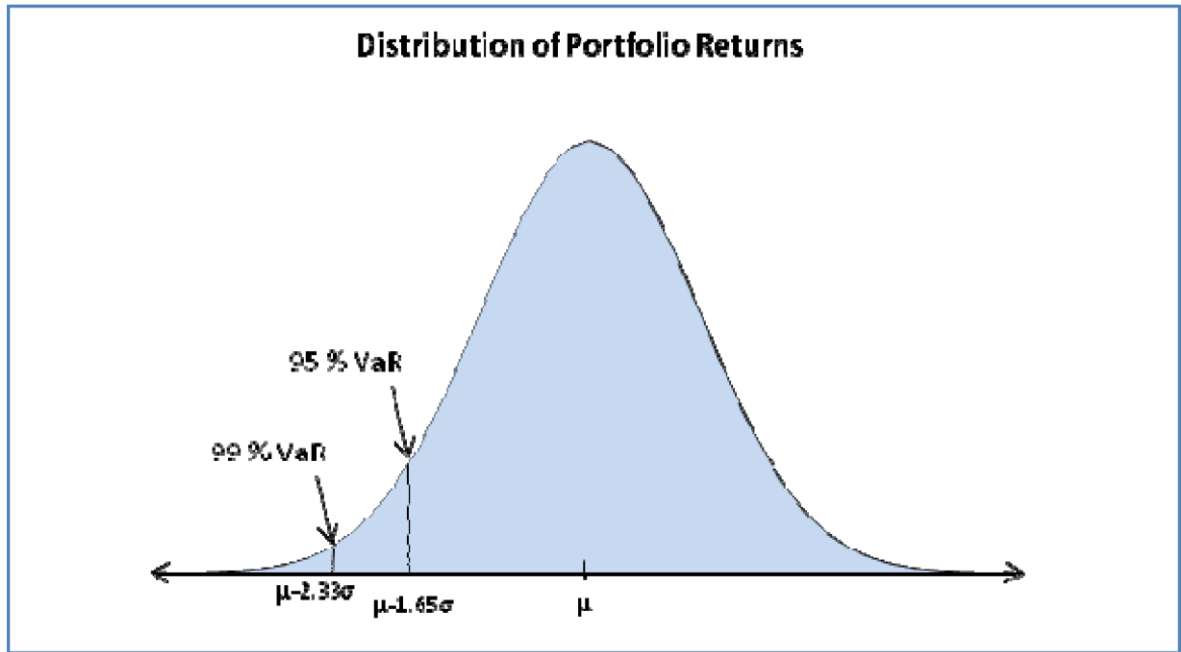

Figure 1: VaR for normal distribution. The graph illustrates Value at Risk for two different confidence levels when portfolio returns are normally distributed.

VaR ning matematik ta’rifi quyidagicha:

$$VaR_{\alpha} = \alpha * \sigma * W$$

Bu yerda α – tanlangan ehtimollik darajasini, σ – portfel qiymatining standart tebranishini va W – portfelning boshlang‘ich qiymatini anglatadi. Misol uchun, portfelning boshlang‘ich qiymati 100 mln yevro, portfelning yillik daromadliligi 20% tebranishda bo‘lsin. O‘ninchi kunda bu portfel uchun VaR 99% ehtimollik darajasida bizga quyidagicha natijani hisoblab beradi:

$$VaR_{99\%} = -2.33 * 20\% * \sqrt{\left(\frac{10}{250}\right)} * €100M \approx -€9.3M$$

Bu funksiyada kvadrat ildiz ostidagi 10/250 soni, 1 yilda bo‘lgan 250 savdo kunlari 10 kun davr oralig‘ida bo‘lgan degan farazni ifodalaydi. Ko‘rganimizdek, agar umumiy me’yor qabul qilingan bo‘lsa, VaR ni hisoblash juda oddiy. VaR ko‘rsatkichini izohlayotganimizda, vaqt garizontini va ishonch darajasini hisobga olishimiz zarur. Zero, bularsiz VaR ma’nosiz tushunchaga aylanadi. Investisiya portfelining aktiv savdosi bilan shug‘ullanuvchi firmalar, masalan moliyaviy firmalar 1 kunlik vaqt garizontidan foydalanishadi. Institusional investorlar va nomoliyaviy korporatsiyalar esa uzoqroq vaqt garizontini ma’qul ko‘rishadi. Daudning ta’kidlashicha, firmalar vaqt orlig‘ini o‘z portfellarining likvidlashtirish davriga qarab tanlashlari zarur. Boshqa tarafdin qaraganda, kalkulyasiya metodlari ham hisobga

olinishi zarur. Masalan, agar normal tahminli metodlar qo'llanilsa, unda nisbatan qisqa davrli vaqt garizonti tanlanadi. Ehtimollik darajasi tanlovi esa ixtiyorimizdagi maqsadga bog'liq bo'ladi.

Agar maqsad ushbu tadqiqotdagidek VaR modelini o'rganish bo'lsa, yuqori ehtimollik darajasidan qochish lozim, chunki shunda VaR dan tebranishlarni tahlil qilish mumkin. Kapital yetarliligini baholashda, ehtimollik darajasi boshqaruvchining riskka munosabatiga bog'liq, riskdan qochuvchi menejerlar aniqroq ehtimollikni ma'qul ko'rishadi. Masalaning yana bir jihati shundaki, VaR ni boshqa hisob-kitob manbalari bilan solishtirish imkoniyatini hisobga olishdir.

VaR ning fundamental ko'rsatkichlari quyidagilar:

- Ehtimollik darajasi (ehtimollik darajasi bu yo'qotishlarning prognoz qilinganidan kamroq darajadagi ehtimollikni bildiradi)
- Ehtimollik oralig'i (VaR hisoblanadigan vaqt oralig'i)
- O'zgaruvchanlik

11.2. VaRni hisoblashda qo'llaniladigan metodlar.

VaR –juda oson va intiyutiv konsepsiya bo'lishiga qaramasdan, uning hisoblanishi juda qiyin statistik muammodir. VaR ni hisoblash usullari odatda parametrik va noparametrik modellarga bo'linadi. Parametrik modellar risk omili taqsimlanishining statistik ko'rsatkichlari asosida bo'ladi, noparametrik model esa simulyasiya yoki tarixiy modellardir.

Odatda VaR ning hisoblashda qo'llaniladigan metodlar 3 ta kategoriyaga bo'linadi:

- Tafovut – qoplash metodlari.
- Tasvirlash metodlari.
- Eng ko'p qiymat nazariyasi metodlari.

Tafovut-qoplash yondashuvi parametrik yondashuv hisoblanadi. Bu faraz bozor parametrlarida o'zgarishlar va portfel qiymati me'yoriy taqsimlanishiga asoslanadi. Me'yoriylik farazi faqat oddiy chiziqli instrumentlardan tashkil topgan portfel uchun eng asosiy va oddiy yo'ldir. Birinchi qadamda oddiy va standartlashgan bozor instrumentlari majmuiga individual investisiyalarni yo'naltirilsagina tafovut-qoplash yondashuvi amalga oshadi. Bu standartlashgan bozor instrumentlarida har bir instrument pozisiyalar majmuidek keyin ifoda etiladi. Masalan, 10 yillik kuponli obligatsiyani 10 zero kuponli obligatsiyalarga bo'lish mumkin. Bu instrumentlarning tafovut va qoplanishlari baholanishi zarurligi standartlashgan bozor instrumentlaridan so'ng aniqlanadi. Statistik ma'lumotlar odatda tarixiyo ma'lumotlarga qarab olinadi. So'ngi qadamda baholangan standartlashgan pozisiyalardagi og'irliklar, tafovut va qoplashlardan foydalanish orqali portfel uchun VaR raqamlarda hisoblanadi. Tafovut – qoplash yondashuvining ustunligi uning soddaligidadir. Agar VaR darajasini hisoblashda normal taqsimlashning standart matematik xususiyatlaridan foydalangandek me'yoriylik ustunlik qilsa, VaR ni hisoblash nisbatan oson bo'ladi. Bundan tashqari, me'yoriylik har xil o'tuvchi davrlar va ehtimollik darajalari orasida oson ko'chiruvchidir. Ushbu metodni amalga oshirish oson bo'lishiga qaramay,

shuningdek me'yoriylik sharti ba'zi muammolarga sabab bo'ladi. Ko'pgina moliyaviy aktivlar "semiz dumli" daromad taqsimotlari nomi bilan mashxur. Bu ibora normal taqsimotlar beradigan natijalardan ko'ra juda ko'p foyda keltiradigan aktivlarga nisbatan qo'llaniladi. Natijada VaR ning hisoblanishi o'z muhimligini yo'qotishi mumkin. Agar portfel opsionlar kabi, egri chiziqli risk o'zgaruvchilariga ega instrumentlarni o'z ichiga olsa, muammo yanada kattalashadi. Ushbu masalaning bir yechimi ushbu instrumentlar daromadlilikini taqribiy tekislash va VaR ni chiziqli tahminiyy hisoblashdir. Bu metod deltanormal yondashuvi deb ataladi. Biroq deltanormal yondashuvning kamchiligi shundan iboratki, u faqat portfelning egri chiziqliligi chegaralangan holatdagina ishlaydi. BrittenJons va Shkifer kvadratik VaR metodlarini taklif qilishadi. Bu metodlar deltogamma metodlari nomi bilan ham ma'lum. Delatanormal metodlarining afzalliklari ravshan, ammo shu bilan birga bu metodda asosiy tafovut-qoplash yondashuvi yo'qotiladi.

Tarixiy simuliatsiya. Endi noparametrik metodlarga to'xtalsak, tarixiy simuliatsiya – amalga oshirish uchun eng qulay yondashuvdir. Bu mantiqan juda oddiy, joriy portfel VaR ni hisoblash uchun tarixiy bozor ma'lumotlaridan foydalaniladi. Tarixiy simuliatsiyaning birinchi qadami bu portfeldagi instrumentlarni aniq davrda ushbu instrumentlar uchun vaqt seriyalarini qulga kiritishdir. Keyin joriy portfelda taxminiy daromadliklarni keltirib chiqarish uchun vaznlardan foydalaniladi. Ushbu taxminiy daromadliklar joriy portfel kuzatilayotgan davrda o'zgartirilmaydi degan farazdan kelib chiqadi. VaR hisob – kitoblari portfel daromadlilikiga gistogrammasidan ham ko'rinishi mumkin. Ushbu metod ortidagi faraz shundan iboratki, tarixiy daromadliklarning taqsimlanishi keyingi davrlardagi daromadlarning qaytishi sababi sifatida qaraladi. Tarixiy simuliatsiya oddiyligi bois rad etib bo'lmaydigan ustunlikka ega. U statistik taqsimot haqida hech qanday faraz keltirib chiqarmaydi yoki tebranishlar va korrelyasiyalarni hisoblanishini talab qilmaydi. Bunda kerak bo'ladigan narsa, bu portfelning vaqt seriyalaridir. Eng muhimi tarixiy simulyasiya daromadligi taqsimlanishining semiz dumlari uchun ham qo'llanishi mumkin. Bu metod har qanday instrument uchun qo'llaniladi va to'liq baholashdan foydalaniladi. Biroq tarixiy simulyasiya turli tomonlardan nuqsonlarga ham ega. Ushbu metod bilan bog'liq keng tarqalgan muammo bu ehtimollik darajasining tanqisligidir. Bu qiyinchilik yangi instrumentlar bozorga kirib keoganda yuzaga keladi. Ushbu fakt uchchula hisoblao' usuliga xos bo'ladi. Bu narsa tarixiy simulyasiya metodiga katta ta'sir ko'rsatadi. Chunki bu metodda VaR butunlay tarixiy ma'lumotlarga tayanadi. Yana bir muammo shundaki, agar tarixiy kuzatish vaqt oralig'iga kirsas, unga bitta vazn beriladi. Agar kirmasa 0 vazn beriladi. Agar ma'lumotlar to'plamidan biror bozordagi katta o'zgarish tushib qolsa, VaR ning hisoblanishiga katta salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bu muammolarga ma'qul yechim shundan iboratki, oldinroqda amalga oshirilgan kuzatishlarga kamroq vazn berishdir.

11.3. VaR va Monte-Karlo modelini qo'llashdagi munozara.

Monte-Karlo modeli boshqa bir noparametrik metoddir. Murakkab va kuchli VaR sistemasiga ehtiyoj borligi sababli, u juda mashxur yondashuv hisoblanadi. Lekin uni

ham bir tomondan amalga oshirish juda qiyindir. Monte-Karlo modeli jarayonini 2 qadamda amalga oshirish mumkin. Birinchidan, moliyaviy o'zgaruvchilar uchun tasodifiy jarayon belgilanadi va korrelyasion va tebranishlar tarixiy ma'lumotlar yoki bozor asosida baholanadi. Ikkinchidan, barcha moliyaviy o'zgaruvchilar uchun narh yo'llari modellashtiriladi. (ming marotaba) Bu narx realizatsiyalari daromadlarni umumiy taqsimlash uchun jamlangandan so'ng, VaRni ehtimolliklarini hisoblash mumkin bo'ladi. Bu metod opsiyalarga o'xshash, chiziqsiz instrumentlarni ham qamrab oladi. Monte-Karlo modelining eng zarur muammosi uni hisoblash vaqtidir. Bu metodda ayniqsa katta portfellar uchun VaR hisoblansa, juda ko'p ma'lumotlarni talab qiladi. Shunday qilib bu metodni amalga oshirish moliyaviy tomondan qimmatga tushishi mumkin. Shunday bo'lsada, kompyuterda hisoblash xarajatlari kamaygan sari, kelajakda Monte-Karlo metodining mashxurligi o'sib boradi. Risk modelining potensial zaifligi shundaki, agar asosiy sxalastik jarayonlar va narxlar modeli haqida noto'g'ri taxminlar vujudga kelishi mumkin. Agar bu ko'rsatkichlar to'g'ri ko'rsatilmagan bo'lsa VaR prognozi noto'g'ri hisoblanadi. Bundan tashqari bu metod murakkab proseduralar bilan bog'liq maxsus tajriba talab qiladi.

Monte-Karlo usuli – bu loyiha sezgirligini tahlil qilish usuli va ssenariylar usulining uyg'unlashtiruvchi usul bo'lib, uni asosi bo'lib ehtimollar nazariyasi xizmat qiladi. Agar ssenariylar tahlilida mutahassis uch xil variantdagi ssenariy tuzsa, Monte-Karlo usulida bu variantlar soni 500 ta va minglab ssenariylarni tashkil etadi. Ba'zi bir (yoki bir nechta) loyiha parametrlarini o'zgartirib tahlilchi ularni uchta variantdan ko'rib chiqadi va har bir variantga loyiha natijasini hisoblab chiqadi. Ushbu natijalar yig'indisi asosida qaror qabul qilinadi.

Bu usulni yana immitasion modellashtirish yoki statistik modellashtirish deb ham atashadi. Immitatsiya deganda ushbu loyihani ma'lum parametrlarini va shart-sharoitlarini o'zgartirib, loyihani turli xil variantlari yaratish, amaliyotdagi vaziyatni immitatsiya qilish tushiniladi. Barcha immitatsiyalar natijasi statistik usulda son jihatidan hisoblab chiqiladi. Monte-Karlo usuli tashqi omillarni o'zgarishini maksimal darajada hisobga olinishini ta'minlaydi.

Monte-Karlo usulini qo'llashda zamonaviy kompyuter texnologiyalari bo'lishi zarur. Ularsiz hisob-kitoblar juda ko'p vaqtni oladi va mutaxassis bu murakkab jarayonda xatolarga yo'l qo'yishi mumkin. Ulardan Risk Master, @Risk, Crystall Ball va boshqa kompyuter dasturlari tahlilga katta yordam beradi. Ko'p hollarda kompyuterlarni o'zi bir nechta parametrlarni o'zgargan miqdorini olib, loyihaning tasodif variantlarini ishlab chiqadilar.

Monte-Karlo usulining asosiy bosqichlari quyidagilar hisoblanadi:

1. Usul modelini tayyorlash, ya'ni tahlil uchun asos qilib olingan ko'rsatkichlarni (NPV, IRR, sof foyda, naqd pul oqimi yoki boshq.) matematik ko'rinishini kompyuterga kiritish lozim;
2. Ehtimollarni taqsimlash bosqichi, ya'ni parametrlarni o'zgarish chegaralarini va ehtimollik qonuniyatlarini aniqlash;
3. Korrelesiya shartlarini belgilash – o'zgaruvchan miqdorlarni o'zaro bog'lanishini ko'rsatib berish;

4. Immitatsiya natijalarini yig'ish;
5. Natijalarini statistik tahlil qilish.

Har bir loyiha ssenariysi ma'lum ehtimol miqdorini anglatadi.

Masalan, loyiha bo'yicha kompyuter 500 ssenariy tuzgan bo'lsa, ularning har bittasi vujudga kelish ehtimoli 0,2% teng.

$$R=100/n$$

n- ssenariylar soni;

r-ssenariy ehtimoli.

Agar 5000 ssenariy tuzgan bo'lsa, ehtimollik ko'rsatkichi 0,02% teng.

Agar ushbu 500 ta ssenariylar ichida 304 tada NPV noldan yuqori bo'lsa, 60,8% ehtimoli bilan loyiha samarali bo'lishi kutilmoqda va risk 39,8% variantni tashkil qiladi.

Bu usulning afzalliklari deb quyidagilar hisoblanadi:

- bozorni turli ko'rinishlari va o'zgarishlarini modellashtirish imkoniyati;
- modellarni kengaytirish imkoniyati va vaqt bilan chegaralanmaganligi (faqat loyiha xayoti davrida emas);
- tashqi omillarni barchasini hisobga olish imkonini beradi.

Usulni kamchiliklari:

- hisob-kitoblar serquvvat kompyuter programmalarini talab qiladi;
- tahlilchi ma'lum matematik va statistik bilim va tushunchalarga ega bo'lishi lozim;
- xatolar ehtimoli mavjudligi.

Ko'p xollarda tahlil natijalari bo'yicha diagramma yoki gistogramma tuziladi.

Ularda tahlil natijasi yaqqol namoyon bo'ladi.

Nazorat uchun savollar:

5. Risk qiymatini mohiyati nimada?
6. Risklarni pasaytirish usullarini izohlang?
7. Monte Karlo usulining mohiyatini nimada?
8. VaR va Monte Karlo metodlarining farqli jihatini ko'rib chiqing.

12-mavzu. BLEK-SHOULZ VA MARKOVIS MODELLARI REJA

- 12.1. Blek-Shoulz ("Black-Scholes Model") modeli haqida tushuncha;
- 12.2. Blek-Shoulz modelida opsiyonlar narxlarning shakllanishi va hisoblash formulasi;
- 12.3. Blek-Shoulz modelida nazarda tutilishi lozim bo'lgan omillar;
- 12.4. Markovis portfeli nazariyasi va uni hisoblash formulasi.

12.1. Blek-Shoulz ("Black-Scholes Model") modeli haqida tushuncha

1997 yil oktyabrda iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofoti Robert Merton (Robert Merton) va Mayron Shoulzlarga (Myron Scholes) berildi. Laureatlarni aniqlash qo'mitasi mazkur mukofotni yana bir olim Blek Fisherga ham berish taklifini ilgari surdi lekin 1995 yil uning 57 yoshidagi bevaqt o'limi mazkur mukofotga ega bo'lish

imkonini bermadi. Bu uchta olimlar opsionlar va boshqa hosilaviy instrumentlarning qiymatini hisoblash matematik formulasining ixtirochilari hisoblanishadi va mazkur ixtiro moliya amaliyoti hamda nazariyasining oldinga siljishida muhim o‘rin egalladi. Bu formula hozirgi kunda Blek-Shoulz formulasi sifatida taniqli hisoblanadi. (Black-Scholes option pricing formula).

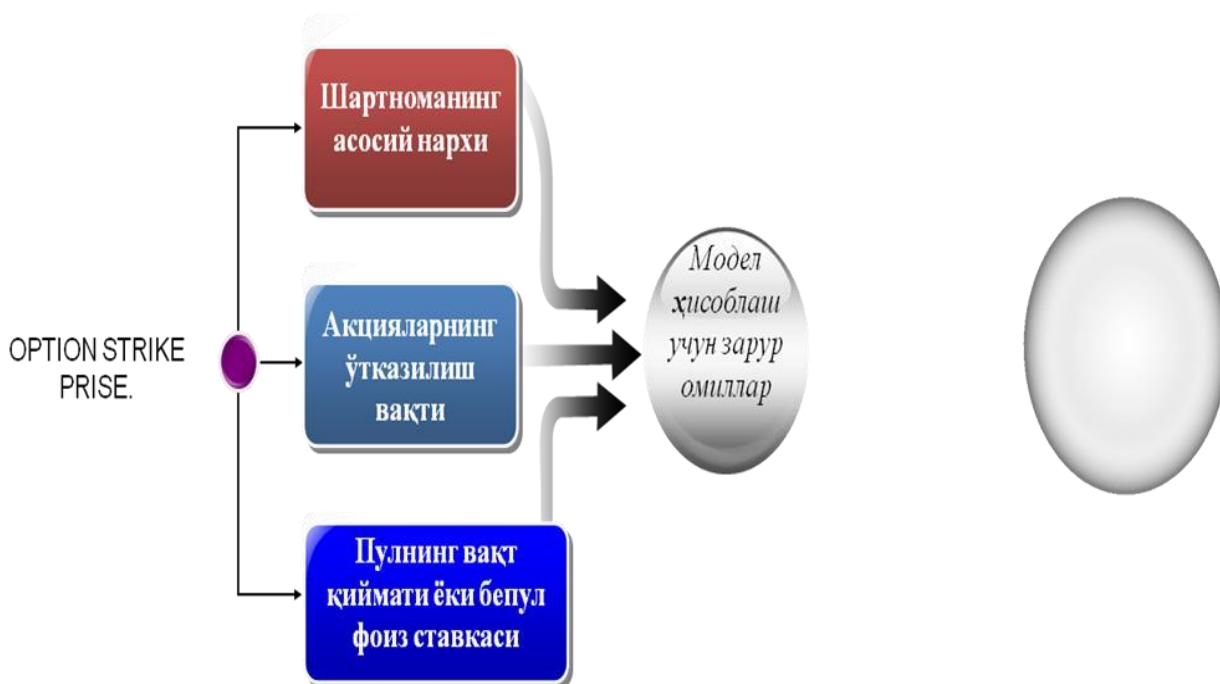
Bunday formulaning yaratilishi hosilaviy instrumentlarga bo‘lgan qiziqishning oshishi hamda opsionlar bilan savdoning keskin o‘shishiga olib keldi. Blek-Shoulz formulasini 1973 yilda e‘lon qilinishi opsionlarning narxlarini sub’yektiv-intuitiv aniqlashlardan qochish va mazkur nazariyaga asosan boshqa hosilaviy instrumentlarni ham narxini hisoblash imkonini berdi. 70 yillar boshlarida hosilaviy instrumentlarni hisoblashda matematikaning qo‘llanilishi revolyusion hisoblanardi.

Sug‘urta, fond bozorida savdolar, investisiyalarda yuzaga keladigan risklarni boshqarishning zamonaviy nazariyasi kelajakni oldindan aytish uchun matematik metodlardan foydalanishga asoslanadi. Albatta mazkur natija 100 % aniqlikda bo‘lmasa ham investision qaror chiqarish uchun yetarli darajada xulosa berish uchun yetarli hisoblanadi. Moliya bozorlarida operatsiyalarni amalga oshirish qo‘yidagi tamoyilga asoslanadi: siz qanchalik katta riskni olishga jur‘at qilsangiz shunchalik katta mukofotni kutishingiz mumkin. Matematikaning qo‘llanilishi riskni aniq miqdorda hisoblanishi imkonini bermasa ham investor uchun o‘ziga qabul qiladigan riskning darajasi hamda kutiladigan mukofot qiymati to‘g‘risida xulosa chiqarish imkonini beradi.

Bu formula evropa variantlari (opsionlari)ni moliyaviy narxini nazariy hisoblash uchun savdogarlar va investorlar tomonidan jahon moliya bozorlarida ishlatiladi.

formula kuzatilgan bozor narxlariga juda yaqin narxlarni chiqarib beradi. Blek-Shoulz formula murakkab matematika talab qilmaydi. Yaxshiyamki, uni ishlatish uchun savdogarlar va investorlarga matematikani puxta bilish kerak emas.

Ular moliyaviy hisobni zaruriy tushunchalarinigina bilib olishlari kerak holos. Buning uchun zarur omillari:

Modelning afzalligi

- Blek-Skoulz model opsianni hisoblash davomida dividendlarni o‘z ichiga olmaydi;
- Bugun, ushbu model bir necha qiymatli opsioblarni tez va yaqin ehtimollikda hisoblab beradi;
- Ushbu model berilgan vaqt davomida kelajakda kutiladigan narx harakatini oldindan aniqlaydi.

12.2. Blek-Shoulz modelida opsioblarning narxlarning shakllanishi va hisoblash formulasi.

Option quyidagi funksiyalarning ketma-ketligi sifatida qaraladi:

Bazaviy aktivning qiymati va strayk narxi (amalga oshirish qiymati). Option qiymatiga ta’sir etuvchi muhim omil bo‘lib aktivning opsioblarni hamda strayk qiymati o‘rtasidagi nisbat hisoblanadi. Bu nisbat opsioblarning darajasini (“pulda” yoki “pulsiz”) hamda opsioblarning ichki qiymati (bazaviy aktivning koll va put opsioblarning strayk qiymatidan katta yoki kichikligini) aniqlaydi. Opsioblarning amalga oshirishiga qolgan muddat. Vaqt opsioblarni sotib oluvchiga qarshi ishlaydi ya’ni pulsiz opsioblarning narxi uning amalga oshirish vaqti yaqinlashgan sari tushaveradi. Bu effekt «vaqt tomonidan buzilishi» deb ataladi (time decay). Opsioblarning amalga oshirishiga uzoq muddatning borligi katta miqdordagi noaniqlikdan dalolat beradi.

Tebranishlar darajasi. Bu ko‘rsatkich bazaviy aktivning narxlarning tebranishlariga ta’sirchanligini ko‘rsatadi. Puldagi opsioblarning mukofoti bazaviy aktivning narxdagi noaniqliklarga to‘g‘ri proporsional hisoblanadi.

Dividendlar. Dividendlarining oshirilishi koll opsioblarning narxini tushishi va put opsioblarning narxining ko‘rarilishiga olib keladi, sababi dividendlar to‘lovi opsioblarni asosida turgan aksiyalarning narxini dividend miqdorida kamaytiradi. Dividendlar

aksiyalarni sotib olish va saqlashni naqd mablag'larni koll opsio bilan sotib olish va saqlab turishdan ko'ra jozibadorligini oshiradi. Aksincha qisqa muddatda sotuvchilar dividendlar to'lovini nazarda lozim shu sababali aksiyalarni qisqa muddatda sotishdan ko'ra put opsionlarni sotib olish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foiz stavkalar darajasi. O'suvchi foiz stavkalari bazaviy aksiyalarning forward narxini oshiradi ya'ni opsion davrida aksiya narxi va risksiz aktivlar stavkasi yig'indisi. Modelda forward narxi deganda opsionning muddati tugaganda aksiyaning narxi tushuniladi.

Opsionlarning xaridorlar uchun jozibadorligini quyidagicha izohlash mumkin, xaridorga mumkin bo'lgan zararni miqdori ma'lum bo'ladi-bu esa opsion uchun to'lanadigan mukofot hajmi hisoblanadi, bu holda nazariy jihatdan maksimal daromad chegarasi chegaralanmagan bo'ladi, opsion muddati davomida bazaviy aksiyaning narxi oshsa xaridor katta miqdordagi davromadga ega bo'lishi mumkin. Asosan narxlar keskin o'zgarib turuvchi aksiyalarga bo'lgan opsionlarga qiziqish yuqori masalan kompyuterlar uchun dasturiy ta'minotlar ishlab chiqaradigan kompaniyalar aksiyalari. Ko'pgina millionerlar o'zlarining mablag'larini o'zlarining yosh va muntazam o'sib boruvchi kompaniyalarning aksiyalaridagi opsionlar mukofotlaridan ishlab topganlar.

Formulaning kelib chiqish tarixiga qaytamiz. Opsion savdo endigina rivojlanayotgan bir davrda (opsionlarning Chikago birjasi 1973 yil aprelda Blek-Shoulz ishlarini e'lon qilinishidan 1 oy oldin ochilgan edi) opsionning haqiqiy bahosini matematik metodlar yordamida aniqlash sehirgarlik hisoblanardi. Avval boshida taklif etilgan modelning samaradorligi va natijasiga hatto eng malakali treyderlarda ham shubha uyg'otgan. Lekin murakkab matematika, odatiy bo'lmagan metod va stoxastik differensial tenglama sekin qo'llanila olish mumkinligini ko'rsatdi.

Blek-Shoulz formulasi nafaqat ishlay boshladi balki u butun bozorlarning transformatsiyasiga olib keldi. 1973 yilda Chikago opsionlar birjasining ochilgan kunida 1000 dan kam opsionlar amalga oshirilgan bo'lsa, 1995 yilga kelib opsionlarning kunlik miqdori million donadan ham ortib ketdi. Blek-Shoulz modelining bozor rivojlanishidagi roli shunchalik muhim bo'ldiki 1978 yilda birjada o'g'irlik sodir bo'ldi va bunda mashhur Forbes jurnali aynan formulani aybdor deb ko'rsatdi. Shoulz esa mazkur aybnomaga javoban formulani aybdor deb tan olish kerak emasligi balki undan foydalanuvchilarning bilim darajasini kamligida deb ko'rsatma berdi.

Formulaning yaratilishi Fisher Blek tomonidan warrantlar uchun baholash modelini yaratishga kirishishdan boshlandi. U hosilani warrantning diskon qiymati miqdorini narxni ma'lum muddatda o'zgarishiga qarab aniqlashda foydalanishga qaror qildi. Ishlab chiqilgan formula yaxshi taniqli bo'lgan issiqlik almashish formulasini eslatib yuborardi. Mazkur yangilikdan keyin Blekka Mayron Shoulz qo'shildi hamda ularning hamkorlikdagi ishining natijasida opsionlarning narxlarini shakllanish modeli yaratildi. Amalda ularning modeli Djeyms Bonesning doktorlik dissertatsiyasida ko'rsatilgan formulasining yaxshilangan varianti hisoblanardi. Blek va Shoulz tomonidan kiritilgan o'zgartishlar risksiz aktivlar prosent stavkasi aniq diskont

ko'paytuvchisi bo'lishi va ular investorlarning yo'l qo'yishi mumkin bo'lgan ehtimollarini o'ziga oladigan risk tushunchasiga o'zgartirishga xizmat qildi.

Formulada to'rtta o'zgaruvchi ishtirok etadi: (1) opsiinning amal qilish muddati, (2) narx, (3) foiz stavkalari darajasi, (4) opsiyon uchun to'lanadigan mukofot yoki bozor tebranishlari darajasi.

$$C = SN(d_1) - Ke^{-rt}N(d_2)$$

C – koll opsiyon uchun nazariy mukofot darajasi; S – bazaviy aksiyalarning joriy narxi;

t - vaqt, opsiinning amalga oshirish muddatining yildagi ifodasi

(qolgan kunlar soni/365 kun);

K – opsiinni amalga oshirish narxi (strayk narx); r – risksiz aktivlar bo'yicha foiz stavkasi; N(x) – standart kummulyativ taqsimot; ye - eksponent (2,7183)

$$d_1 = \frac{\ln(S/K) + (r + \frac{s^2}{2})t}{s\sqrt{t}}$$

$$d_2 = d_1 - s\sqrt{t}$$

s – bazaviy aksiyalarning narxining yillik standart chetlanishi (tarixiy volatillik). Narxning standart chetlanishini qolgan kunlar sonini 260 (yil davomida savdo amalga oshiriladigan kunlar soni) dan ayirgan holad ko'paytmasini kvadrat ildizi orqali hisoblanadi ln - natural logarifm.

Modelning mohiyatini tushunish uchun uni ikki qismga bo'lamiz. Birinchi qism, SN(d1), eng bazaviy aksiyalardan kutidigan daromadni ifodalaydi. Uni hisoblash bazaviy aksiyalari qiymatini [S] koll opsiyonlar mukofotini bazaviy aktivlar kursini [N(d1)]o'zgarishiga ko'paytirish orqali hisoblanadi.

12.3. Blek-Shoulz modelida nazarda tutilishi lozim bo'lgan omillar.

Opsion tugashiga qadar bazaviy aksiyalarga dividendlar to'lanmaydi. Ko'pgina kompaniyalar o'zlarining aksionerlariga dividendlar to'lashadi, shu sabali ushbu modelda mazkur omil yuqori darajadagi dividendlar koll opsiolar bo'yicha mukofot qiymatini tushirish yuborishini inobatga olganda juda muhim hisoblanadi. Bu holatda modelga tuzatishlar kiritish uchun oddiy yo'l bu bazaviy aksiyaning kelgusi qiymatidan diskontlashgan qiymatni ayirish hisoblanadi.

Yevropa opsiionlarida vaqtinchalik muddatlardan foydalaniladi. Yevropa opsiionlari faqatgina o'z muddatini oxirgi kunida amalga oshirilsa, amerika opsiionlari amal qilish muddatining hohlagan vaqtida amalga oshirilishi mumkin va bu amerika

opsionlarining egiluvchanligini sababli boshqalarga qaraganda jozibaliroq qiladi. Bu cheklov asosiy kamchiliklardan hisoblanmaydi chunki o'z muddatidan oldin amalga oshiriladigan koll opsionlar juda kam hisoblanadi. Bu holat bir qaraganda to'g'ri hisoblanadi chunki siz koll opsionni amalga oshirganizda uni amalga qilish muddatining qolgan qismidagi qiymatidan maxrum qilasiz va faqatgina ichki narx bilan chegaralanasiz. Opsionni amalga oshirishi muddati yaqinlagani sari uning vaqtinchalik qiymati kamayib boradi va ichki qiymat o'sha darajada qoladi.

Bozorlar samarali hisoblanishadi. Bu omil odamlar har doim ham bozorning yoki alohida olingan aksiyaning yo'nalishini oldindan aytib bera olishmsligi bilan izohlanadi. Fond bozori xarakati to'xtovsiz xarakat qonuni asosida ishlaydi deb hisoblanadi bunday to'xtovsiz jarayonning mohiyatini tushunish uchun Markov jarayoni bilan tanishish lozim-» t holatdagi kuzatish oldingi holatlardagi kuzatishlar natijasiga bog'liq bo'ladi». Jarayon Markov jarayonidan o'zining vaqt bo'yicha to'xtovsiz xarakat qilishi bilangina farq qiladi. Misol uchun rasm chizish davomiyligi bu qalamni qog'ozdan uzmasdan xarakat qilish demakdir. Aksiyaning narxiining to'satdan xarakatlanishi Blek-Shoulz modelining asosiy omiliisoblanai. U bozorning samadorligi nazariyasiga asosan shakllanadi, narxlarning tebranishi investorlarning bilimlari va kutishlarini to'liq ifodalaydi shu sababli trend yoki inersion aksiyalar mavjud bo'lmaydi. (trending stock or momentum stock – kuchli inersion sifatlarga ega bo'lgan aksiyalar). Bazaviy aksiyalarning joriy qiymatiga yaqin strayk qiymatga ega bo'lgan opsionlar baholanayotgan bozorda katta miqdorda sotilishi ob'yektiv holat hisoblanadi.

Yuqoridag holatlardan quyidagicha xulosaga kelish mumkin: agar opsionning bozor qiymati haqqoniy va ob'yektiv hisoblansa u Blek-Shoulz formulasida ko'rinadi va bunda volatillik noma'lum o'zgaruvchi sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli opsion bilan shug'ullanadigan ko'pgina investorlar mumkin bo'lgan «bozor volatilligi» (implied volatility) tushunchasini kiritadilar, ya'ni kam tebranuvchi opsionlarni sotib olib, bazaviy aktivga nisbatan nobarqaror o'zgarishga ega bo'lgan opsionlarni sotib yuborishadi.

Undiriladigan komision to'lovlarning yo'qligi. Odatda opsionlarning savdosida bozor ishtirokchilaridan ma'lum komission to'lovlar olinadi. Hatto zaldagi treyderlar ham oz miqdorla bo'lsa ham to'lovlarni amalga oshirishadi. Investorlarga to'lanadigan mukofotlar sezilarli miqdorda katta bo'lganidan modelni qo'llashda yuzaga keladigan natijadan chetlanish holatlari ham kuzatiladi.

Foiz stavkalari darajasi o'zgarmas bo'lib qoladi va avvaldan aniq bo'ladi. Blek-Shoulz modelida o'zgarmas va aniq bo'lgan o'zgaruvchi sifatida risksiz aktivlarning foiz stavkasi olinadi. Amaliyotda bunday risksiz aktivlarning foiz stavkasi bo'yicha aniq raqam mavjud emas va odatda bunday maqsadlar uchun so'ndirilishiga 30 kun qolgan kaznacheylik biletlari foiz stavkalari olinadi. Foiz stavkalarining tezda o'zgarish davrida 30 kunlik stavkalar ham o'zgaradi.

Model aksiya narxlarining lognormal taqsimlanishiga asoslanadi. Normal taqsimlanish modelning ajralmas qismi bo'lsa ham eksponentlar taqsimlanishni logronormal holatga kelttiradi. Normal taqsimlanishdan foydalanishning kamchiligi

shundaki u aksiya narxining salbiy ko'rsatkichlaridan foydalanish imkoniyatini beridi. Bunda lognormal taqsimotlan foydalanish aksiya qiymatining noldan cheksizlikka qadar bo'lgan intervalda o'zgarishini nazarda tutadi.

12. 4. Markovis portfel nazariyasi va uni hisoblash formulasi.

Markovis portfel nazariyasi (eng o'rtacha-varyasiya tahlil qilish - kutilgan o'rtacha qiymatlari va tasodifiy o'zgaruvchilar o'zgarishlar tahlili asosida yondashuv) - daromad / risk nisbatiga muvofiq aktivlarining optimal tanlash yo'naltirilgan investisiya portfelini, shakllantirish Garri Markovis usuli bilan ishlab chiqilgan. 1950 yilda ularni ta'riflab, g'oyalar zamonaviy portfel nazariyasi asosi bo'lgan.

Portfel nazariyasining asosiy qoidalarini, navbati bilan, 1950-1951 yilda doktorlik dissertatsiyasini tayyorlash bo'yicha Garri Markovis belgilagan edi.

Markovis portfelining nazariyasi ilk bor 1952 yili «Moliya jurnali»da "Portfolio Selection" mavzusida chop etgan. Unda, u birinchi muayyan sharoitlarda ostida ***optimal portfel va portfelni qurilish texnikasini matematik modelini taklif qildi.*** Markovis asosiy e'tiborni rasmiy matematik tilda optimal portfelini tanlash vazifasini o'tkazish uchun daromad va risk tushunchalarini taklif qilgan edi. Markovis nazariyasi yaratilishi davomida chiziqli va nochiziqli optimallashtirish asoschilaridan biri bilan birga, ya'ni Rand Corp bilan ishlaganini ta'kidlash lozim.

Markovis doimo uning nazariyasini takomillashtirish bilan shug'ullandi va 1959 yilda unga bag'ishlangan birinchi monografiya, "Portfelni tanlash: investisiyalarni samarali diversifikatsiya qilish" ni tadbqiq etadi.

1990 yilda, "Portfelni va kapital bozorini tanlashda matematik yo'llar" nomli kitobi uchun Markovis Nobel mukofotiga sazovor bo'ldi. Model turli boshqa qimmatli qog'ozlar bo'yicha bir vaqtning o'zida o'sish bor, ba'zi qimmatli qog'ozlarning hosildorligi oshishi bilan bog'liq qimmatli qog'ozlar va boshqalar daromadlilik koeffitsiyentlari aksincha, o'zgarishsiz qoladi, va daromad aslida asoslangan, ya'ni kamayadi. Bunda munosabatlar emas, deterministik, ya'ni aniq belgilangan korrelyasiya bor.

Markovis modelida quyidagi asosiy taxminlar bor:

- Daromadli qimmatli qog'ozlar daromadlilik taxminlar asosida qabul qilinadi;
- risksizlik va risk qaytishi standart og'ishi taxmin sifatida qraladi;
- risk va daromadni hisoblashda ishlatiladigan tarixiy ma'lumotlar, to'liq hosilaviy qimmatli qog'ozlarning kelajagini taxmin qiladi;
- chiziqli korrelatsiya koeffitsiyenti bilan qimmatli qog'ozlar o'rtasidagi munosabatlar ko'lam taxmin qilinadi.

Markovis portfel hosilaviy qimmatli qog'ozlar modeliga ko'ra - bir og'irli va o'rtacha daromadli qimmatli qog'ozlar, uning tarkibiy qismlaridir, u quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi

$$R_p = \sum_{i=1}^N W_i \cdot r_i,$$

Bu yerda:

N - portfelidagi qimmatli qog'ozlar soni; W_i - portfelidagi qimmatli qog'ozlar, salmog'i; R_i - qog'oz rentabelligi.

Portfelining o'rtacha standart og'ishi qimmatli qog'ozlar portfel riski bilan belgilanadi:

$$\sigma_p = \sqrt{\sum_{a=1}^N \sum_{b=1}^N (W_a \cdot \sigma_a \cdot W_b \cdot \sigma_b \cdot \rho_{ab})}$$

Bu yerda:

W_a, W_b - portfelidagi qimmatli qog'ozlarning ulishi; σ - Bu qimmatli qog'ozlar (standart og'ish) xavfi; ρ_{ab} - Chiziqli korrelyasiya koeffitsiyenti.

Markovis modeli asosiy kamchiligi - qimmatli qog'ozlar kutilgan daromadi oldingi davrlardagi o'rtacha hosildorligiga teng bo'lishi kerak. Shuning uchun, fond bozori rivojlangan davlatlarda Markovis modelidan samarali foydalanishadi, u fond bozorida hayot qisqa yoki uzoq davri bo'lgan, har xil turdagi qimmatli qog'ozlari portfelini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Nazorat uchun savollar:

1. Blek-Skoulz modeli afzalliklarini tushuntirib bering;
2. Markovis portfel nazariyasi va uni hisoblashni tushuntirib bering;
3. Blek-Skoulz modelida nazarda tutilishi lozim bo'lgan omillarni izohlang.

13-mavzu. BOZOR RISKILARINI BOSHQARISH

- 13.1. Bozorlarda faoliyat yuritish bilan bog'liq risklarni hisobga olish va baholashning ahamiyati;
- 13.2. Bozor risklarining turlari va mohiyati;
- 13.3. Bozor risklarini tahlil qilish va baholash;

13.1. Bozorlarda faoliyat yuritish bilan bog'liq risklarni hisobga olish va baholashning ahamiyati

Bozor riskini aniqlash ishlarini olib borishdagi izchillik bosqichmabosqich amalga oshiriladigan jarayon bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- muammolarning qo'yilishi;
- kerakli ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish;

- baholash usullarini tanlash va ularni qo'llash;
- biznesning bahosiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilish; - bozor riski haqida belgilangan shaklda hisobot tuzish.

Biznesni baholash jarayonini tashkil etuvchi bu bo'g'inlarni har tomonlama ko'rib chiqamiz.

Bozor riski qiymatning kerakli darajasi va uni baholash maqsadini muvofiqlashtirishi zarur bo'lgan umumiy qoidadan istisno holatlari ham mavjud. Bu tugatish qiymatlarini belgilashga taalluqli. Ushbu holatlarda buyurtmachi tugatish qiymatining muayyan turini aniqlashni talab qilishi mumkin va baholovchi uning talabini bajarishga majbur.

Yendi pasayish tartibiga qarab qiymatlar darajalarining namunaviy ketma-ketligini keltiramiz:

- takror ishlab chiqarishning to'liq qiymati;
- o'rin bosishning tuliq qiymati;
- foydalanishda davom etishdagi asoslangan bozor qiymati;
- foydalanilmayotgan ko'chmas mulkga asoslangan bozor qiymati;
- o'rin bosishga asoslangan bozor qiymati;
- rejali tugatish qiymati (tartibga solingan tugatish qiymati);
- tezlashtirilgan tugatish qiymati;
- utilizatsiya qiymati; - sinish qiymati.

Bu saflashni amaliyotda qiymat darajalarining boshqa nisbati bilan ham qo'llash mumkin. Masalan, ba'zan yangi texnikaning eski texnika oldida katta ustunliklarga ega bo'lishi va bu bilan bog'lik kapital xarajatlarning ortib ketishi tufayli ko'chmas mulkning o'rin bosish qiymati uning takror ishlab chiqarish qiymatidan kattaroq bo'ladi. Yoki foydalanishda davom etishdagi asoslangan bozor qiymati tugatish qiymatidan ham, hatto sinish qiymatidan ham past bo'ladi. Bunday holat, ko'pincha asosiy fondlarning iqtisodiy eskirishida yuz beradi

Bozor riskni boshqarishdan maqsad, eng avvalo, riskning oldini olishdir. Qaror qabul qilayotgan shaxs yuz berishi mumkin bo'lgan noxush voqealarning oqibatini yaqqol tasavvur etishi kerak. Bu uning keyingi harakatlarini belgilab beradi. Risk boshqaruvi xodimlari o'z ishlarini amalda joriy qilishlari uchun riskni oldini olish taktika va strategiyasini ishlab chiqishlari kerak.

Har qanday loyihalarini amalga oshirishning maqsadga muvofiqligini hal etishda risklarni baholash asosiy o'rinni egallaydi. Bunday baholash asosida loyiha yuzasidan mumkin bo'lgan barcha yo'qotishlar o'rganilib, ularning oldini olish yoki tegishli vaziyatlarda ularni benuqson hal etish yoki pasaytirish choralari ishlab chiqiladi. Riskdan keladigan yo'qotishlarni kamaytirish yoki barham toptirish va ular bilan bog'liq salbiy oqibatlarni kamaytirish usullarini taklif etish uchun, eng avvalo, risklarning vujudga kelishiga imkon beruvchi omillarni aniqlash, ularning ahamiyatini baholash, ya'ni "risk tahlili" deb nomlanuvchi ishni bajarish lozim bo'ladi.

Risklarni baholashning maqsadi investorga bozor riskini amalga oshirishda qatnashishning maqsadga muvofiqligi to'g'risidagi qarorlarni qabul qilish va mumkin bo'lgan moliyaviy yo'qotishlardan himoyalanih bo'yicha chora-tadbirlar ishlab

chiqish uchun kerakli ma'lumotlarni taqdim qilishdan iborat. Shunga ko'ra, risk tahlilini loyihaning barcha ishtirokchilari mustaqil tarzda olib borishlari maqsadga muvofiqdir. Risk tahlili investision loyihaning barcha ishtirokchilari – buyurtmachilar, pudratchilar, bank, sug'urta kompaniyalari, lizing kompaniyalari, mol etkazib beruvchilar tomonidan amalga oshirilishi lozim. Risklarni baholash, odatda, bir-birini to'ldiruvchi ikki turga, ya'ni:

- risk turlarini, uni vujudga keltiruvchi omillarni va risklarni pasaytirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlarni aniqlash maqsadini

- ko'zlovchi sifat tahlili;

- loyiha risklarini sondagi ifodasini loyiha ko'rsatkichlari orqali hisoblash imkonini beruvchi miqdoriy tahlilga bo'linadi.

Risklarni tahlil qilish va baholashdan maqsad loyihaga ta'sir etuvchi risk turlarini aniqlab, ularni pasaytirish chora-tadbirlarini va usullarini qo'llashdan iboratdir.

Risklarni baholash deganda risk darajasini sifat va miqdor jihatdan aniqlash tushuniladi. Risklarni pasaytirish usullari turlicha bo'lib, ular risk turiga va risk guruhiga qarab tanlanadi.

Umuman olganda, risklarni aniqlash - sifat tahliliga; risklarni baholash - miqdor tahliliga taaluqlidir.

Risk tahlilining ahamiyati bozor riskining salohiyatli ishtirokchisiga, investorlarga loyihani maqsadga muvofiq tarzda amalga oshirish haqidagi qarorlarini qabul qilishi uchun zaruriy ma'lumotlarni berishi bilan izohlanadi.

Risklarni baholash algoritmi (ketma-ketligi) quyidagi tartibda bo'ladi: birinchidan, korxonalar foydasining shakllanishiga ta'sir etadigan risklarni turli xil variantlari mavjud bo'lganda uning eng optimal variantlarini tanlash va tegishli qarorlar qabul qilish, shuningdek, turli xil oraliqlarda qarorlar qabul qilinishi avvalgi qabul qilingan qarorlarga bevosita bog'liqligi va uni istiqbolda yanada rivojlantirish holatini aniqlab beradi.

Bunda riskni tahlil qiluvchi barcha ma'lumotlarga ega bo'lishi kerak. Ikkinchidan, qoida tariqasida, korxona investisiya faoliyatini amalga oshirish davomida qilingan xarajatlar bir martalik moliyaviy qo'yilmalarni amalga oshirishni talab qilmasdan, uzoq muddat davomida amalga oshirishni taqozo etadi. Bu holat korxona menejeriga kapital qo'yilmalarni qayta baholash zaruriyatini hamda amalga oshirishdagi o'zgarishlarga tezkorlik bilan munosabat bildirishni talab qiladi. Uchinchidan, risklar tarkibini va davomiyligini aniqlash, korxonalarning investisiya faoliyatiga ta'sir etishi mumkin bo'lgan asosiy risklarni aniqlash, asosiy risklarning sodir bo'lish vaqtini aniqlash, asosiy risklarning sodir bo'lishi natijasida qabul qilinishi mumkin bo'lgan qarorlarni shakllantirish.

Risklarni boshqarish jarayoni korxona hayotiyligining barcha bosqichlarida muntazam ravishda amalga oshirilishi lozim.

Risklarni boshqarish risk va foyda miqdorini oqilona qo'shilmasini aniqlashga qaratilgan harakatlardir. Risklarni boshqarishning asosiy maqsadi - ularni pasaytirish hisoblanadi.

Risklarni boshqarish quyidagi asosiy bosqichlarga bo'linadi:

1. Risk omilini aniqlash;
2. Risk omilini tahlil qilish va baholash;
3. Risklarni pasaytirish bo'yicha ishlarni rejalashtirish yoki risk oqibatlarini bartaraf etish;
4. Risklarni oldini olish va nazorat qilish;
5. Risklarni boshqarish usullarini tanlash va qo'llash;
6. Risk vaziyatlari va ularni oqibati haqida ma'lumot to'plash va kelajakka tavsiyalar ishlab chiqish.

Risk omilini aniqlash deganda risk sababini, ya'ni loyihaga ta'sir qila oladigan voqea yoki vaziyatlarni aniqlash tushiniladi.

13. 2. Bozor risklarining turlari va mohiyati.

Coopers & Lybrand auditorlik guruhi tomonidan ishlab chiqilgan va «Risklarni boshqarishning umumqabul qilingan tamoyillari» dagi bayondagi tasnifga muvofiq riskning olti guruhi ajratiladi: bozor, kredit, konnarxtratsiya risklari, likvidlik risklari, operasion risklar va biznes-voqelik risklari. Milliy fond assosiatsiyasi (MFA) standarti tasnifning ancha yaxshi variantini keltiradi. Unga muvofiq quyidagi risklar ajratiladi:

- kredit;
- foiz;
- likvidlik;
- bozor;
- operasion;
- risklarining boshqa turlari (portfellar konsentratsiyasi riski; majburiy risklar; nufuzni yo'qotish riski; huquqiy risklar va b.).

Moliyaviy aktivlar bilan bo'ladigan operatsiyalar risklari sistemali va sistemalashmagan bo'ladi.

Sistemalashgan risklar mamlakatdagi makroiqtisodiy sharoit, moliya bozoridagi ishbilarmonlik darajasi, ular qandaydir aniq qimmatli qog'ozlar bozori bilan bog'liq bo'lmaydi. Sistemalashgan risklarni o'rganib chiqib va ularni tahlil qilganda, "Qimmatli qog'ozlarga o'z mablag'ini qo'ygandan ko'ra, boshqa tarmoqqa o'z mablag'ini investisiya qilgan yaxshiroqmi?" - deb o'ylab qolasan. Misol uchun, aniq bir ishlab chiqarish jarayonigami, ko'chmas mulkkami yoki valyutagami va boshqa yo'nalishlarga.

Sistemalashgan risklarga quyidagilar kiradi:

1. Shaxriy (iqtisodiy, siyosiy va x.k);
2. Qonunchilik bilan bog'liq risklar;
3. Valyuta risklari;
4. Inflyasiya risklari;
5. Tarmoq risklari.

Shaxsiy risk – bunday risklarga biror – bir korporatsiyaning aktivlariga investisiya qilayotganida, o'sha korparatsiya qaysidir davlatning yuridik hududiga kiradigan va huquqlariga bo'ysinadigan bo'lishi mumkin. Shu bilan birga ikkita

mamlakt o'rtasida qandaydir ko'zda tutilmagan kelishmovchiliklar bo'lishi mumkin. Bu esa bevosita investorga ta'sir etadi.

Bunga misol qilib, AQSH va Iroq o'rtasidagi urush oqibatlari yaqqol misol bo'la oladi. 2004 yilning may oyining ikkinchi yarimida jahon fond birjalaridagi neftning narxi bir barreli uchun 40 dollarga chiqib ketishi aniq va yaqqol misoldir. Amerika iqtisodiy taxlilchilarining ta'kidlashlaricha, bir barreli uchun 40 dollar 20 yil oldin berishgan ekan. Lekin hozirgi kunga kelib boshqa omillar ham yonilg'i narxiga ta'sir ko'rsatishi jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi natijasida kuzatildi.

Qonun xujjatlarining o'zgarishi risk bilan bog'liqdir. Bu holat soliqqa tortish bilan bevosita bog'liq, chunki investisiyadan olinadigan daraomad, albatta, soliqqa tortiladi, Qandaydir korxona ma'lum bir mahsuot ishlab chiqaradigan bo'lsa, soliq stavkalari mahsulot tannarxiga ta'sir qiladi.

Valyutaviy risklarda asosan biror bir davlatda turib chet el valyutasiga nisbatan narxlarning o'zgarishidagi bo'ladigan zararlar tushuniladi.

Valyutaviy risklar quyidagicha bo'ladi:

- Translyasion risk;
- Operasion risk;
- Iqtisodiy risk (bitimlar riski).

Inflyasion risk qimmatli qog'ozlarga investisiya qilgan mablag'dan kutilayotgan foyda darajasi infilyasiya darajasidan past bo'lsa yoki qimmatli qog'ozlardan olinadigan foyda teng bo'lsa yuzaga keladi. Buning natijasida investor zarar ko'radi.

Tarmoqli risk xo'jalikning ma'lum bir xususiyatiga qarab o'rganiladi. Ushbu risk ma'lum bir tarmoqdagi qimmatli qog'ozlarning fond birjalarida narxining tushub ketishi yoki ma'lum tarmoqda qandaydir o'zgarishlar bo'lsa, katta o'zgarishlar bo'lishi mumkin. Bu risk xo'jalikdagi o'zgarishlarning tebranishlariga bog'liq.

Bu holatga 2002 – 2003 yilning qish oylarida bo'lgan parrandalarning kassalligi Tokio fond birjalarida o'z ta'sirini o'tkazdi. Nafaqat Tokio fond birjasida, balki butun jahondagi fond birjalarida o'z aksini topgan. Yana 2002 – 2003 yillardagi Yevropadagi chorvachilik tarmog'idagi kassallik ham o'z ta'sirini o'tkazgan edi.

Sisternalashmagan risk. Bu holatda qimmatli qog'ozlar bozordagi aniq barcha risklarni mujassamlashtiradi, umuman investor va emitengat ta'sir etadi. Bu riskni kamayishi uchun qimmatli qog'ozlar bozoridagi risk darajasi kamroq bo'lgan qimmatli qog'ozlar portfelini yig'ish bilan ko'riladi.

Sisternalashmagan risklarga quyidagilar kiradi: A. Korporatsiyalarning risklari:

- Kreditli (ishbilarmonlik) risklari;
- Likvidlilik risklari;
- Foyizli risklar;

• Vijdonsizlik bilan birjada qilingan operatsiyalar. B. Portfelni boshqarishda yuzaga keladigan risklar:

- Kapital riski;
- Tanlangan risk;
- Qimmatli qog'ozlarning ta'minlanishi bilan bog'liq risklar;
- Axborot riski;

- Risklarning boshqa ko‘rinishlari.

Kreditli (ishbilarmonlik riski). Bu risk qachonki emitent uzoq muddatli qimmatli qog‘ozlar ishlab chiqarganda, investorlarga dividend berolmay qolganda va kreditning ma’lum bir qismini qaytara olmaganida (kreditning kelishilganligiga qarab) vujudga keladi. Kreditli riskni nazorat qilib turish bevosita o‘rtada turgan moliyaviy tashkilotlar va investorlarga bog‘liqdir. Qimmatli qog‘ozlarni chiqargan emitentning moliyaviy ahvolini o‘zlik mablag‘larini chetdan olingan mablag‘lar o‘rtasidagi nisbatga qarab odatda aniqlanadi, Bu korxonaning balansning passivida ko‘rish mumkin.

Foizli risk. Bunday risklar fond bozorida kreditning foizi stavkasi tushib ketishi natijasida vujudga keladi. Bankdagi depozitlarning foiz stavkalavri ko‘tarilsa, fond bozoridagi aksiyalar bahosi tushib ketadi. Agarda bankdagi depozit xizmatlari birdaniga katta darajaga oshib ketsa, fond bozoridagi aksiyalarning narxi juda tez narxi tushib ketishi mumkin, buning natijasida qimmatli qog‘ozlarni chiqargan kompaniya imtiyozli aksiyalari egasi qaytarib sotib olishi uchun olib kelishlari mumkin (agarda shartnomada ko‘zda tutilgan bo‘lsa) qaytarib olishi mumkin.

Kapitalli risk. Bunday turdagi kreditlardan qochib qiutilish mumkin emas. Bu risk qimmatli qog‘ozlar riski deb ham yuritishadi. Shuning uchun, qimmatli qog‘ozlarga investisiya qilgandan ko‘ra aniq ishlab chiqarishga qo‘ygan yaxshiroq deb o‘ylashadi.

Tanlangan risk - bunday risklar qimmatli qog‘ozlar portfelini tuzayotgan vaqtda bo‘ladi. Buning asosiy sababi kompaniyalarni to‘g‘ri taxlil qilmaslik oqibatida vujudga keladi.

Axborotli risklar - bunda fond birjalarida bo‘layotgan axvoldan xabardor bo‘lmashlik va noaniq axborotlardan foydalanish natijasida vujudga keladi.

13.3. Bozor risklarini tahlil qilish va baholash.

Bugungi kun amaliyotida loyiha risklarini tahlil qilishda bir qancha usullardan foydalaniladi. Jumladan:

- ekspert baholash usuli;
- zararsizlik nuqtasi (sezgirlik) tahlili; - qarorlar daraxtini barpo etilishi usuli; - Monte-Karlo usuli va boshq.

1. Ekspert baholash usuli.

Bu usul riskni tahlil qiluvchi iqtisodchi (yeksper)ning malaka darajasiga asoslanadi. Bank riski aniqlanganida bankning o‘zidagi va bo‘lish ehtimoli bo‘lgan yo‘qotishlar va ularning davr oralig‘ini aniqlab olmoqlari lozim. Bu oraliqni aniqlash ham risk darajasini kamaytirishga yordam beradi. Yo‘qotishlar oralig‘ini quyidagi tenglama bo‘yicha aniqlash mumkin:

$$Y = YX / S$$

Bu erda: **Y** - yo‘qotishlar oralig‘i darajasi; **YX** - yo‘qotishlarga olib keluvchi holatlar soni; **S** – statistik tahlil qilinayotgan holatlarning umumiy soni.

Bu erda S – bankning faqat yo‘qotish, zararlarga olib kelishi mumkin bo‘lgan operatsiyalarning soni emas, balki barcha operatsiyalarni, jumladan foyda keltiruvchi operatsiyalarni ham o‘z ichiga oladi. Agar shu qoida inobatga olinmasi, bankning oraliq yo‘qotishlar darajasi va u bilan bog‘liq risk darajasi juda yuqori chiqishi mumkin, yani Y – yo‘qotishlar oralig‘i darajasi $0 < Y < 1$ oralig‘ida bo‘lib, ushbu “ Y ” qancha “0” soniga yaqin bo‘lsa, risk darajasi shuncha kichik bo‘ladi. Agar “ Y ” qanchali “1” soniga yaqin bo‘lsa, risk darajasi shunchali yuqori bo‘ladi.

Investision risklarni ekspert baholash usulining asosiy afzalligi, loyiha tahlili jarayonida ekspertlar tajribasini qo‘llash imkoniyatining mavjudligi va turli xil sifat omillarining ta‘sirini hisobga olishda namoyon bo‘ladi.

2. Zararsizlik nuqtasi (sezgirlik) tahlili.

Zararsizlik tahlili deganda loyiha bo‘yicha ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish hajmi, mahsulot tannarxi va foydaning bir-biriga bog‘liqligini tadqiq qilish tushuniladi. Ba‘zi hollarda bunday tahlil harajatlar, ishlab chiqarish hajmi va foydaning bir-biriga nisbatini tahlil qilish db ham ataladi. Bunda eng asosiy maqsad harajatlarni qoplash uchun zarur bo‘lgan ishlab chiqarish hajmini aniqlashdan iborat va bu holat korxona rahbarlariga va loyiha menejerlariga quyidagi omillarning o‘zgarishi foydaga ta‘sirini aniqlash imkoniyatini beradi:

- doimiy harajatlar (miqdori ishlab chiqarish hajmiga qarab o‘zgarmaydigan xarajatlar, masalan, qarz foizi, garov puli, ijara haqi, renta to‘lovari va boshqalar);

- o‘zgaruvchan xarajatlar (miqdori ishlab chiqarish hajmiga nisbatan to‘g‘ri mutanosiblikda o‘zgarib turuvchi xarajatlar, masalan, ish haqi, xom ashyo, yoqilg‘i, yuk tashish harajatlari va boshqalar);

- sotish hajmi;

- mahsulot tannarxi;

- sotilishi ko‘zda tutilgan mahsulot assortimenti.

Harajatlarni qoplash uchun zarur bo‘lgan sotish hajmi maxsus nuqtani tavsiflaydi, ya‘ni u ishlab chiqarish hajmining kritik nuqtasini ifodalaydi. Mana shuning uchun ham bunday tahlil zararsizlik nuqtasi db nomlanadi. Bunda korxona foyda ham olmaydi, zarar ham ko‘rmaydi, ya‘ni mahsulot sotishdan tushgan tushum mahsulotning to‘liq tannarxiga

(harajatlarga) barobardir.

Zararsizlik nuqtasini aniqlash uchun, eng avvalo, sotish hajmi (Q) o‘zgarishining foydaga (P) ta‘sirini aniqlash lozim bo‘ladi. Bunday o‘zgarishlar nisbatini aniqlashdagi elementlar bo‘lib, mahsulot birligi narxi (P), mahsulot birligidagi o‘zgaruvchan xarajatlar (V) va mahsulot birligidagi doimiy harajatlar (C). Formula quyidagi ko‘rinishga ega:

$$P = P*Q - (V*Q + C)$$

bu erda: Q - sotish hajmi; P – foyda; P - mahsulot birligi narxi; V - mahsulot birligidagi o‘zgaruvchan xarajatlar; C - mahsulot birligidagi doimiy harajatlar.

Ishlab chiqarishning zararsizlik nuqtasida $P = 0$ ga teng bo'ladi va bundan zararsizlik nuqtasi kelib chiqadi:

$$Q = C / P - V$$

Shunday qilib, zararsizlik nuqtasini aniqlashda sotish narxi, mahsulot birligiga ketgan o'zgaruvchan harajatlarning hamda ma'lum vaqt (yil yoki oy) davomidagi doimiy harajatlarning eng muhim omillardandir.

Ulardan asosiylari quyidagilardan iborat:

1. biznes-rejalarning mukammal ishlanganligi.

Biznes-rejalarning mukammal ishlanganligi uning har bir bo'limi bo'yicha investitsion risklarning to'liq hisobga olinganligida, ishlab chiqariladigan mahsulotlarni sotish strategiyasining to'g'ri tanlanganligida, investitsion loyihaning samaradorligiga ta'sir qiluvchi har bir asosiy omilning ta'sir mexanizmining inobatga olinganligida namoyon bo'ladi. Biznes-rejada mahsulot sotiladigan bozor chuqur tahlil qilingan bo'lishi lozim, chunki sanoati rivojlangan mamlakatlarda tovarlarning taqchilligi mavjud emas, balki tovarlarni sotish muammosi mavjud. Shu sababli, mazkur mamlakatlarda investitsion loyihalar bo'yicha tuzilgan biznes-rejalarda asosiy e'tibor mahsulot sotiladigan bozorlarni o'rganishga qaratiladi.

Bozor riski tahlili uchun quyidagi multiplikatorlardan foydalaniladi:

- narx/balans foydasi multiplikatori;
- narx/sof foydasi multiplikatori;
- narx/joriy pul oqimi multiplikatori;
- narx/sof pul oqimi multiplikatori;
- narx/yalpi tushum multiplikatori;
- narx/haqiqiy tushum multiplikatori;
- bitta aksionerning narxi;
- mumkin bo'ladigan dividendlarni kapitallashtirish; - narx/moddiy aktivlar balans qiymatining multiplikatori; narx/xususiy kapital multiplikatori;

Bozor uchun korxonani baholashning har bir bosqichi quyidagi pog'onalariga bo'linadi: korxonaning tavsif baholash predmetini aniqlash: baholash vaqtini belgilash: baholanishining maqsad va vazifalarini aniqlash: baholanishning turli aniqlash: buyurtmachi va baholovchi manfaatlarini ximoyalash. Korxonaning tashkiliy-huquqiy va qisqartirilgan nomi, uning tashkiliy-huquqiy shakli, hisobga olingan joyi, joylashgan eri, ishlab chiqarish tarmog'i, ishlab chiqariladigan mahsulotlarning asosiy turlari va haqazolar korxonaning tavsifnomasiga kiradi. Agar baholanayotgan korxona shu'ba korxona bo'lsa yoki qaram korxona bo'lsa, asosiy yoki ustun korxonani aniqlab olish zarur. Agar boshqa (ustun) korxonada ustav kapitalning 20% dan oshiq ovozga ega aksiyalari bo'lsa, bu korxona qaram korxona hisoblanadi. Baholash predmetini aniqlash, ya'ni korxonada baholash mumkin bo'lgan barcha mulkiy huquqlar, aksionerlik jamiyatining aksiyalari kapitaliga egalik huquqi, korxona ustav kapitalida qatnashuvchilar ulushi, korxona aksiyalari paketiga egalik huquqi va boshqalar korxonani baholashning eng muhim bosqichlaridan hisoblanadi.

Shunday qilib, qisqa qilib aytganda, baholash predmeti – bu baholanadigan mulkiy huquq turlaridir. Qiymatning bahosiga xavf-xatarning (riskning) ta'sir ko'rsatishi kelajakda daromad olishga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shuningdek, har qanday ob'yektning baholash jarayoniga talab va taklifning ta'siri bo'ladi. Agar talab taklifdan yuqori bo'lsa, unda xaridorlar maksimal narxni berishga tayyor. Talab narxining yuqori chegarasi tadbirkorning bu korxonani boshqarishdan oladigan daromadi bilan belgilanadi. Bu tabiiy imkoniyatlari cheklangan soha uchun xarakterli hisoblanadi. Bundan ma'lum bo'ladiki, extiyojning ortishi holati xom ashyo ishlab chiqaradigan tashkilotlarda narxning yuqori chegarasiga nisbatan yaqin bo'ladi. Ayni vaqtda talabning taklifga nisbatan ortishi ba'zi tarmoqlarda yangi tashkilotlarni paydo bo'lishi ham mumkin. Bu, o'z navbatida, ular sonining ortishiga olib keladi. Keyinchalik bu tashkilotlarning narxi ancha pastlashi mumkin.

Bozor riskini baholash xalqaro tajribada baholash faoliyatining bir turi bo'lib, turli – tuman bozor holatlarida unga extiyoj seziladi. Ular quyidagilardir:

- inqirozga uchragan korxonani sotish uchun baholash;
- normal ishlayotgan aksionerlik jamiyati o'z aksiyalarini qanday so'mmaga sotish huquqiga egiligini aniqlash uchun baholash;
- xususiylashtirilayotgan korxonani baholashda;
- aksionerlik jamiyatlarni sotib olish narxlarini hisoblashda; Bozor riskini baholashning ikki predmeti bor:

- mulk formalari turli bo'lgan korxonalarni baholash, bunday baholash ularning moddiy va nomoddiy aktivlarini baholash ishiga asoslanadi;

- kelajakda kutilayotgan taxminiy foydani ta'minlovchi mulkka egalik qilish huquqi, texnologiyalar va aktivlar "biznes liniya"ni baholash majmui hisoblanadi.

Bozor riskida juda ko'plab tushunchalar qo'llanilishi mumkin, shulardan biri biznes- liniya bo'lib, u bozorda korxonaga egalik qilish emas balki, foydalanishni ifoda etuvchi tushunchalar sirasiga kiradi. Ayrim holatlarda biznes-liniya haqida oddiy qilib shartnomalar majmui (ayniqsa o'zoq muddatli shartnomalar) deb gap yuritiladi. Bunga faoliyat turi va texnologiyalarga beriladigan litsenziyalar ham kiradi. Doimiy qo'shimcha foyda yoki xarajatlarda turg'un iqtisodni olish imkonini beruvchi alohida o'zoq muddatli ayrim shartnoma ham hattoki baholash predmeti bo'lib xizmat qilishi mumkin. Masalan, bunga bozor bahosidan yuqori narxda tovarlarni etkazib berish to'g'risidagi shartnomalar, xom ashyolar sotib olish to'g'risidagi imtiyozli shartnomalar kiradi. Real xo'jalik amaliyotida biznes-liniyani baholashda odatda quyidagi asosiy maqsadlar ajratib ko'rsatiladi:

- ular qiymatining narxi bilan ish firmaning haqiqiy bozor bahosini tavsiflash uchun firmaning barcha biznes liniyalarini baholash:

- taxminiy, asoslangan, eng yuqori (sotuv uchun boshlang'ich) bahosini aniqlash, bu narx bilan biznes liniya shartnomani to'zuvchi qimmatli qog'oz egasi shartnomaga muvofiq o'z huquqini uchinchi bir shaxsga sotishi mumkin.

Nazorat uchun savollar:

1. Bozor riskni boshqarish maqsadini tushuntirib bering?
2. Bozor risklarni baholashni tavsiflang?

3. Bozor risklarni boshqarish bosqichlarini izohlang?
Bozor riskini baholash predmetlarini tushuntirib bering?

14-mavzu.

**OPERASION RISKLARNI BOSHQARISH
REJA**

- 14.1 Operasion risklarni boshqarish masalalari;
- 14.2 Operasion risklarni boshqarish tamoyillari;
- 14.3 Operasion risklarni boshqarish jarayoni;
- 14.4 Operasion risklarni boshqarishda rahbarlar ishtiroki
- 14.5 Operasion risklarni boshqarishda strategik metodlar va ularni kengaytirish;

14.1. Operasion risklarni boshqarish masalalari

Operasion risklarni boshqarish tizimli operasion risklarni va foydalarni aniqlashda yordam berish uchun bir qator qaror qabul qilish vositasi va har qanday berilgan vaziyatlar uchun chora tadbirlar yig'indisi hisoblanadi. Bir operasion riskdan farqli o'laroq va rivojlanish davomida amalga oshiriladigan ta'minot riski-tahlilini Operasion risklarni boshqarish orqali amalga oshiriladi. Ma'lumotlardan tezkor foydalanish paytida misol uchun, operasion risklarni boshqarish har bir moliyaviy faoliyatdan oldin amalga oshirilishi mumkin. Boshqa risksizlik risk boshqaruv jarayonlari sifatida boshqarish jarayoni, xatarlarni kamaytirish uchun mo'ljallangan anglashmovchiliklar tufayli yuzaga keladigan aktivlarining kamayishidan saqlab qolish va moddiy bazani texnik sog'lomlashtirish demakdir.

Xatarlarni boshqarish, bu mavzuda shunchaki muhokama sifatida emas, balki reaktiv moliyaviy ta'siri yuqori bo'lgan chora tadbirlarni amalga oshirish hisoblanadi. Buning uchun yondashuv mas'uliyatsiz va kutish uchun samarasiz bo'lgan metodlarni qo'llamasdan sodir bo'lishi mumkin bo'lgan xatarni har qanday yo'l bilan izlab topib bartaraf etish munosabatlari yig'indisi hisoblanadi. Biz riskini boshqarishda yo'l yo'riqlarni o'zgartirish kabi muvaffaqiyatga erishish va yangi imkoniyat sifatida iloji boricha kichik etishmovchiligi yoki zararini aniq baholash metodologiyasini izlab topishni bosh maqsad qilib qo'yamiz. Xatar vujudga kelishi mumkin bo'lgan imtiyozlar xatarlarni muvozanat uchun alohida yondashuvlar asosida eng samarali yo'lni tanlash kerak bo'ladi.

Ko'pincha, xatarlarni boshqarish uchun yondashuvlar 3 guruhga bo'linadi

- 1. Individual usullari;
- 2. Yuqori darajadagi tajribalar asosdagi yondashuvlar;
- 3. Yuqori reaktiv yondashuvlar hisoblanadi.

Bu bor o'sha risk haqida o'ylash uchun tabiiy muammolarga sabab bo'ldigan faqat operasion muhitida bir doimiy joyda noto'g'ri ketadigan imkoniyatlar, vazifalarga qarab aniq jarayonga ega bo'lishga yordam beradi.

Muammolarni oldini olish - Operasion risklarni boshqarish, yoki yordam beradigan qarorlar qabul qilish vositasi hisoblanadi, har qanday berilgan harakat sistematik uchun eng yaxshi kurs riski va foydani aniqlash va anglashmovchiliklarni kamaytirish hamda aktivlarini saqlab qolish uchun xatarlarni kamaytirish uchun mo'ljallangan chora tadbirlarning majmuiga aytiladi. Operasion riskning turli sifat belgilari:

- aylanma aktivlarning ta'sirchanligi (ya'ni tezlashtirilgan amortizatsiyasiz foydalanilishi);

- voqea sodir bo'lgandagi zarar ehtimoli jiddiyligi;

- resurslarni yo'qolishining keskin ortib borishi va h.k.

Shu jumladan, operasion risk boshqaruvini baholash o'z ichiga quydagilarni oladi: risklar barcha FAA operatsiyalari ya'ni shtatlar va albatta, hatto, bizning shaxsiy kundalik faoliyatimizdagi riskini jalb qilishi mumkin bo'lgan qarorlarni qabul qilishdir.

Operasion risklarni boshqarish shunchaki bir faoliyat emas. Bu narsalar haqida fikr yuritish xorijiy mamlakatlarda xatto qonun yo'li bilan rasmiylashtirildi. Operasion risklarni boshqarish oddiy olti bosqichli jarayon:

1. Operasion risklarni belgilaydi va xodimlar uchun riskini kamaytirish uchun oqilona chora-tadbirlarni ko'radi;

2. FAA operatsiyalarda, qarorlar, zarur qaror va boshqaruvning qanday darajada o'z vaqtida qabul qilish vakolatiga egaligi;

3. Risk aniqlanishi kerakligi xodimlar va resurslardan riskni kamaytirish maqsadida Agentlikning ishlariga amaliy darajada ta'sirli choralar loyihasini ishlab chiqish;

4. Xatarlarni boshqarish, rejalashtirish va biron bir jarayonni bir to'liq integratsiyalashgan qismlarga bo'lish;

5. Ba'zi kutilmagan muammoni tashkiliy masalalarda faqat birgina yo'l emas, balki boshqaruv tomonidan qo'llanilishi;

6. Tahlil va nazorat qilish bilan birga xatardan ehtiyot choralarini belgilash, ular natijalarini yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklar va harakatlar rejasini tuzish.

Rahbarlar, bu faoliyatlarni rejalashtirish bilan boshlangan va uning bajarilishi bilan davom etadigan faoliyatlarni har bir bosqichida, riskni boshqarishda muntazam foydalanish uchun mas'ul shaxs xisoblanadi.

Operasion risklarni boshqarish jarayonining maqsad va vazifalarini ko'rsatib o'tsak, ya'ni ulardan eng samarali foydalanish strategiyasi sifatida, odamlarni, asbob-uskunalar va boshqa resurslarini himoya qilish nazarda tutiladi.

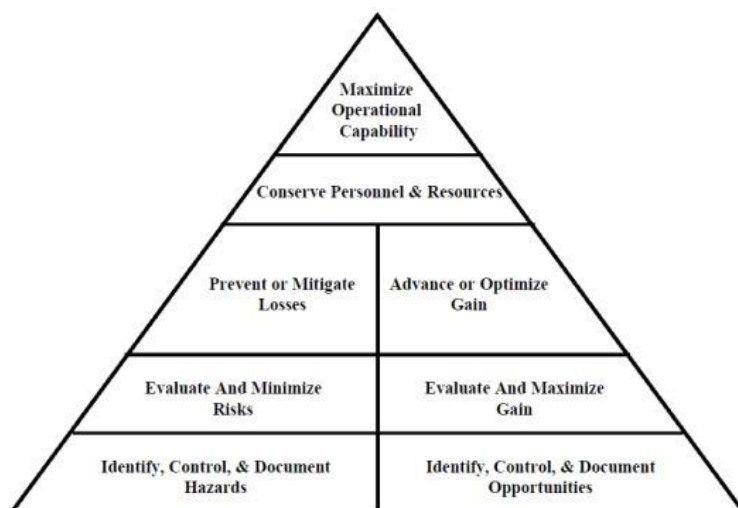
Baxtsiz hodisalar oldini olish va yo'qotishlarni kamaytirish, bu maqsadga erishishning muhim jihati hisoblanadi. O'z navbatida, zarar riskini kamaytirish bilan, biz oxirgi xarajatlarini kamaytirish va samarali grafigni ishlab chiqishga harakat qildik. Shunday qilib, xatarlarni boshqarishdan asosiy maqsad, foydalanish uchun eng samarali bo'lgan har qanday resurslar shu jumladan, odamlar va uskunalar samaradorligini oshirishni aniqlashdan iborat.

14.2. Operasion risklarni boshqarish tamoyillari.

Operasion risklarni boshqarish *to'rt tamoyillardan* iborat bo'lib, ular operasion risklarni boshqarish bilan bog'liq barcha harakatlarni boshqarishni qamrab oladi. Bu doimiy ish tamoyillari davomida va barcha darajadagi shaxslar tomonidan barcha vazifalar va operatsiyalarning oldindan amal qilishini nazarda tutadi.

1-tamoyil. Minimal risk foydalari yoki hech qanday mutanosibliksiz imkoniyatlardir. Bu tamoyil hamma narsa riskini o'z ichiga oladi. U erishish uchun eng mantiqiy variant bo'lmish operatsiyaning minimal maqbul qilingan riski bilan barcha talablarga javob bo'ladi. Natija bu aksioma "zarur riskini qabul qilish" deb nom olib muvaffaqiyatli ishlashini yoki vazifani bajarish uchun zarur imkoniyatlarni yuqori va quyi chegarasini belgilab olish bilan cheklanadi.

Figure 15-1: Risk management Goal

2-tamoyil. Tegishli darajada xav qarorlarini qabul qilish. Har kim bir risk uchun qaror qabul qilishi mumkin. Shu bilan birga, tegishli qarorlar qabul qilish vakolatiga ega shaxslar riskini bartaraf etish va boshqaruvni amalga oshirish uchun resurslarini ajratish bilan holisona baho berishi va buni baholash kengashi oldida isbotlashi kerak bo'ladi.

3-tamoyil. Rejalashtirilgan ishga xos risk darajasini (ya'ni, zararning tezkor samaradorligi, materiallari eskirishi haqidagi malumotlar jamlanmasidan foydalanib reja tuzish) aniqlash. U qarorlarni amaldagi holat bilan muvoffiqashtirishda boshqaruv zanjiridan keyingi daraja va unda mavjud bo'lganlar elementlarga maqbul darajada qoldiq riskini kamaytirish loyihasini tuzishdir.

4-tamoyil. Riskning yuqori nuqtasida kritik narx belgilash tamoyili.

Barcha aniqlangan foydalarni barcha aniqlangan xarajatlarga qarshi xatto yuqori risk kutilayotganda imtiyozlar summasi miqdorini oshirib aniq ma'lumotlar asosida, amalga oshirilishi mumkin bo'lgan xarajatlar va daromadlar rentabelligini tuzish jarayonidir. Xarajatlar va foyda muvozanat sub'yektiv jarayon oqibatida

o'zboshimchalik bilan tegishli qarorlar qabul qilish bilan belgilanadi. U barcha darajadagi rejalashtirish ichiga ORB integratsiyasini qamrab oladi:

Xatarlar yanada oson baholanadi va amaliyotda rejalashtirish bosqichlarida boshqariladi. Kechroq yuzaga keladigan o'zgarishlar rejalashtirish jarayonida operatsiya amalga oshirilishida ko'proq vaqt talab qiladi.

14.3. Operasion risklarni boshqarish jarayoni.

Operasion risklarni boshqarish jarayoni ham muhim holat hisoblanib, olti bosqichni o'z ichiga oladi.

1-bosqich: Kutilishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni aniqlash.

Bunda degradatsiyasi, aktivlarning buzilishiga olib kelishi mumkin bo'lgan har qanday haqiqiy yoki potentsial sharti sifatlarda belgilanadigan zarar yoki uskunalar va mol-mulkni yo'qotish tushuniladi. Tajribalar umumiy ma'noda o'ziga xos tahliliy vositalar yordamida xatarlarni aniqlashga yordam beradi.

2-bosqich: riskini baholash. Baholash bosqichini aniqlash uchun miqdor va sifat jihatdan chora-tadbirlar dasturini risk darajasining muayyan risk bilan bog'liq holda aniqlash. Bu jarayon odamlar yoki aktivlarga asoslangan riskga olib kelishi mumkin bo'lgan jarayonlarni o'z ichiga oladi.

3-bosqich: Risklarni nazorat-tadbirlarni tahlili va kutilayotgan hatarni yumshatish yoki bartaraf etishning o'ziga xos strategiyasi va vositalari tadqiq jarayonlarini o'z ichiga oladi. Bu bosqichda barcha riskxatar uch qismlarga ajraladi: birinchidan yuzaga kelish ehtimolining paydo bo'lishi, risk jiddiyligi va odamlar ta'siri natijasida aktivlarning buzilishi, ishdan chiqishi yoki to'la kuch bilan faoliyat ko'rsatmasligi. Samarali nazorat choralarini kamaytirish yoki bartaraf etishga kirishish bilan keying bosqichga o'tiladi. Bundan avval, tahlil qilish hisobiga umumiy xarajatlarni va foyda olishni ta'minlash kerak.

4-bosqich. Boshqaruv qarorlar yoki tegishli qarorlar qabul qilish. Bu to'g'rida qaror qabul qilishdan avval ushbu bosqichda, tahlil asosida nazorat uyg'unligini ta'minlash zarur.

5-bosqich. Xatarlarni nazorat qilishning menejment ya'ni tanlangan boshqaruvlarni qo'llash uchun bir reja ishlab chiqish kerak va bu choratadbirlar qo'yish uchun zarur bo'lgan vaqt, materiallar va kadrlar bilan ta'minlash jarayonlarini qamrab oladigan bosqichdir.

6-bosqich. Tekshirish va tadqiq elementlari kamida bir marta o'tkaziladigan bosqich bo'lib, jarayon vaqti-vaqti bilan ta'minlash uchun retrospektif ko'rib chiqish bosqichi sanaladi. Bu orqali ularning samaradorligi tahlili amalga oshadi. Har bir darajada xodimlar va rahbarlar bilan ta'minlash uchun ularning tegishli rollarni bajarish kerak deb elementlari vaqt davomida saqlab qolinadi. risklarni boshqarish jarayoni davomida tizimli, missiyalar yoki faoliyat hayot tsikli o'tkaziladi ORB jarayoni amalga oshirishda kuchli vositalar yordamida maksimal foyda uchun, to'g'ri foydalanish kerak. Buning uchun quyidagi ishlarni amalga oshirish muhim ahamiyatga ega. Ya'ni:

- ketma-ketlikda amallarni qo'llash;

- har bir bosqich yakuniga yetkazilib, keyingi bosqich davom ettirishdan oldin bajarilishi kerak.

Risk aniqlash bosqichi boshqa alohida risklarni nazorat qilishdan oldin amalga oshirilishi zarur aks holda risklar chetda qolib ketishi mumkin. Barcha risklar belgilanganga qadar qolganlari ustida bosh qotirish samarali emas. Barcha olti bosqichlar muhim ahamiyatga ega. Ularning hammasini bajarish uchun vaqt va resurslarni ajratish kerak bo'ladi. Operasion risklarni boshqarishda "Nazorat va o'tilganlik sanasi" bosqichi mavjud bo'lib, u operatsiyada yangi qarash bo'lib tahlil, yangi risklar aniqlanishi mumkinligi yoki yo'qligini ko'rish uchun asosiy jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonida odamlarni jalb qilib risk nazorati missiyasini qo'llab-quvvatlovchi ekanligiga ishonch hosil qilish va odamlarda ish samaradorligi uchun ijobiy xatti-harakatlarini shakllantirish, zarur bo'ladi.

Belgilangan operasion risk turlari.

Belgilangan risk bu - analitik vositalar yordamida mavjud qaror qabul qilinishi riski vaqt va tahlil harakatlari xarajatlari, xatarlarni boshqarish, davlat ishtirokidagi texnologiyalar dasturi sifati aniqlanish mumkin bo'lgan risk miqdoriga ta'sir qiladi.

Noma'lum risk: hali belgilab olinmagan bu turdagi risk ba'zi riskni aniqlash uchun emas yoki o'lchanadigan, lekin kam bo'lmagan muhim, deb qaralmaydigan holatlar uchundir.

Umumiy risk: aniqlandigan va noma'lum risk yig'indisi. Ideal belgilangan risk ikki katta ulushini tashkil etadi. Birinchisi qabul qilinadigan (yoki maqbul) risk: ehtimoliy elementlarini qo'llashni davom ettirishga ruxsat etiladigan belgilangan risk qismi. Ikkinchi qism nomaqbul risk: riskni nazoratsiz bo'lsada ushlab turish ba'zan kompaniya uchun ataylabdan amalga oshiriladigan chora tadbir bo'lib, u korxona xodimlari o'rtasida izchillikni ta'minlash maqsadida amalga oshiriladi. Belgilangan risklardagi keying tushuncha qoldiq riski hisoblanib, umumiy risk qismini boshqarish natijasida qolib ketadigan ishdan kutilgan samarani ola olmaslik riskidir. Qoldiq riski maqbul riskni va noma'lum risk o'z ichiga oladi.

14.4. Operasion risklarni boshqarishda rahbarlar ishtiroki.

Rahbarlar risklarni samarali boshqarish uchun mas'uldirlar. Ular xodimlar tomonidan tavsiya etilgan riskni kamaytirish variantlardan keng foydalanadilar. Risklarni baholash va risk kamaytirish muqobil holatni takomillashtirish rejalari va buyurtmalar ichiga risk boshqaruvini integratsiyalashuvi jarayonlarini oladi. Operasion risk boshqarish jarayonini qo'llashda izchil operatsiyalarni samarali risk boshqarish tushunchalari va usullarini qo'llash vazifasini o'z ichiga oladi. Resurslar muammosini hal qilish uchun o'z nazorati yoki kompaniya vakolatli bo'limidan tashqarida riskli masalalarni boshqarish jarayonlarini amalga oshirishda ish o'rniga bog'liq bo'ladi. Har qanday haqiqiy bo'lmagan riskni kamaytirish chora-tadbirlar yuqori risk protseduralari yordamida qo'llaniladi.

Operasion risklarni boshqarishda kerak bo'ladigan elementlar:

- MSN - Mission: markaziy maqsad va vazifalari;

- Man - Inson elementi;
- Mach - Mashina: apparat va dasturiy ta'minot;
- Media - Atrof muhit va operasion hodisalar yig'indisi.

Risklarni boshqarish jarayoni uch darajada ishlaydi. Shu usulda ishlash afzal bo'ladi-da har bir ishga yoki vazifaga, vaqt davomiyligida riskni boshqarish va bajarishda resurslar har doim mavjud bo'lmasligi mumkin. Risk boshqarishda vaziyatni "muddatli" aqliy yoki og'zaki sharh yordamida albatta ma'lumot yozishni asosiy risk boshqarish jarayonini belgilashda xodimlar tomonidan ish bilan vaqt-siqilgan vaziyatda qarorlar qabul qilish mushkul bo'lib qoladi. Xatarlarni boshqarish ushbu darajasi paytida ishlatiladi. Bu shuningdek, turli vaziyatlarda xatarlarni boshqarishning eng oson amaliy darajasi hisoblanadi. Bu rejasiz voqea sodir bo'ladigan harakatlarda tegishli kurs tanlash uchun ayniqsa foydali. Bo'lajak operatsiyalar, standart faoliyat, xizmat yoki o'quv jarayonida ham ko'rib chiqilishi mumkin bo'ladi.

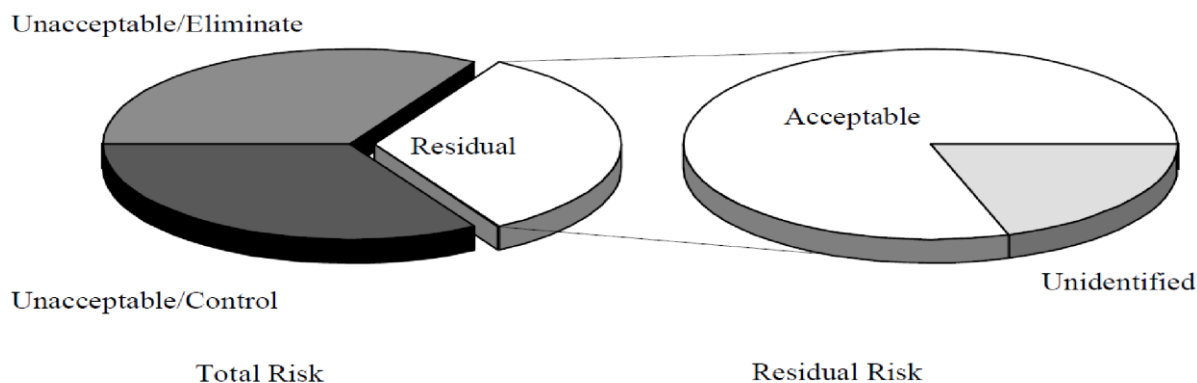
14.5. Operasion risklarni boshqarishda strategik metodlar va ularni kengaytirish.

Operasion risklarni boshqarishda strategik metodlar. Bu ko'proq puxta risk-xatarlarni aniqlash va riskni baholash bilan mavjud ma'lumotlar diagrammasi va tahlil vositalarini ishlatish, rasmiy test yoki uzoq tadqiqotlar ko'magida tizim yoki odatda operatsiya (mavjud holat bilan bog'liq xatar muddatli kuzatish, texnik ekspertlar va h.k.) bu murakkab ishga risk va ularning jarayon bilan bog'liq risklarni o'rganish uchun ishlatiladi. Murakkab operatsiyalar uzoq muddatli rejalashtirish natijasida yangi joriy qiymatni o'z ichiga oladi. Uskunalar, materiallar va operasion taktika va o'quv dasturi ishlab chiqish, yuqori risk imtiyozini qurish va yirik tizimni ta'mirlash strategik riskni boshqarish bo'lishi kerak.

Operasion risklarni boshqarish jarayonini kengaytirish

Operasion risklarni boshqarish jarayonining ko'p jihatlari tasvirlangan bir xil risk boshqarish vositalaridan foydalanish natijasida bu jarayonda ayrim noyob masalalar bor. Riskni aniqlash, butun Operasion risklarni boshqarish jarayonining asosi va nazorat tahlil choratadbirlari yanada kengaytirishni talab qiladi.

Figure 15-3: Types of Risk

15-3 Rasmda risklarni aniqlash uchun zarur harakatlar tasvirlangan. Xususan, bu uch toifadagi bilan bog‘liq risklarni aniqlash uchun quyidagi omillar hisobga olinishi kerak:

Operatsiya tavakkalchiliklarini boshqarishda uchinchi bosqichni qo‘llash.

Faqat faoliyatida va risk aslida bo‘lganlarga risk boshqaruvini amalga oshirish uchun harakat qilib ko‘rish ko‘pincha risk elementlari behuda resurslarni olib biror tashkilot operativ band xodimlar orqali qo‘llaniladi. Qachon amaliy va iqtisodiy jihatdan samarali ortiqcha risk boshqaruvini qo‘llaniladi degan savolga birinchi navbatda tashkilot xavfsizlik nuqtai nazaridan axborotlar chiqib ketmasligiga qaratilgan bo‘ladi. Qaror qabul qiluvchi oqilona tushuntirish berishi lozim. Har bir bosqich uchun zarur hujjatlar risklarni boshqarish jarayoni risk aloqa va orqasida oqilona jarayonlarini osonlashtiradi. Risk boshqarish qarorlari bu holatda bajarish uchun zarur harakatlarni, xatarlarni nazoratini amalga oshirishda umumiy muammolar yuzaga keltirsa bunday hol risk nazoratida tarixiy rekord bo‘lib chiqishi mumkin. Risk elementlari quyidagi kamchiliklarni o‘z ichiga oladi.

Nazorat muammo uchun noo‘rin hisoblanadi. Agar:

- moliyaviy Operatorlar (ya’ni mol yetkazib beruvchilar yoki investorlar) qo‘llab quvvatlamasa;
- rahbarlar ishonishmasa;
- biror tashkiliy madaniyat doirasida riski nazorati amalga oshirish tartibi bilan risk nazorati shakllantirish uchun foydali yo‘l-yo‘riq ishlab chiqiladi.

Operasion risklarni boshqarish asosiy ishlab chiqilgan va barcha risk nazorati uchun muhim foydalanuvchi mulkga erishish uchun emas to‘g‘ridan-to‘g‘ri risk ta’siridan xodimlari tomonidan amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan alohida chora tadbirlar majmuiga aytiladi. Aholining risk nazorat samaradorligini to‘liq samarali bo‘lishi uchun, risk nazoratini barqaror ta’minlash lozim. Yangi riskga javoban riskni boshqarish bosqichlarida xodimlar, uskunalar, vazifa o‘zgartirish yoki yangi operatsiyalar yoki har qanday vaqt atrof-muhit, dastlabki risk boshqaruvida tahlil xatarlarini va nazorat qilish chora-tadbirlarini qoplanmagan ko‘rishimiz mumkin. Bunday holatda erishish uchun eng yaxshi vosita tahlilni tipini o‘zgartirish hisoblanadi. Muvaffaqiyatli ishlashi evaziga foydasiga ko‘proq foyda balansiga nisbatan xarajatlarni o‘zgaruvchan ammo samarali bo‘lishiga erishiladi. Nazorat xatar orqali foydaga biz izchil operatsiya tavakkalchiliklarini boshqarish orqali nazorat qilishimiz va bir operatsiyadan oldin ma’lum bo‘lgan boshqa moliyaviy operatsiya davomida rivojlanadi, deb ayta olishimiz mumkin. Agar yangi aniqlanadigan risk operasion jarayonda aniqlansa va topilsa bunday holatda ularga tezkor chora qo‘llanilib hisoblangan zarar miqdoriga erishilsa, masarali risk operatsiyasi deb atash mumkin bo‘ladi. Samarali. nazorat qilish jarayonida sabablar mulk bilan ta’minlashda o‘zgaradi qachonki elementlar umumiy samaradorligi ham yuqori bo‘lishi kerak. Bunda xatto odamlar soni ham inobatga olinadi.

Oldingi prognozlar to‘g‘ri bo‘lsa amalga oshirish samaradorligini monitoring, nazorati va sharh jarayonida bvaqti-vaqti bilan harakat holatini ishlab chiqish kerakligi rejalashtirilganda amalga oshirish uchun, zarur chora tadbirlarga o‘zgarishlar

qilinadi. Risk nazorati yaxshi mo'ljallangan bo'lsa, u ijobiy o'zgarish bo'ladi yoki operatsiya o'tkazish vaqtida xodimlar ish sharoitlariga o'zgartirish kiritish kerak bo'ladi. Bu o'zgarish hech qanday o'zgarish yoki faqat kichik o'zgarish riski agar nazorat qilishda, ehtimol u sarflanmaydigan resurslarga loyiq bo'lmasa. Uni o'zgartirish uchun zarur deb hisoblanmaydi. Avvaliga biz faqat sifat yo'qligini aniqlashimiz kerak, deb ochiq-oydin o'ylaymiz.

Biroq bu bilan baxtsiz hodisalar yoki boshqa yo'qotishlarni kamaymaydi. Risk nazorat samaradorligini baholash uchun juda ko'p harakat va takliflar ta'sirini aniqlash kerak bo'ladi. Risk darajasini o'lchash uchun to'g'ridan-to'g'ri tizim mavjud. Misol uchun, keyin dastur va shunga o'xshash namunali boshlash jarayonini oldindan cheklanishiga xodimlar risksizlik natijalarini baholash uchun o'zgarish va har qanday risk nazorat samaradorligini o'lchashda foiz ko'rsatkichlarini tashkil etish maqsadida umumiy kuzatishlarning bir ulushi sifatida risk nazoratini ta'sirini saqlab qolish orqali muvaffaqiyatli moliyaviy operatsiyalarni davom ettirish mumkin bo'ladi.

Operasion risklarni boshqarish, aniqlash, mantiqiy va tizimli vositalar yordamida nazorat riskini olib borishga qaratilgan chora tadbirlar yig'indisi tushuniladi. Operasion risklarni boshqarish murakkab jarayon emas, balki talab qilinadigan shaxslardan qo'llabquvvatlash va shu asosida asosiy printsiplarini amalga oshirish uchun. Operasion risk boshqarish samaradorligini oshirishga qaratilgan tashkilotlarning kuchli vositasiga aytiladi. U taklif etadi va baxtsiz hodisalarni kamaytirishga qaratiladi. Operasion risklarni boshqarish jarayoni har bir kadrlar uchun muhim bir ovoz ega bo'lishini ta'minlaydigan barcha operatsiyalar va faoliyatida muvaffaqiyat yoki qobiliyatsiz aktivlarni aniqlash hamda qarorlar qabul qilish orqali har doim ish faoliyatini oshiradi.

Nazorat uchun savollar:

1. Moliyaviy xatarlarni boshqarish yuzasidan yondashuvlarni izohlang?
2. Operasion risklarni boshqarish tamoyillarini tushuntirib bering?
3. Operasion risklarni boshqarish jarayonini tushuntirib bering?
4. Operasion risklarni boshqarishda strategik usullarini izohlang?

15-mavzu. BIZNES RISKLARINI BOSHQARISH REJA

15.1 Biznes risklarini boshqarishning mohiyati va uning tamoillari;

15.2 Biznes riskini baholash maqsadlari;

15.2 Biznes riskini boshqarishda zarur axborotlar;

15.1. Biznes risklarini boshqarishning mohiyati va uning tamoillari

Integratsiyalashgan boshqaruv jarayonlari davom etayotgan bir vaqtda risklardan samarali foydalanish va maxsus ichki imkoniyatlarni izlab topishda Buyuk Britaniyaning yetakchi biznesmenlari va ularning kengashlari ixtisoslashgan biznes risklarini aniqlash va risk qiymatini yaratishga qaratilgan ayrim chora tadbirlarni qo'llamoqdalar. O'shanda dunyodagi yalpi qiymatni yaratishda risklilikning muhim hodisalardan biri ekanligi asos qilib olinganligi alohida ahamiyat kasb etadi. Mutaxassislar global tarmog'ida riskni tartibga solish, odamlar, operatsiyalar va texnologiyalar asosida o'z mijozlariga yordam beradi, imkoniyatlardan foydalana olib xatarlarni harakat orqali o'zgarishlarni etkazib biror xavfni-o'zgaruvchan ish sifatini yaratish uchun riskdan foydalanish o'rinli bo'lishini aniqlashdi. Misol uchun Willis Group Holding moliyaviy yetakchi sug'urta brokeri hisoblanadi. Willis kompaniyasi biznesda yuzaga keladigan risklarni quvvatlash orqali professional sug'urta kompaniyasini tuzishga erishdi. Tabiiy bir savol tug'iladi, qayta sug'urtalash orqali qanday risk xavflarni boshqarish mumkin? Bu savolga quydagicha javob beramiz:

1. Yangi risklarni kichik korxonalarda foydali ishlarni bajarishdan oldin yoki yirik shartnomalar tuzishdan oldin hisoblab chiqish va samarali ta'sirini bayon etish va bartaraf etishda qo'llash;

2. Sindikatlashgan risk menejmentini yo'lga qo'yish;

3. Sug'urtalash bu riskni sotib olish degani emas, aksincha riskka qarshi chora tadbirlarni amalga tadbiriq qilish deganidir;

4. Kichik korxonalarda riskni diversifikatsiyalash orqali xatardan qochish yoki uni bartaraf etish kabilarni o'z ichiga oladi.

Risklarning biznesdagi salbiy ta'sini quydagicha ifodalashimiz mumkin:

1. Asosiy vositalarga ta'siri jami oborotga nisbatan xajmining kamiyishi (30%);

2. Sotiladigan maxsulot hajmiga nisbatan kamayishi (25%);

3. debitorlik va kreditorlik qarzlarning o'zgarishi (21%);

4. Aylanma mablag'larning kamayishi (35%);

5. Umumiy biznes faoliyatining kamayishi (42%) va h.k.

Eslatib o'tamiz har bir ulush faqatgina berilgan kategoriya bo'yicha butun quymatning bir bo'lagidir. Masalan aylanma mablag'lar 100 % bo'lsa salbiy risk oqibatida 35 % zarar ko'rishi hisob-kitoblarda aniqlangan. Korporatsiyalar moliyaviy va konsalting xizmatlarini butun dunyo davlatlari bo'ylab jismoniy shaxslar va tashkilotlar 400 dan ortiq ba'zilarida 17 000 filiallari orasida qariyb 120 mamlakatlarda biznes risklarini baholashning idoralari tashkil etilgan. Xatarlarni idora direktori,

- direktorlar instituti so‘nggi yillarda eng muhim korporativ risklar ba’zi tahlillardan so‘ng, so‘nggi tadqiqotlardan quydagilarni xulosa qilishimiz mumkin:
- tug‘iladigan asosiy muhim mexanizm orqali aniqlangan boshqarishda yangi strukturani ishlab chiqish kerakligi;
 - riskni diversifikatsiya qilish;
 - vakolatli kengashni boshqarishda mumkin qiyinchiliklar ehtimolini nazoratda olib turmoq;
 - katta imkoniyatning yirik yo‘qotishlarni boshdan kechirayotganda risk portfoliosidan oqilona foydalanib sug‘urtalangan risk miqdorini hisob kitoblardan chiqarib tashlash kabilar. Bunday hollar so‘nggi davrida paydo bo‘ladigan boshqa moliyaviy inqiroz risk boshqaruvida direktorlar kengashi uchun asosiy vazifa ekanligini yoki kuzatuv kengashida muhokama qilinishi va riskdan keladigan zararlarning oldini olishi uchun ustuvor maqsad sifatida belgilanadi. Xatarlarni boshqarishda direktorlar kengashi shunchaki mutaxassislarga vakil bo‘lishi mumkin emasligi alohida ahamiyat kasb etadi. Riskni boshqarish idoralari rahbarlari yoki hatto bosh direktori qarori juda muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, bir qancha xatarlarni boshqarish jihatlari strategik nuqtai nazardan talab odatda, xavf boshqarish bo‘limida amalga oshirilmoqda. Umumiy muammo ijro etuvchi yoki kuzatuv kengashi a‘zolari uchun risk haqida xolisona axborot etarli oqimlarining ta‘minlanishida muhim muammolarga duch kelayotganligidadir. Biznes risklarini boshqarishda avvalo ularni baholash zarur. Buning uchun bir nechta tamoyillarga bo‘ysunadigan usuldan foydalanamiz. Xususan, **muvozanatlashganlik tamoyili**. Mulkiy majmua – bu tizim bo‘lib, tizimning rivojlanishi va mavjud bo‘lishi qonuniyatlaridan biri bo‘lib uning elementlarining muvozanatlashganligi va mutanosibligi hisoblanadi. Mulkiy majmuaning qiymatini baholashda muvozanatlashganlik (mutanosiblik) tamoyilini hisobga olish zarur, unga ko‘ra ko‘chmas mulkdan eng yuqori daromadni ishlab chiqarish omillarining optimal nisbatlariga rioya qilish orqali olish mumkin.

Bozor muhitining harakati bilan shartlangan tamoyillar bozor muhitining harakati bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqdir.

Muvofiqlik tamoyili. Muvofiqlik tamoyili shundan iboratki, mulkdagi me‘morchilik, qulayliklar darajasi, undan foydalanish xususiyati mahalliy bozor ehtiyojlariga va kutishlariga mos kelganida eng katta qiymat vujudga keladi.

Masalan, kottej qurilmalari. Shaharchadagi hamma uylarda garajlar bo‘lsa, garajsiz uyni bozor qabul qilmaydi. Agar shaharchada ko‘proq eski kichik uylar bo‘lib, boy me‘morchilik uslubida qurilgan alohida uylar bo‘lsa, bunday hollarda ularning mulk bozori andozalariga mosligi kamroq bo‘ladi.

Regressiya va progressiya tamoyillari. Regressiya, qachonki ko‘chmas mulk ushbu bozor sharoitlariga ko‘ra ortiqcha bo‘lgan yaxshilanish bilan tavsiflansa, sodir bo‘ladi. Bunday mulkning bozor narxi uning real qiymatini aks ettirmaydi va uni shakllantirishning real xarajatlaridan past bo‘ladi. Progressiya, qachonki qo‘shni ob’yektlarning, masalan, yaxshilangan infratuzilmani ta‘minlovchi ob’yektlarning faoliyat ko‘rsatishi natijasida ushbu ko‘chmas mulkning bozor narxi uning qiymatidan yuqori bo‘lganda, sodir bo‘ladi.

Raqobat tamoyili. Bu tamoyilning mazmuni quyidagicha: agar raqobat kurashining keskinlashuvi kutilayotgan bo'lsa, u holda bo'lajak foydalarni bashorat qilishda ushbu omilni daromadlar oqimining to'g'ridan – to'g'ri kamayishi hisobidan, yoki xatar omilini oshirish yo'li bilan hisobga olish mumkin, bu ham bo'lajak daromadlarning joriy qiymatini pasaytiradi.

Tashqi muhitga bog'liqlik tamoyili. Biznesda mol-mulkning qiymati ko'proq tashqi muhitning holatiga, mamlakatdagi siyosiy va iqtisodiy barqarorlikning darajasiga bog'liq bo'ladi. Shunday ekan, ko'chmas mulkni baholashda tashqi muhitga bog'liqlik tamoyilini inobatga olish zarur.

Mulkni eng yaxshi va eng samarali foydalanish bilan bog'liq tamoyillar. Bu guruh tamoyillarining muhim mezonlari bo'lib uning qiymatining bozor tuzilishining siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy kuchlar ta'siri ostida o'zgarishidan kelib chiqib o'zgarishi hisoblanadi.

Qiymat o'zgarishi tamoyili. Iqtisodiy va ijtimoiy kuchlar ostida bozor kon'yukturasi va narx-navo darajasi o'zgaradi. Bunday sharoitda korxona qiymatining o'zgarishi ham tabiiy. Binobarin, korxona qiymatini baholash ma'lum bir sanada amalga oshirilishi kerak. Qiymat o'zgarishi tamoyilining mohiyati ana shundan iborat.

Iqtisodiy taqsimot tamoyili. Bu tamoyilga ko'ra, mulk qiymatini orttirish uchun mulkiy huquqlarni o'ziga xos taqsimlash va biriktirish lozim bo'ladi. Bu esa o'z navbatida biznes riskini pasaytirish uchun turtki bo'ladi.

Taqsimotni mulk huquqlarining turlari uchun qo'llash mumkin:

- jismoniy taqsimlash (uchastkalarga, vertikal bo'yicha va h.k.);
- foydalanish huquqlari bo'yicha taqsimlash (foydalanish huquqini cheklashlar);
- mulk huquqlari ko'rinishlari bo'yicha taqsimlash (birgalikda ijaraga olish, sheriklik, hissadorlik jamiyatlari va h. k.);
- foydalanish vaqti bo'yicha taqsimlash (turli muddatlarga ijaraga qo'yish, butun hayot davomida egalik qilish, kelgusi huquqlar).

Yeng yaxshi va eng samarali foydalanish tamoyili. Yuqorida keltirilgan tamoyillarni qo'llash orqali amalga oshirilgan tahlilning natijasi bo'lib, mulkdan eng yaxshi va eng samarali foydalanish hisoblanadi.

Korxonalar bilan bo'lgan bitimlar tajribasida korxona oldi-sotdisi va biznes oldi-sotdisi farqlanadi.

Oldi-sotdi haqida gap yuritilganda “korxona” va “biznes” atamaları aslida bir-biriga o'xshashdir. Korxona tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun ishlatiladigan mulkiy majmua hisoblanadi va korxona faoliyati uchun mo'ljallangan mol-mulkning barcha turlarini o'z ichiga oladi. Korxona egalik huquqi asosida (xo'jalik yuritish yoki bevosita rahbarlik qilish huquqi) tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan har xil huquq sub'yektlariga tegishli bo'lishi mumkin. Xususan, korxona mulkiy huquqlarni belgilash, o'zgartirish va tugatish bilan bog'liq bo'lgan har xil bitimlar ob'yektiga ham aylanishi mumkin.

15.2. Biznes riskini baholash maqsadlari.

Korxona mulkchilik majmuasi sifatida uning faoliyatiga mo'ljallangan mulkning barcha turlarini o'z ichiga olishi mumkin: yer uchastkalari, binoalar, inshootlar, uskunalar, jihozlar, xomashyo, mahsulot, talab etish huquqlari, qarzlar, shuningdek korxona va uning mahsulotlarini, ish va xizmatlarini o'ziga xosligini ifodalovchi belgilarga (firma nomi, tovar belgisi, xizmat ko'rsatish belgilari) bo'lgan huquqlar va boshqa alohida huquqlarni, agar o'zga holat qonun yoki shartnoma bilan belgilanmagan bo'lsa.

Biznes riski quyidagi maqsadlarda baholanadi:

1. Korxona, firmani joriy boshqaruv unumdorligini oshirish;
2. Fond bozorida korxona aksiyalarini oldi-sotdi vaziyatida qimmatli qog'ozlar narxini aniqlash. Asoslangan investision yechimni qabul qilish uchun korxona mulkini va ushbu mulkning xarid qilinayotgan aksiyalar paketiga to'g'ri keladigan ulushini, shuningdek biznesdan istiqbolda bo'lishi mumkin bo'lgan daromadlar yoki zararlar salmog'ini topish;
3. Korxonani qiymatini aniqlash, agar u qisman yoki to'liq olib sotilsa ko'p hollarda bitim bekor qilinishi buning oqibatida biznes riskini yuzaga kelish xavfini bartaraf etish yoki hamkorlarning biri o'lganda qo'sh egalik ulushlarini belgilaydigan bitimni imzolash uchun korxona qiymatini aniqlab riskni kamaytiruvchi choralarni qo'llash;
4. Korxonani qayta tuzish uchun bozor baholanishini o'tkazish, korxona faoliyati yakunlanganda, birlashtirilganda, qamrab olinishi yoki xolding tarkibidan mustaqil korxonalar ajrab chiqishi holatlarda;
5. Korxona rivojlanishi loyihasini ishlab chiqish. Strategik rejalashtirish jarayonida firmaning istiqboldagi daromadlarini, uning bardoshlilik darajasi va imidj qadri ham baholanishi muhim o'rin tutadi;
6. Korxonaning kredit to'lash qobiliyati va kreditlashda garov qiymatini aniqlash;
7. Sug'urtalash, ushbu jarayonda yo'qotishlar arafasida aktivlar qiymatini aniqlash zarurati yuzaga keladi;
8. Asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish. Inflyasiya korxonaning moliyaviy hisobotini noto'g'ri ko'rsatadi, shuning uchun korxonaning mulki mustaqil baholovchilar tomonidan vaqti-vaqti bilan baholanishi zarur.

Bu vaziyatda uni isbotlash uchun korxonaning xususiy kapitalini, aktivlarini, biznesini va boshlang'ich to'liq qiymatini bilish zarur. Agarda oldi-sotdi kelishuvi, kreditlash, sug'urtalash, ijaraga olish (berish) yoki lizing, pay kiritish ob'yekti korxona mulkning biror-bir elementi bo'lsa, shuningdek mulk solig'i aniqlanganda zarur ob'yekt alohida baholanadi, masalan ko'chmas mulk, mashina va uskunalar, nomoddiy aktivlar.

15.3. Biznes riskini boshqarishda zarur axborotlar.

Biznes riskini boshqarish jarayonida riskni baholash uchun zarur axborot quyidagicha tasniflanishi mumkin:

- a) manbaalar bo'yicha: bozorda olingan, baholanayotgan kompaniyada

olingan;

b) turi bo'yicha: yuridik, moliyaviy, texnik, tijorat;

c) ko'lami bo'yicha: umumiy, sohaviy, alohida korxona yoki uning tuzilmaviy bo'linmalari to'g'risida.

Biznes riskini baholashda ishlatiladigan axborotni umuman olganda ikkita guruhga bo'lsa bo'ladi: tashqi axborot va ichki axborot.

Biznes riskini baholash uchun ishlatiladigan tashqi axborot korxonani sohada va umuman iqtisodda ishlash shartlarini aks ettiradi.

"Biznesning normal ishlashi" tamoyili asosida sotuvlar hajmi, olinayotgan foyda va moliyaviy resursning eng maqbul birikmasi yotadi, ular esa ko'p hollarda tashqi sharoitlar bilan belgilanadi:

- makroiqtisodiy va sohaviy faktorlar;
- inflyasiya darajasi;
- mamlakatning iqtisodiy rivojlanish sur'ati;
- sohadagi raqobat shartlari va h.k.

Risk nuqtai nazaridan baholanayotgan biznesning o'ziga xos xususiyati korxona va uning faoliyatini ta'riflaydigan aniq va imkon qadar to'liq ichki axborot asosida namoyon bo'ladi. Agar korxonada biznes reja ishlab chiqilgan bo'lsa, unda korxonani ta'riflash bo'limida quyidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladigan axborotlar bor bo'ladi:

- soha ta'rifi;
- korxonaning joriy moliyaviy holatini asosiy ko'rsatkichlari;
- tashkiliy huquqiy shakli;
- ustav kapitali miqdori; ustav kapitalidan eng ko'p hissador egalari to'g'risida ma'lumotlar;
- korxonani konsern yoki xoldingga tegishliligi.

Bundan tashqari biznes riskini baholash uchun quyidagi ma'lumotlar kerak bo'ladi:

- korxona tarixi haqida retrospektiv ma'lumotlar. Ayni vaziyatda ikki aspekt muhimdir: har bir mahsulot turi bo'yicha ishlab chiqarish jarayoni bayoni va korxona tarixi bayoni;

- korxonaning marketing strategiyasi bayoni (birinchidan tashqi omillar; ikkinchidan, ishlab chiqarilayotgan tovarlar hayot davri; uchinchidan, ishlab chiqarish quvvatlari mavjudligi bilan belgilanadi);

- baholash sanasiga bo'lgan korxonaning joriy ishlari holatini aks ettiruvchi moliyaviy axborot;

Ta'kidlangan manbalar sof foydaning haqiqiy miqdori, moliyaviy tavakkalchilik va moddiy va nomoddiy aktivlarning bozordagi qiymati haqidagi savolarga javob olish uchun asos bo'la oladi. Tasdiqlaydigan yoki o'ziga xos ijobiy yoki salbiy tomonlarini oydinlashtiradigan yanada batafsil tahlil uchun buxgalterlik hisobotning boshqa shakllari, shuningdek korxonaning ichki operativ va boshqaruv hisobotlari ham ishlatilishi mumkin.

Biznesni riskini baholashda ishlatilishi mumkin bo'lgan barcha ma'lumotlarni to'rt guruh bo'yicha tasniflash maqsadga muvofiqdir.

Birinchi guruh biznesdan bo'lgan moliyaviy manfaatlarni ta'riflaydi. Ularga quyidagilar taaluqli bo'lishi mumkin:

- operatsiyalar yoki investisiyalardan foyda yoki pul tushumlari;
- aktivlarni sotish yoki garovga qo'yish; □ biznesni sotish.

Moliyaviy manfaatlar manbaalari cheklangan. Qoidaga ko'ra, tahlil uchun ularni to'lig'icha aniqlash aytarli qiyin emas. Biroq, manfaatlarni noto'g'ri aniqlangan to'plami baholashni ishonchliligini jiddiy ravishda susaytirishi mumkinligini nazarda tutish lozim.

Ikkinchi guruh muayyan retrospektiv davrda va muayyan istiqbolga (1-3 yilga) biznesning moliyaviy ko'rsatkichlarini ifodalaydi:

- foyda-baholashda sof foyda ishlatiladi, biroq ko'pincha foydani emas balki pul oqimini ishlatish maqsadga muvofiqroq. Biznes egasining ixtiyoriga tushadigan pul oqimi sof foyda va asosiy fondlar va nomodiy aktivlarning balans qiymati bo'yicha hisoblangan amortizatsion chegirmalardan tashkil topadi. Pul oqimini aniq tarkibi va hisoblash usuli keyinroq ko'rib chiqiladi. Ta'kidlash joizki, pul oqimi serxarajat sohalarda va inflyatsiya darajasi yuqori bo'lganda qo'llanishi afzalroq. Pul oqimi sof foydaga nisbatan barqarordir va aynan shuning uchun uni qo'llanishi maqsadga muvofiq;

- dividendlar yoki ularni to'lash qobiliyati. Biznes riskini baholashning zamonaviy nazariya va amaliyoti dividendlarga kompaniyaning daromadliligiga nisbatan kam e'tibor beradi. Biroq, agar investor biznesda nazorati yo'q aksiyalar paketini sotib olsa, dividendlarni u tomonidan qaror qabul qilinishiga ta'siri katta;

- aktivlar-biznes riskini baholashda aktivlarni o'rnini to'g'ri tushunish kerak. biznesni bir qismiga egalik qilish aktivlarning mutanosib qismiga egalik qilish huquqini bermaydi, faqat daromadlarning bir qismini olish huquqini beradi xolos. Amaldagi korxona uchun aktivlar tavakkalchilik darajasi orqali daromadlilikka ta'sir qiladi.

Tugatilayotgan korxona uchun aktivlar – daromadning asosiy manbaasi.

Ushbu ko'rsatkichlarning har biri dinamikada tahlil qilinishi kerak.

Uchinchi guruh – biznes riskining nomoliyaviy ko'rsatkichlari, shu jumladan:

- Biznesning umumiy hajmidagi kelishuvlar ulushi. Bu vaziyatda kichik variantdagi kelishuvlarni ajratish lozim: nazorat paketli va nazoratsiz paketli (minoritar ulush) kelishuvlar. Muayyan korxonada nazorat paketini xarid qilish uni boshqarish huquqini beradi. Ya'ni nazorat paketi egasi minoritar paket egasiga nisbatan qo'shimcha moliyaviy foydalar oladi. Demak, nazorat paketidagi bitta aksiya minoritar paketdagi aksiyadan qimmatroq turadi desa ham bo'ladi;

- Biznesning tashkiliy huquqiy shakli va uning ustav nizomlari.

Biznesning ushbu xususiyatini ta'siri uning likvidliligi bilan bevosita (ochiq aksiyadorlik jamiyatlar yopiq kompaniyalarga nisbatan doimo likvidliroq bo'lgan) va bilvosita (mulk egasining ustavda o'rnatilgan huquqlarini cheklaydigan) bog'liq.

Biznes riskini baholovchi tomonidan ishlatiladigan to'rtinchi guruh axborotlari firma uchun tashqi omillarni tashkil etadi. Ulardan e'tiborlilari quyidagilar:

- Markaziy Bankining va tijorat banklarining mamlakatning ijtimoiy iqtisodiy holatini va hukumatning investision siyosatini ta'riflaydigan foiz stavkalari darajasi;
 - Tavakkalchilik darajasi, shuningdek sohaviy, mintaqaviy.
- Korxonaning yakuniy qiymatini quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$V = \sum_{i=1}^n V_i \times Z_i$$

Bu yerda:

V_i – korxonaning qiymatini i -m metod yordamida baholash; $i=1, \dots, n$ – bu holatda qo'llaniladigan metodlarning ko'pligi; Z_i - i metodning tortilish koeffitsiyenti.

Ko'pchilik professional baholovchilar biznes riskini baholashda uchta yondashuv: xarajat, qiyosiy hamda daromad yondashuvlaridan foydalanishadi. Korxonaning muayyan turlari ularning tijorat potensialiga asoslanib baholanadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Biznes risklarini boshqarish tamoyillarini tushuntirib bering?
2. Biznes riskni baholash uslublarini tushuntirib bering?
3. Biznes riskini boshqarishda zarur axborotlarni sanang?

16-mavzu. KORXONALAR MOLIVAVIY RISKLARINI BOSHQARISH

16.1. Korxonalarning moliyaviy risklari turlari.

16.2. Korxonalarda moliyaviy risklarni boshkarish.

16.3. Korxonalarning moliyaviy risklarini kamaytirish yullari

16.1. Korxonalarning moliyaviy risklari turlari.

Korxonalar moliyaviy faoliyatini samarali tashkil etish va ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda risklarni boshqarish muhim masalalardan biri sanaladi. Hammamizga ma'lumki hozirgi kunda hukm surayotgan jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi, ko'plab davlatlarning iqtisodiyotiga, xususan real va moliyaviy sektor korxonalar faoliyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Albatta buning natijasida korxonalar xo'jalik moliyaviy faoliyatining risklilik darajasini keskin ortib ketishini, hatto ularning bankrot holatiga tushib qolishligini ham kuzatishimiz mumkin bo'ladi. Bunday sharoitda, davlat tomonidan korxonalar xo'jalik-moliyaviy faoliyatini tartibga solish, ularga turli imtiyozlar berish va qo'shimcha moliyaviy resurslar bilan ta'minlash, korxonalarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarni kamaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu borada mamlakatimizda ham ko'plab ijobiy ishlar amalga oshirilib kelinmoqda. Xususan Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek: "Respublikamiz banklari tomonidan ko'rsatilgan yordam mahsulot eksport qiladigan korxonalarning barqaror ishlashini ta'minlashda muhim rol o'ynadi. Birgina o'tgan yilning o'zida bu korxonalarga aylanma mablag'larini ko'paytirish uchun umumiy miqdori 233 milliard so'mdan iborat imtiyozli kreditlar berilgani ularga, o'z mahsulotini eksport qilish bo'yicha yuzaga kelgan vaqtinchalik qiyinchiliklarga qaramasdan, ishlab

chiqarishning pasayishini oldini olish imkonining berdi. Dastur doirasida amalga oshirgan yana bir muhim tadbirimiz – soliq yukini yengillashtirish, soliqqa tortish tizimini soddalashtirish va unifikatsiya qilish bo'yicha xo'jalik tuzilmalarini qo'llab-quvvatlash maqsadida qo'shimcha choralar ko'rilganidir¹⁷”

Bozor munosabatlari sharoitida har qanday mulkchilik shaklidagi korxonalar faoliyatida risklarning mavjudligi bu tabiiy holat hisoblanadi. Chunki tadbirkorlik faoliyati muayyan bir tavakkalchiliklarga asoslangan holda amalga oshiriladi. Bunday sharoitda korxonalarda kutiladigan daromad, foyda va boshqa moliyaviy ko'rsatkichlarni ololmaslik ehtimolligi yuzaga kelishi mumkin.

Korxonalar moliyaviy-xo'jalik faoliyatida kutilgan foydaning olinmasligi, kutilmagan xarajatlarning kelib chiqishi bilan bog'liq hodisalar yoki ularning yuz berish ehtimolliklari riskni ifodalaydi.

Fikrimizcha, risk - bu moliyaviy kategoriya bo'lib, kutilishi mumkin bo'lgan omad yoki xatar, ya'ni ko'zlangan foydani olish jarayoniga xos bo'lgan umid qilish yoki ko'p mablag'larning yo'qotilishi ehtimolliklari bo'lib, u qandaydir holatlar, omillar ta'sirida kutiladigan foydaning pasayishi, ortishi yoki yo'qotilish ehtimolida namoyon bo'ladi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, risk bu, korxonalarda rejalashtirilgan miqdorlarda daromad, foydani ololmaslik yoki zarar ko'rish ehtimolligidir.

Risklarni kichik biznes korxonalari foydasiga ta'sirini baholash va kamaytirish maqsadida risklarning turli belgilari bo'yicha tasniflash muhim ahamiyat kasb etadi. Kichik biznes korxonalari joriy va uzoq muddatli vazifalarni amalga oshirishlarida qator risklarga duch keladilar. Shuning uchun risklarning tabiati va turlarini yoritish uchun ularni tasniflash maqsadga muvofiqdir.

Risk turlarining deyarli barchasi korxonalari moliyaviy ko'rsatkichlariga ta'sir etadi, lekin korxona qaysi iqtisodiyot tarmog'ida o'z faoliyatini yuritishiga qarab, risklar ta'siri darajasi ham o'zgarishi mumkin.

Ko'plab xorijiy va mamlakatimizdagi chop etilayotgan iqtisodiy adabiyotlarda risklarning bir necha xil turlari sanab o'tilgan. Risklarini boshqarishni samarali tashkil etish ularni muayyan belgilari bo'yicha aniq guruhlariga bo'lishga bog'liq. Risklarning ilmiy asoslangan tasnifi ularni har birining umumiy tizimdagi o'rnini belgilash imkonini beradi. Iqtisodiy adabiyotlarda risklarni tasniflashning turli xil ko'rinishlari berilgan. Bizningcha korxonalar xo'jalik-moliyaviy faoliyatida uchraydigan risklarni quyidagi xususiyatlari bo'yicha tasniflash mumkin.

1. Xo'jalik faoliyatining shakli yoki yo'nalishiga ko'ra:
 - tadbirkorlik riski; - moliyaviy risk.

Tadbirkorlik riski deyilganda asosan mahsulotlar realizatsiyasi va xom ashyolarni sotib olish jarayonlarida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklar tushuniladi.

Moliyaviy risklar deyilganda, korxonalarning boshqa moliyaviy tashkilotlar bilan o'zaro munosabatlarini amalga oshirish jarayonida yuzaga keladigan risklarni tushunish mumkin. Bularga misol qilib, korxonalarni tijorat banklari, sug'urta kompaniyalari, investision kompaniyalar, fond birjalari va boshqa moliyaviy muassasalar bilan munosabatlari kiritishimiz mumkin. Korxonalarda moliyaviy

risklarni yuzaga kelishiga asosan, inflyasion omillar, banklarda kreditlarni foiz stavkalari ortib ketishligi, qimmatli qog'ozlarning narxining tushib ketishligi va boshqa omillar ta'sir qiladi.

2. Namoyon bo'lish shakliga ko'ra barcha turdagi risklar:

- sof risklar;
- spekulyativ (chayqovchilik) risklarga bo'linadi.

Sof risklar deyilganda, korxonalar xo'jalik-moliyaviy faoliyatida zarar ko'rishligi yoki hech qanday daromad ololmaslik ehtimolini tushunish mumkin.

Spekulyativ (chayqovchilik) risklarda esa, korxonaning ijobiy natijaga yoki bo'lmasa nol (salbiy) natijaga erishishlik ehtimoli namoyon bo'ladi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, spekulyativ risklar korxonalarning yoki daromad, foyda olishligini yoki zarar ko'rish ehtimolligini anglatadi.

Bundan tashqari tadbirkorlik risklarini yuzaga kelish sohasiga ko'ra tashqi va ichki risklarga bo'lib olish mumkin. Korxonalar o'zlarining xo'jalik faoliyatini bevosita tashqi muhit bilan bog'langan holda amalga oshiradilar. Albatta bunday sharoitda korxonalar xo'jalik faoliyatiga ta'sir qiluvchi tashqi omillarnin har tomonlama chuqur o'rganish muhim hisoblanadi. Korxonalarda tashqi risklar darajasiga juda ko'p omillar ta'sir ko'rsatadi. Bularga misol qilib, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va tabiiy-iqlim risklarini ko'rsatish mumkin. Tashqi risklarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular tadbirkorlik faoliyati natijalariga ham bevosita, ham bilvosita ta'sir ko'rsatishi mumkin. Albatta, har qanday mulkchilik shaklidagi korxonalarga tashqi riskning ta'siri o'ta salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Tashqi risklar ob'yektiv xususiyatga ega bo'lib, bunday risklarni tartibga solish yoki boshqarish korxona uchun qiyin kechadi. Korxonalar faoliyatida uchraydigan asosiy tashqi risklardan biri bu iqtisodiy risklardir. Iqtisodiy risklar mamlakatdagi iqtisodiy holatdan kelib chiqadi va korxonalar faoliyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Barchamizga ma'lumki jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mamlakatimizdagi ko'plab eksportga ixtisoslashgan korxonalar va xorijiy davlatlardagi aksariyat firma va kompaniyalar faoliyatida iqtisodiy riskning yuzaga kelishi kuzatildi. Albatta bunday turdagi risklarni boshqarish yoki tartibga solish nafaqat korxona menejerlariga bog'liq balki halqaro bozordagi holat va boshqa davlatlardagi iqtisodiy vaziyatlarga ham bog'liqdir.

Ichki risklar, korxonaning ichki xo'jalik faoliyati natijasida yuzaga keladi. Bunday risklarga korxonaning ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish jarayonlari bilan bog'liq, xodimlarning malakalari bilan bog'liq, boshqaruv strategiyasining qanday darajada ekanligi bilan, asosiy vositalarning holati va texnika xavfsizligi bilan bog'liq holatlarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarni kiritishimiz mumkin.

Moliyaviy risklarning yuzaga kelishi korxonalarning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda turlicha bo'lib, ularni asosan quyidagi turlarga ajratish mumkin:

- foiz riski;
- investision risk;
- valyuta riski;
- kredit riski;

- soliq riski;
- inflyasion risk va boshqalar.

Foiz riski korxonalarda ma'lum bir faoliyat turlari bo'yicha uning foiz ko'rsatkichlari yoki to'lovlarini oshib ketishligi hamda kamayib ketishligi ehtimolligi natijasida foyda xajmini belgilangan darajada ololmaslik ehtimolligidir. Bunday risk asosan korxonalarni qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshirish jarayonida yuzaga kelishi mumkin.

Investision risklar korxonaning investision faoliyatlarni amalga oshirish natijasida kutilgan daromadlarni ololmaslik ehtimolligidir.

Bunday risk turi asosan qo'shma korxonalar faoliyatida uchraydi.

Valyuta riski deganda, tashqi iqtisodiy faoliyat jarayonida ayirboshlash kurslari o'zgarishidan yoki boshqa turli valyuta operatsiyalari amalga oshirilishida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yuqotishlar (yoki daromad olish) tushuniladi. Valyuta risklari yuzaga kelishining asosiy sababi- valyuta kurslari o'zgarishi hisoblanadi. Bunday o'zgarishlar xamma shaxslarga: ishbilarmon firmalar va davlat tuzilmalariga ham ta'sir ko'rsatadi. Ko'pgina xollarda, ularning faoliyati eksport-import operatsiyalari bilan bog'liq va shu sababli, kreditorlar va qarz oluvchilar, investorlar va chayqovchilar, xo'jalik sub'yektlari o'z bizneslarini milliy valyutaga nisbatan xorijiy valyutalarda amalga oshirishni ma'qul ko'radilar.

Valyuta riskiga - tashqi savdo, kredit, valyuta operatsiyalari, hamda fond va tovar birjalarida amalga oshirilayotgan operatsiyalarda, milliy valyuta kursiga nisbatan xorijiy valyutani kursi o'zgarishi bilan bog'liq valyuta yo'qotishlari xavfi kiritiladi. Valyuta riskining xajmi, valyutaning sotib olish qobiliyatining pasayishi bilan bog'lik, shu sababli u bitim imzolangan va to'lovni amalga oshirish muddati o'rtasidagi vaqt oralig'ining farqiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir.

Soliq riski dyeganda soliq qonunlarining o'zgarishi yoki soliq to'lovlarini hisoblaganda yo'l qo'yilgan xatoliklar natijasida korxona ko'rishi mumkin bo'lgan zaralarni tushunish lozim.

Tasniflangan har bir riskni ob'yektiv xususiyatga egaligidan kelib chiqib, unga ta'sir etuvchi omillarni tadbirkorlik sub'yektlariga nisbatan ta'sirchanligini ichki va tashqi omillarga bo'lish mumkin. Ichki omillar o'z navbatida korxona strategiyasi, resurslar va ularning ishlatilishiga, tashqi omillar esa bevosita va bilvosita ta'sir etuvchi omillarga bo'linadi.

16.2. Korxonalarda moliyaviy risklarni boshkarish.

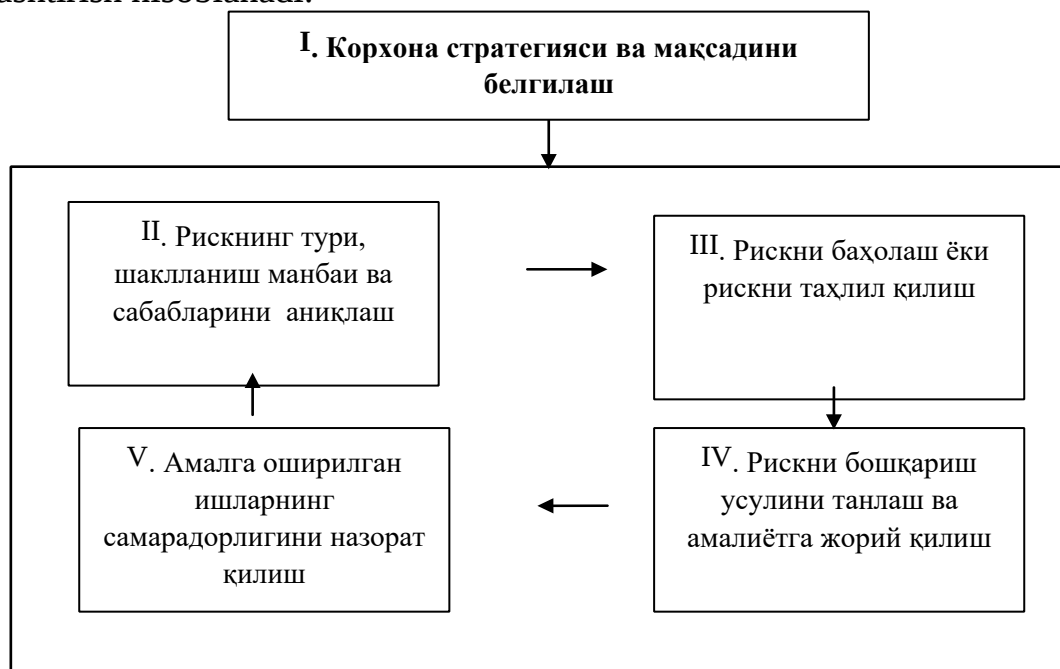
Risk omillarining bir-biriga bog'liqligi uning ustuvorligini namoyon qiladi. Ma'lum bir omilning o'zgarishi boshqa omillar o'zgarishiga ham ta'sir etadi va natijada ularning risk darajasiga ta'sirini o'zgartiradi. Risklarni boshqarish jarayonida kichik biznes korxonalarida risklarni baholash mexanizmi alohida ahamiyat kasb etib, tadbirkorlik faoliyati natijalariga ta'sir etuvchi risk hisoblab chiqiladi. Riskni baholash - bu risk darajasini miqdoriy va sifat jihatdan hisoblashdir. Eng avvalo, tadbirkorlik risklarini miqdoriy va sifat jihatidan baholash lozim. Sifat tahlili - bu nisbatan oddiy

bo'lib, uning asosiy vasifasi - kutilishi mumkin bo'lgan risk turlarini aniqlash hamda ma'lum bir faoliyatda risk darajasiga ta'sir etuvchi omillarni belgilashdir.

Korxona menejerlarining risklarni boshqarishdagi asosiy vazifalaridan biri bo'lib, risklarni paydo bo'lish manbalarini aniqlash, ularni bartaraf etishning alohida yo'llari va usullarini belgilash hamda bunday risklarni kelgusida oldini olish bo'yicha aniq chora tadbirlar ishlab chiqish hisoblanadi. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida korxonalarda risklarni boshqarish mexanizmini to'g'ri tashkil etish va risklarni samarali boshqarish, korxonaning moliyaviy barqarorligini saqlab qolish bilan birgalikda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonini uzluksizligini ta'minlovchi muhim omillardan biri sanaladi. Xorijiy kompaniyalarda risklarni boshqarish bo'yicha alohida bo'limlar va mas'ul xodimlar tayinlangan bo'lib, ushbu bo'lim yoki risk-menejmentining asosiy funksiyalariga quyidagilar kiradi:

- risklarni yuzaga kelish sohalari va manbalarini aniqlash;
- risklarni kamaytirish yo'llari va usullarini belgilash;
- risklarni sug'urtalash jarayonini boshqarish;
- risklarni bashoratlash;
- diversifikatsiyalash jarayonini boshqarish;
- risklarni boshqarish va kamaytirish bo'yicha ishlarni tashkil etish;
- rag'batlantirish;
- nazorat va boshqalar.

Risk-menejmentining asosiy maqsadi tadbirkorlik faoliyatining maqsadi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bozor qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda risklarni kamaytirish yoki oldini olishning eng optimal usulini tanlash hisobiga foydani maksimallashtirish hisoblanadi.

Kompaniyalarda riskni boshqarish jarayoni.

Korxonalarda riskni boshqarish jarayonini quyidagi rasm yordamida ifodalash mumkin.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida korxonalar xo‘jalik faoliyatida yuzaga keladigan risklarni kamaytirishning jahon tajribasini keng o‘rgangan holda amaliyotda qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi. Avval ta’kidlaganimizdek, korxonalar faoliyatida asosiy e’tibor berilishi lozim bo‘lgan masalalardan biri risklarni boshqarishdir. Bugungi kunda riskni boshqarish jarayoni quyidagi asosiy bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

1. Korxonaning strategiyasi va maqsadni belgilash.
2. Riskni aniqlash.
3. Riskni baholash.
4. Riskni boshqarishni choralari, usullarini tanlash va joriy qilish.
5. Amalga oshirilgan ishlarni samaradorligini nazorat qilish.

16.3. Korxonalarning moliyaviy risklarini kamaytirish yullari.

Korxonalarda riskni boshqarishni muhim jihatlaridan biri ularni kamaytirish yo‘llarini to‘g‘ri tanlash va amaliyotga samarali tadbiq etish hisoblanadi. Risklarni kamaytirishni xorijiy davlatlar va mamlakatimizda foydalaniladigan quyidagi usullari mavjud bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos xususiyatlarga ega:

1. Korxonaning ichki moliyaviy imkoniyatlardan foydalangan holda risklarni kamaytirish. Bunda asosan, yuzaga kelgan riskni korxonaning ichki moliyaviy zaxiralari va moliyaviy resurslari hisobiga kamaytirishni ko‘zda tutadi. Bu usul korxona uchun riskni kamaytirishni eng optimal yo‘llaridan biri bo‘lib, korxonada qo‘shimcha majburiyatlar paydo bo‘lishini oldini oladi. Albatta, buning uchun korxonalar ixtiyorida qoladigan foydaning bir qismini ko‘zda tutilmagan holatlar uchun zaxiralar shakllantirishni yanada keng yo‘lga qo‘yish lozim. Hozirgi kunda mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan aksariyat korxonalarda bunday tartibga unchalik e’tibor qaratilmay kelmoqda. Ko‘pgina hollarda korxonalar o‘zlarining ixtiyorida qoladigan foydaning deyarli barcha qismini aylanma mablag‘larni ko‘paytirishga yo‘lantiradi. Shuning uchun korxonalar faoliyatida bunday holatlarni bartaraf etish maqsadida, ularning ixtiyorida qoladigan sof foydaning bir qismini qo‘shimcha moliyaviy zaxiralar yaratishga yo‘naltirishni qonunchilik bilan qat’iy belgilab qo‘yish riskni kamaytirishda ijobiy samara beradi.

2. Korxona kapitali va daromadini diskontlashtirish. Diskontlashtirish kelajakda olinishi mumkin bo‘lgan summaning hozirgi pulli ekvivalentini aniqlash imkonini beradi. Buning uchun kelajakda olinishi kutilayotgan summada murakkab foiz bo‘yicha ma’lum muddatga jamlangan daromadni ayirish kerak. Diskontlashtirish investisiyalarning kelgusi qiymatini baholashda, qimmatbaho qog‘ozlarning qiymatini aniqlashda, bank, sug‘urta, valyuta amaliyotida va boshqa hollarda keng qo‘llaniladi. Daromadni diskontlashtirish kelajakda pul tushumlarini (foyda, foizlar, dividendlar) baholash uchun qo‘llaniladi. Investor kelgusida rejalashtirilgan daromad darajasidan kelib chiqqan holda loyihaga maksimal miqdorda moliyaviy resurslarni jalb qilish imkoniyatini to‘g‘ri baholashi kerak aks holda kutilgan maqsadlarga erishish imkoniyati bo‘lmaydi.

3. Korxonada riskni kamaytirishning yana bir usuli riskni sheriklarga yoki uchinchi tomonga o'tkazish (transfert qilish) hisoblanadi. Bunda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan riskni uchinchi tomonga o'tkazish quyidagi operatsiyalar orqali amalga oshirilishi mumkin:

- faktoring operatsiyalari orqali;
- kafillik shartnomlari tuzish orqali;
- yuzaga kelishi mumkin bo'lgan riskni hamkorlar o'rtasida taqsimlash va boshqalar.

Faktoring - hisob-kitoblarni tashkil etish sohasidagi yangi xizmat turlaridan bo'lib, korxonaning (mijozning) aylanma kapitalini kreditlash bilan muvofiqlashadi. Faktoring operatsiyasining asosiy maqsadi mijozlarining qarzdorligini o'z vaqtida inkassa qilish, to'lovlarini o'z muddatida olib borish, shubhali qarzdorliklarini paydo bo'lishini oldini olish, mijozlarining likvidligini oshirish va moliyaviy risklarini pasaytirishdan iboratdir. Bunday operatsiyalarni odatda maxsus faktoring firmalari amalga oshiradi. Ular banklarda yoki ularning ixtisoslashgan filiallari va kompaniyalari xisoblanadi.

Faktoring operatsiyalarida bank o'z mijozlarining debitorlarga talablarini (da'volarini) sotiboladi. Bunda bank talabning 60-70-90% ni (foizdarajasi mijozningmoliyaviy holati, likvidlilik darajasivaboshqa moliyaviy ko'rsatkichlarni hisobgaolganholdaturli xil bo'lishi mumkin) avans tariqasida birdaniga to'lashi qolgan kismini esa, (kredit uchun foizni hisobga olmagan holda) belgilangan muddatda, debitordan to'lov tushishidan qat'iy nazar to'laydi.

Faktoring mijozlarga xizmat ko'rsatishning universal shakli hisoblanadi, chunki mijozlar o'z talablari (da'volari) buyicha buxgalteriya xisobini yuritish, ularning to'lovliligini tekshirishdan xoli bo'lishadi. Banklar mahsulot sotib oluvchilarning to'lov qobiliyati to'g'risidagi axborotni mijozlariga yetkazishlari, xorijiy davlatlardagi to'lovlar kafolatini o'z bo'yniga olishlari mumkin.

Kafillik shartnomalarini tuzish orqali korxonalar o'zlarining majburiyatlarini ma'lum ma'noda kafil tomonga o'tkazib berishni ifodalaydi. Korxonalar mahsulot va xizmat turlarini sotib olishda uchinchi shaxs kafilligidan foydalanishlari mumkin. Bizning amaliyotda tijorat banklari o'zlarining ishonchli va moliyaviy barqaror mijozlariga mahsulot va xizmatlari sotib olishda kafillik shartnomasini tuzadilar. Ushbu tuzilgan shartnomaga asosan agar mijoz o'zining to'lov majburiyatlarini bajara olmaydigan bo'lsa tijorat banki shartnomada ko'rsatilgan summani mahsulot yetkazib beruvchiga to'lab berish majburiyatini oladi. Korxonalar faoliyatida bunday operatsiyalar risklarni kamaytirish bilan birga ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonini uzluksizligini ta'minlaydi.

4. Korxonaning muayyan bir faoliyat turini sug'urtalash yoki yuzaga kelishi mumkin bo'lgan riskni sug'urtalash. Riskni kamaytirishning ushbu usuli xorijiy mamlakatlar kompaniyalarida eng ko'p foydalaniladigan usullardan biri bo'lib, bunday korxonalar mahsulotlarni xaridorlarga yetkazib berish, mahsulotlarni omborlarda saqlanishi, mahsulotlarni realizatsiyasi qilish kabi jarayonlarni sug'urtalash asosida

riskni kamaytiradilar. Hozirgi kunda bizning mamlakatimizda ham sug'urta bozori rivojlanib, amaliyotda sug'urta turlarining soni ko'payib bormoqda.

O'ylaymizki, sug'urta bozorida yuqoridagi xizmat turini ham keng joriy qilinishi korxonalar uchun ijobiy samara berish bilan birga sug'urta kompaniyalari uchun ham qo'shimcha moliyaviy resurslarni shakllantirishda manba bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Yuqoridagilardan tashqari korxonalarda riskni kamaytirishini boshqa usullari ham mavjud bo'lib, quyida biz ularning asosiylarini ko'rib chiqamiz:

1. Riskni birlashtirish - bu umumiy muammolarni hal qilishga hamkorlar sifatida boshqa korxonalar yoki yuridik shaxslarni jalb qilish orqali o'z riskining darajasini pasaytirishdir. Buning uchun aksionerlik jamiyatlari, moliya - sanoat guruhlarini tashkil etilishlari mumkin, korxonalar bir-birlarining aksiyalarini sotib olishi yoki almashishlari mumkin, bundan tashqari ushbu korxonalar turli assosatsiya va konsernlarga a'zo bo'lishlari mumkin. Risklarni birlashtirish deganda riskni iqtisodiyotning bir nechta sub'yektlari o'rtasida bo'lish orqali uni pasaytirish tushuniladi.

2. Riskni xedjirlash usuli asosida kamaytirish. Xedjirlash narxlarning salbiy o'zgarishlarni oldini olish maqsadida oldindan tuziladigan birjadagi bitimlar hisoblanadi. Ya'ni korxona oldindan bitim tuzgan xolda narxni belgilab kelgusida shu narx bo'yicha savdo qiladi. Narxlar keskin tushib ketganda ham korxona bitimda qat'iy belgilangan narx asosida savdoni amalga oshiradi. Shuni ham ta'kidlash joizki, xedjirlash kelgusida olinishi mumkin bo'lgan daromaddan voz kechtirish imkoniyatiga ham ega. Chunki narx doimiy ravishda tebranib turadi.

- Amaliyotda xedjirdash asosan quyidagi usullar orqali amalga oshiriladi:
- fyuchers shartnomalaridan foydalanish orqali xedjirlash;
- «svop» operatsiyasidan foydalanish orqali xedjirlash.

3. Diversifikatsiyalash usuli. Diversifikatsiyaning mohiyati shundan iboratki, investision portfelning umumiy riskini kamaytirish maqsadida, bir nechta riskli ativlarni xarid qilishdan iborat. Ya'ni iqtisodiy faoliyat qo'lamini kengaytirish, ishlab chiqarishning boshqa sohalariga kirib borish. Investor qo'yilmani uch usul orqali diversifikatsiya qilishi mumkin - bir nechta korxonaga investisiya qilish, bir nechta mahsulot turini ishlab chiqaruvchi korxonaga investisiya qilish va investisiya kiritiladigan sohaga mo'ljallangan fondga investisiya qilish. Ustun tomoni shundan iboratki, biror-bir investision portfel kamomad bilan chiqsa uni boshqa portfellar evaziga qoplashdir.

Shuningdek valyuta zahiralarini diversifikatsiya qilish amaliyotda ko'p uchraydi. Valyuta kurslari doimo tebranib turadigan sharoitda valyuta zahiralarini diversifikatsiyasi qilish maqsadga muvofiqdir. Valyuta kursini diversifikatsiya qilish deganda, zaxiralar tarkibidagi nobarqaror valyutani sotish va ularning o'rniga barqaror valyutalarni sotib olish tushuniladi.

Diversifikatsiya riskning bir qismini chetlab o'tish imkoniyatini beradi. Bunda kapital turli xil faoliyat o'rtasida taqsimlanadi. Lekin, deversifikatsiya investision

riskni umuman yo'qota olmaydi. Chunki, tadbirkorlik va investision faoliyatiga tashqi omillar ta'siri doimo inobatga olinishi lozim.

Korxona moliyaviy holatining diversifikatsiyasi turli moliyaviy operatsiyalardan daromad olish muqobil (alternativ) imkoniyatlaridan foydalanishni ko'zda tutadi. Qimmatli qog'ozlar portfelining diversifikatsiyasida investision portfelning daromadlilik darajasini kamaytirmasdan investision risklarni pasaytirish imkoniyatini beradi.

Korxona depozit quyilmalarining diversifikatsiyasi bir nechta banklardan daromad olish maqsadida vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini joylashni ko'zda tutadi. Korxona valyuta savatining diversifikatsiyasi tashqi iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirish jarayonida valyutaning bir nechta turini tanlashni ko'zda tutadi (bu valyuta riskini minimallashtirish imkonini beradi).

Tadbirkorlik faoliyati davomida riskni baholab, uni kamaytirish maqsadida diversifikatsiyalash usulidan foydalanishda loyihaning sezgirlik tahlilini, "Zararsizlik nuqtasi" ni aniqlash, barqarorlikni tekshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Diversifikatsiyalash usulida sezgirlik tahlili loyihaning o'xshash parametrlaridan biri o'zgarganda, loyiha samaradorligi qay darajada o'zgarishiga mikdoriy baho berishda qo'llaniladi. Sezgirlik tahlilini investisiya loyihalari natijalariga sezilarli darajada ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va ularni taqqoslash taxlili uchun o'tkazish tavsiya etiladi.

Bu omillar bilan bog'liq vazifalarni yechishda quyidagi ketmaketlikka amal qilinadi. Avvalo, sof joriy qiymatni hisoblashga yordam beradigan omillar aniqlanadi. Keyin ma'lum oraliqlarda omillardan biri o'zgartirilib, sof joriy qiymat hisoblab chiqiladi, ushbu yo'l har bir omil uchun takrorlanadi. Shundan so'ng hamma hisoblar jadvalga joylashtiriladi, har bir omil o'zgarishiga nisbatan loyihaning sezgirlik darajasi solishtiriladi va loyihaning muvaffaqiyatiga eng ko'p darajada ta'sir etuvchilari aniqlanadi. Sezgirlik tahlili yordamida, hisoblar uchun zarur bo'lgan turli xil o'zgaruvchilar berilganda, nakd foyda yoki investisiya rentabelligining eng zaruriy o'zgarishlarini aniqlash mumkin. Turli xil o'zgaruvchilarga ishlab chiqarish xarajatlari, sotish hajmi, investisiya davri davomiyligi, kredit foizi, xom ashyo va yoqilgi qiymati, soliqlar miqdori va boshqalar misol bo'ladi.

Zararsizlik nuqtasini aniqlash usuli yordamida mahsulot sotishdan kelgan tushum uni ishlab chiqarish xarajatlariga teng bo'lgan holdagi sotish hajmi aniqlanadi. Agar sotish hajmi bu nuqtadan past bo'lsa, korxona zararlarni qoplashi mumkin, agar pul kirimi xarajatlarga teng bo'lsa, korxona ishini zararsiz olib borayotgan bo'ladi. "Zararsizlik" tahlili loyiha quvvati yoki ishlab chiqarish hajmi mikdori topish maqsadida qo'llaniladi. Agar ishlab chiqarish hajmi past bo'lsa, korxona zararga ishlayotgan bo'ladi. Bu tahlil loyihani baholashda turli narx va qiymatni hisobga olishga bir qator zararsizlik nuqtalarini hisoblashga imkon beradi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida korxonalarda moliyaviy risklarni kamaytirish istiqbollari moliyaviy strategiya va usullar yig'indisi risklarni boshqarish mexanizmini, ya'ni risk menejmentni tashkil etish orqali amalga oshirish maqsadga

muvofigdir. Avval ta'kidlaganimizdek, risk menejmenti moliyaviy menejmentning bir qismini tashkil etadi.

Risk menejmenti asosida risk darajasini pasaytirish bo'yicha maqsadli izlanishlar va ishlarni tashkil etish, ya'ni har qanday xo'jalik faoliyatini yuritishda daromad olish va uni (daromadni, foydani) oshirish qobiliyati yotadi. Risk menejmentning asosiy maqsadi bo'lib, tadbirkorning maqsadli vazifalari hisoblanadi va bunda tadbirkor uchun foyda va riskning optimal va foydali munosabatlari natijasida yuqori daromad olish aks etadi. Risk menejment bu risklarni boshqarish va bu boshqaruv jarayonida kelib chiqadigan iqtisodiy, aniqrog'i moliyaviy munosabatlar tizimidir.

Risk menejment boshqaruvning strategiyasi va taktikasini o'z ichiga oladi. Boshqaruv strategiyasi - bu qo'yilgan maqsadga erishish uchun moliyaviy vositalardan foydalanish usullari va yo'nalishlari majmuasidir. Moliyaviy usullarga qaror qabul qilish uchun umumiy chegaralar va qoidalar to'plami mos keladi. Strategiya esa boshqa variantlardan voz kechib, qabul qilingan strategiyaga to'g'ri keladigan qaror variantlariga mos fikrni jamlash imkonini beradi. Qo'yilgan maqsadga erishgandan keyin strategiya unga erishish yo'nalishi va vositasi sifatida o'z kuchini yo'qotadi. Yangi maqsadlar esa o'z oldiga yangi strategiya ishlab chiqarish va uni samarali amalga oshirish masalasini qo'yadi. Taktika - bu aniq sharoitda quyilgan maqsadga erishish uchun aniq usul va uslublar majmuasidir. Boshqaruv taktikasi masalasi mavjud xo'jalik faoliyatini yuritishda ijobiy va optimal qarorni tanlashdir.

Risk menejmentning boshqaruv tizimi 2 ta ichki tizimlardan iborat: boshqariladigan (boshqaruv ob'yekti) va boshqaruvchi (boshqaruv sub'yekti) ichki tizim. Risk menejmentda boshqaruv ob'yekti bu riskni, ya'ni kapitalni tavakkal qo'yilishi va riskning realizatsiyasi jarayonida xo'jalik sub'yektlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni o'z ichiga oladi. Bu iqtisodiy munosabatlarga sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi, kreditor va qarzdor, tadbirkorlar (sheriklar, raqobatchilar) va hokazolar o'rtasidagi munosabatlar misol bo'ladi.

Risk menejment boshqaruv sub'yekti bo'lib esa turli boshqaruv usul va uslublari orqali boshqaruv ob'yektlarining maqsadli ishlatilishiga ta'sir o'tkazuvchi shaxslarning maxsus guruhi hisoblanadi (Masalan, moliyaviy menejer, sug'urta mutaxassisi, aktuariy, anderrayter va shu kabilar). Sub'yektning boshqaruv ob'yektiga ta'sir qilish jarayoni, ya'ni boshqaruv jarayonining o'zi faqat boshqaruvchi va boshqariluvchi ichki tizimlar o'rtasida ma'lum ma'lumotlar aylanishi sharoitida amalga oshirilishi mumkin. Boshqaruv jarayoni uning aniq tarkibidan qat'iy nazar doim ma'lumotni olish, o'tkazish, qayta ishlash va foydalanishni nazarda tutadi. Risk menejmentda mavjud sharoitlarda aniq va yetarli ma'lumotlar olish katta ahamiyatga ega, chunki u tavakkal qilish (risk) sharoitida aniq qaror qabul qilish imkonini beradi.

Risk menejmentning boshqaruv ob'yekti vazifalari quyidagilarni tashkil etishdan iborat: riskni bartaraf etish; kapitalni yoki moliyaviy resurslarni riskni inobatga olgan holda maqsadli joylashtirish yoki yo'naltirish; riskning xavflilik darajalarini kamaytirish bo'yicha ishlar olib borish; riskni sug'urtalash jarayoni va risni kamaytirish borasida qo'shimcha chora tadbirlar dasturini ishlab chiqish.

Risk menejmentning boshqaruv sub'yekti vazifalari esa quyidagilardan iboratdir:

- riskni bashoratlash (prognozlash);
- riskni boshqarish bo'yicha ishlarni tashkil etish;
- tartibga solish va muvofiqlashtirish;
- rag'batlantirish va nazorat.

Yuqoridagi vazifalarning barchasi korxonalarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarni oldindan bashorat qilish va ularni kamaytirish borasida amalga oshiriladigan ishlar dasturini ishlab chiqish va amaliyotga tadbiq qilishgacha bo'lgan barchadavriy jarayonlarini o'z ichiga oldai.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, iqtisodiyotni rivojlanish siklining har qanday bosqichida ham korxonalarda riskni samarali boshqarish dolzarb hisoblanadi. Shuning uchun ham korxonalar moliyaviy siyosatini ishlab chiqishda riskni boshqarishga alohida e'tiborni qaratish lozim. Korxonada riskni boshqaruvchi menejerlar yuksak mahorat, nazariy bilimlarning mukammalligi va chuqur amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishi lozim. Mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan korxonalar xorijiy davlatlarning bu boradagi ilg'or tajribalarini o'rgangan holda amaliyotga tadbiq qilishlari istiqbolda ijobiy natajalarga olib keladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Korxonalarda risklarning vujudga kelish sabablarini tzoqlang?
2. Korxonalar moliyaviy risklarini tasnifi?
3. Korxonalarda risklarni boshqarish masalalari?

MAVZULAR BO'YICHA TAQDIMOT SLAYDLARI VA VIDEO ROLIKLAR

**Тошкент давлат иқтисодиёт
университети**

**Саноат иқтисодиёти
кафедраси**

**Рискларни бошқариш
фанидан тақдимотлар**

**Катта ўқитувчи, PhD.
Ж.С. Файзуллаев**

Тошкент 2019

fppt.com

Рискларни бошқаришнинг фанининг долзарблиги:

Ҳар бир хўжалик юритувчи субъект мустақил равишда муайян вазиятни баҳолайди ва қарор қабул қилади. Хўжалик юритиш фаолияти борган сари **“бозорга кириб”** бормокда, тадбиркорлик фаолиятига қўшилмаган ноаниқ унсурлар олиб кирилмокда, рискларни самарали бошқариш вазиятларини қўллаш қўлами тобора кенгайиб бормокда.

Бугунги кунда амалда бўлган бозор тизимини **таваккал – хатарларсиз** тасаввур этиб бўлмайди. Шу билан иктисодий хавфсизликни таъминлашда корхоналар фаолиятини ривожлантиришда **рискларни самарали бошқариш ва таъсир даражасини минималлаштириш** ўта муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Ушбу масалаларни амалга оширишда “Рискларни бошқариш” фанида ўрганиладиган мавзулар ва назарий-амалий масалалар муҳим аҳамият касб этади.

“Рискларни бошқариш” фани корхона фаолиятини самарали олиб боришда **рискларни таъсир даражасини аниқлаш**, уларни бартараф этиш бўйича илмий ва услубий асосларини ўрганади.

fppt.com

Фойдаланиладиган адабиётлар:

- “Human safety and risk management” Third Edition. Glendon A. Ian Published 2016.
- “Risk management: Value at risk and beyond” Edited by Dempster M. University of Cambridge by Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2015. P.452.
- Уродовских В. Н. Управление рисками предприятия : учеб. пособие. М. : ИНФРА М, 2011. С. 355.
- Воронцовский А.В. Управление рисками: Учеб.пособие. 2-е изд., испр.и доп. – СПб.: Изд-во С.Петербур. ун-та, 2000; ОЦЭиМ, 2012. – 458 с.
- Чернова Г.В., Кудрявцева А.А. Управление рисками: Учеб, пособие. – М.: Проспект, 2011. – 160 с.
- Ш.Зайнуддинов, Ж.Тўраев Таваккалчиликни бошқариш. Ўқув қўлланма. Тошкент – 2005. – 127б.

fppt.com

1. “Рискларни бошқариш” фанининг предмети, мақсади ва вазифалари

Кейинги йилларда рисклар тадқиқ этилган қатор илмий ишларда уларни минималлаштиришни амалга ошириш борасида маълум натижаларга эришиш таъкидлансада, мазкур жабҳада ҳамон ўз ечимини қутаётган қатор муаммолар мавжудлигини алоҳида қайд этиш лозим. Хусусан, бу жараёнда рискларнинг моҳияти, уларнинг юзага келиш сабаблари ва ўзаро боқлиқлиги, шунингдек, оқибатларини камайитиришга қаратилган фаолият, яъни риск-менежмент имкониятларини тадқиқ этиш иқтисодий фанларнинг долзарб мавзуларидан бири ҳисобланишини қайд этиш ўринлидир.

fppt.com

“Рискларни бошқариш” фанининг предмети

Иқтисодиётнинг турли соҳаларида рискларни таҳлил қилиш, баҳолаш, пасайитириш ва самарали бошқариш билан боғлиқ бўлган иқтисодий муносабатлар ташкил қилади.

fppt.com

“РИСКЛАРНИ БОШҚАРИШ”

ФАНИНИНГ МАҚСАДИ

Келгусида юқори малакали иқтисодчи-мутахассислар бўлиб етишадиган талабалар учун рискларни бошқариш юзасидан назарий-амалий билимларини ошириш, уларни таҳлил қилиш, баҳолаш ва самарали бошқариш юзасидан билим, малака ва кўникма ҳосил қилишдан иборат.

fppt.com

“Рискларни бошқариш” фанининг вазифалари

- ✓ рискларни бошқаришга таъсир этадиган ички ва ташқи омилларни;
- ✓ рискни камайтириш йўлларини аниқлаб, бошқарув фаолиятини тўғри олиб боришни;
- ✓ рискларни бошқаришнинг умумий тамойиллари ва усулларини;
- ✓ республика иқтисодиёти тараққиётининг характерли хусусиятларини;
- ✓ мавжуд ижтимоий-иқтисодий муаммолар ва уларни ҳал этиш механизмларини;
- ✓ рискларни баҳолаш мезонларини;
- ✓ рискларни самарали бошқаришнинг хорижий тажрибасини қўллаш олишни;
- ✓ корхона фаолиятини ривожлантиришда ички ва ташқи рискларни таҳлилин аналга оширишни;
- ✓ риск кўрсаткичлари ва уларни аниқлаш ҳамда баҳолаш усулларини ўргатишдан иборат.

fppt.com

Риск — потенциальная численно измеримая возможность неблагоприятных ситуаций и связанных с ними последствий в виде ущерба, убытков, потерь в связи с неопределенностью.

Неопределенность – неясная, точно не определенная обстановка, неполнота или неточность информации об условиях деятельности.

fppt.com

Причины неопределенности:

1. **Незнание** – неполнота информации о внешней среде, о будущем событии или результате предпринимаемых действий, управленческих решений;
2. **Случайность** – будущее событие в сходных условиях происходит неодинаково (изменение спроса, сбой снабжения и т.д.);
3. **Противодействие** – конкуренция, нарушение договорных обязательств, трудовые конфликты и др.

fppt.com

Неопределенность-Риски-Потери

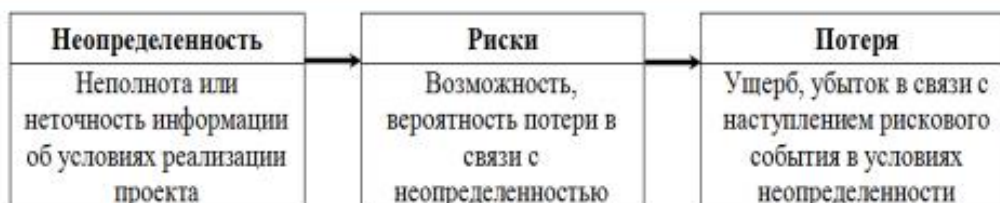

Рис 1.1 Взаимосвязь категорий: неопределенность - риски - потери

Источники рисков:

1. **По происхождению** - естественно-природные, техногенные и социальные.
2. **В зависимости от возможности предотвращения** - форсмажорные и нефорсмажорные.
3. **В зависимости от сферы возникновения:** внутренние и внешние

Структурные характеристики риска:

1. **Опасность** - потенциальная угроза возникновения ущерба или другой формы реализации риска (носитель риска / окружающая среда);
2. **Подверженность риску** - характеристика ситуации, чреватой возникновением ущерба или другой формы реализации риска;
3. **Уязвимость** - выражает степень возникновения ущерба различного размера в отношении рассматриваемого объекта;
4. **Взаимодействие с другими рисками** - предполагает рассмотрение группы рисков (портфеля рисков).

fppt.com

Как экономическая категория – риск:

это событие, которое может произойти или не произойти.

Возможны три экономических результата:

1. отрицательный (проигрыш, ущерб, убыток);
2. нулевой;
3. положительный (выигрыш, выгода, прибыль).

fppt.com

Экономический риск - возможность случайного возникновения нежелательных убытков, измеряемых в денежном выражении.

Характеристики:

- ✓ возможность возникновения убытка;
- ✓ неопределенность, непредсказуемость, случайность этой возможности;
- ✓ нежелательность возникновения убытка;
- ✓ денежное измерение убытка.

**С экономическим риском сталкивается
любая организация !!!**

fpppt.com

Функции экономического риска:

1. **Инновационная функция** - поиск нетрадиционных решений проблем.
2. **Регулятивная функция** - преодоление стереотипности мышления, консерватизма.
3. **Защитная функция** - терпимое отношение к возможной неудаче.
4. **Аналитическая функция** – анализ альтернатив и выбор наилучших.

fpppt.com

Fanga doir video ma'ruzalar, video roliklar

<https://www.youtube.com/watch?v=vWM08DzTuhY> Risk management

<https://www.youtube.com/watch?v=yedq07biGpC0> Harvard professor Clayton Christensen, disruptive innovation and higher education.

<https://www.youtube.com/watch?v=adpK1VyQpN4Dr> Clayton Christensen | Globalization of Higher education.

<https://www.youtube.com/watch?v=MpYemjwrOuxIClay> Christensen: Principles of Innovation & Measuring Success.

<https://www.youtube.com/watch?v=IkBp1ntD3ZcClay> Christensen and Marc Andreessen at Startup Grind Global 2016.

https://www.youtube.com/watch?v=RQSG_d0mmf0Clayton Christensen (Innovators Dilemma) at Startup Grind 2013

<https://www.youtube.com/watch?v=omYJhCLi9XIA> An Insight, An Idea with Clayton Christensen - World Economic Forum

https://www.youtube.com/watch?v=3q_33CKI9y8Clay Christensen: Disruptive Innovations & Hospital Business Models

<https://www.youtube.com/watch?v=-lGQqCB4f5oY> endogenous Growth Theory

https://www.youtube.com/watch?v=MafD_vN8Cdo Lecture #29 by Matthew e. Kahn on endogenous Technological Change

<https://www.youtube.com/watch?v=rZU0tv6OMI4> Innovation Management at Rutgers Business School

<https://www.youtube.com/watch?v=lxtdIHZtg4> What is Innovation Management by Dr Julian Birkinshaw

<https://www.youtube.com/watch?v=WjXConbBAAI> How Do Innovation Happen Today? Oracle Innovation Management Cloud Can Help!

<https://www.youtube.com/watch?v=q4y4RMqpMbg> "Marketing Innovation" with Eben Pagan

<https://www.youtube.com/watch?v=IN60dJOLaQE> Innovation Marketing at Kellogg Company

<https://www.youtube.com/watch?v=fwZqkq-Ch-s> Stanford Course: Marketing Innovation

<https://www.youtube.com/watch?v=Qag0jl6bFvY> Schumpeter on Innovation and Resentment

https://www.youtube.com/watch?v=5tfYL_mqrNI Giovanni Dosi: Combining Schumpeter and Keynes to Boost Innovation

<https://www.youtube.com/watch?v=tewtukS7K1oR> and D and Innovation: Schumpeterian Paradigm, Monopoly and Perfect Competition (BSE)

<https://www.youtube.com/watch?v=B4ZSGQW0UMI> Business Model Innovation

<https://www.youtube.com/watch?v=rNN2bAV9Qqg> Strategy tools for Business Model Innovation

QO‘LLANILADIGAN PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARI SHARHI

QO‘LLANILADIGAN PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARI SHARHI

1. Ma’ruza mashg‘ulotlarning tashkil etishning asosiy shakllari

Ma’ruza mashg‘uloti – OO‘Yuda o‘qitishni tashkil etishning yetakchi shakli hisoblanadi, bilimlarni birlamchi egallashga yo‘naltirilgan.

Ma’ruzani asosiy belgilanishi – o‘qitishni nazariy asosini ta’minlab berish, o‘quv faoliyatga va aniq o‘quv fanga qiziqishni rivojlantirish, kursantlarga o‘quv kursi ustidan mustaqil ishlash uchun oriyentirlarni shakllantirish.

Ma’ruza materiallarining mazmuni va hajmiga talablar

Ma’ruza materiallarining *mazmuni* quyidagi mezonlarga javob berishi lozim:

- yangilik, ilmiylik, asoslilik va axborot uchun belgilanganlik;
- aniq, ishonchli misol, fakt, asosnoma va ilmiy dalillarning mavjudligi;
- faktga asoslangan (statistik va v.h.) materiallarni ko‘p emasligi.

Ma’ruza materiallarining *hajmi* rejalashtirilgan mavzuni yoritish uchun yetarli bo‘lishi kerak.

Ma’ruzalar turlari vaularga xos xususiyatlar

O‘quv mashg‘ulotning maqsadi	Ma’ruza turi, uning o‘ziga xos xususiyatlari
<i>Kirish ma’ruzasi</i>	
Fan doirasida o‘quv axborotini o‘zlashtirish bo‘yicha talabalar harakatining yo‘naltiruvchi asosini ta’minlash.	Ta’lim berish tuzilishida motivatsion bosqich hisoblanadi. Uning vazifasi – o‘quv fani mazmuni, uning o‘quv jarayonidagi o‘rni va kelgusidagi tezkor-xizmat faoliyatdagi ahamiyati to‘g‘risida dastlabki tasavvurlarni berish, talabalarni ishlash tizimida yo‘naltirish, oldinda turgan mustaqil ishning uslubiyoti va tashkillashtirishi bilan tanishtirish, hisobot berish vaqti va baholashni aniqlashtirish.
<i>Axborotli ma’ruza</i>	
O‘quv mavzu bo‘yicha tasavvurni shakllantirish	Bu an’anaviy ma’ruza turi: ma’ruza rejasiga muvofiq o‘quv materialini monologik tarzda izchillikda bayon etish.
<i>Muammoli ma’ruza</i>	

O'quv mashg'ulotning maqsadi	Ma'ruza turi, uning o'ziga xos xususiyatlari
Muammoni belgilash va uni yechimini topishni tashkillashtirish/an'anaviy va zamonaviy nuqtai nazarlarni jamlash va tahlil qilish va v.h. orqali o'quv mavzusi bo'yicha tasavvurni/ bilimlarni shakllantirish.	Yangi bilimlar savol/vazifa/vaziyatlarning muammoligi orqali kiritiladi. Bu jarayonda talabalarning bilishi o'qituvchi bilan hamkorligiga va dialogiga asoslanadi, hamda izlanuvchilik faoliyatiga yaqinlashadi.
<i>Ko'rgazma ma'ruza</i>	
O'TVdan keng foydalanish orqali o'quv mavzusi bo'yicha tasavvurni/ bilimlarni shakllantirish.	Bunday ma'ruzani o'qish, ko'rib chiqilayotgan ko'rgazmali materiallarni ochib berishga va qisqacha sharhlashga olib keladi.
<i>Binar ma'ruza</i>	
Talabalarga munozara madaniyatini, muammoni hamkorlikda yechishni namoyish etish orqali o'quv mavzusi bo'yicha tasavvurni/ bilimlarni shakllantirish.	Bunday ma'ruzani o'qish ikki o'qituvchi/2-maktabning ilmiy vakillari/olim va amaliyotchi/o'qituvchi va talabalarning dialogini o'zida namoyon etadi.
<i>Anjuman-ma'ruza</i>	
O'quv axborotni izlash, tanlash va bayon etish jarayonida talabalarning faol ishtiroklarida yoritib berish orqali o'quv mavzusi bo'yicha tasavvurni/ bilimlarni shakllantirish.	Oldindan belgilangan muammo va uni har tomonlama yoritib berish nazarda tutilgan ma'ruzalar tizimi (5-10 daq. davomiyligida) bilan, ilmiy-amaliy mashg'ulot ko'rinishida o'tkaziladi. Mashg'ulot yakunida o'qituvchi mustaqil ish va so'zga chiqishlarga yakun yasaydi, axborotni to'ldiradi/aniqlik kiritadi, asosiy xulosalarni ifodalaydi.
<i>Umumlashtiruvchi ma'ruza</i>	
Bilimlarni batafsil yoritish va aniqlashtirishlarsiz tizimlashtirish.	Ma'ruzada bayon etilayotgan nazariy holatlarning negizini kursning yoki katta bo'limlarning ilmiy-tushunchali va konseptual asosi tashkil etadi.
<i>Maslahatli-ma'ruza</i>	
Bilimlarni chuqurlashtirish, tizimlashtirish.	Turlicha ssenariy bo'yicha o'tishi mumkin. 1. "Savol-javoblar"- o'qituvchi bo'lim yoki to'liq kurs bo'yicha talabalar savollariga javob beradi. 2. "Savol-javoblar-munozaralar": o'qituvchi nafaqat savollarga javob beradi, balki javoblarni izlashni ham tashkillashtiradi.
<i>Yakuniy ma'ruza</i>	

O'quv mashg'ulotning maqsadi	Ma'ruza turi, uning o'ziga xos xususiyatlari
Bilimlarni batafsil yoritish va aniqlashtirishlarsiz tizimlashtirish.	Kursni o'rganishni yakunlaydi, butun davr mobaynida o'tilganlarni umumlashtiradi. Yakuniy ma'ruzada o'qituvchi kursning asosiy g'oyalarini ajratadi, kelgusidagi tezkor-xizmat faoliyatda va boshqa fanlarni o'rganishda olgan bilimlarni qanday qo'llash yo'llarini ko'rsatadi, fan bo'yicha yakuniy nazorat xususiyatini tushuntiradi, yakuniy nazorat variantlarining murakab savollarini tushuntiradi.

2. Amaliy mashg'ulotlarni tashkil etishning asosiy shakllari

Amaliy mashg'ulot:

- o'quvchilarni o'qituvchi bilan va o'zaro faol suhbatga kirishishiga yo'naltirilgan,
- nazariy bilimlarni amaliy faoliyatda amalga oshirish uchun sharoitni ta'minlovchi,
- olingan bilimlarni amaliy foydalanish imkoniyatlarini muhokama qilishga mo'ljallangan mashg'ulotning o'qitish shakli.

Amaliy mashg'ulotning mazmuniga quyiladigan talablar

- muokamaga munozarali savollar olib chiqiladi;
- muhokama qilinuvchi savollar ilm-fanning erishgan zamonaviy yutuqlari tomoni bilan ko'rib chiqiladi;
- nazariya va amaliyotni uzviy birligi ochib beriladi;
- muhokama qilinuvchi materialning talabalarning bo'lg'usi kasbiy faoliyati bilan aloqasi ta'minlanadi;
- ko'rib chiqilayotgan material adabiyotda mavjud emas yoki material, qisman bayon etilgan.

Amaliy mashg'ulotlar turlari va ularga xos xususiyatlari

Amaliy mashg'ulot turi	Amaliy mashg'ulot shakli, uning o'ziga xos xususiyatlari
Talabalarning nazariy bilimlarini tizimlashtirish/ tuzilmaga keltirish/ mustahkamlash/ kengaytirish: - metodologik nuqtai nazaridan eng muhim va o'ziga xos fan	Keng ko'lamli suhbat. Hamma uchun umumiy bo'lgan tavsiya etilayotgan majburiy va qo'shimcha adabiyotlar bilan mashg'ulotning har bir reja savollariga talabalarni tayyorgarligini nazarda tutadi. Faollashtirishni barcha vositalarini qo'llash bilan: so'zga chiquvchiga va barcha guruhga yaxshi o'ylab tuzilgan aniq ifodalangan savollar, so'zga chiquvchi talabalarni kuchli va kuchsiz tomonlariga talbalar diqqatlarini qarata olish, talabalar

mavzularining yaxshi o'rganish. - tushunish va o'zlashtirish uchun murakkab bo'lgan mavzu savollarini batafsil o'rganish. - kasbiy tayyorgarlik sifatini aniqlovchi, alohida asosiy bo'lgan mavzularni batafsil o'rganish.	diqatti va qiziqishini, ish jarayonida ochib berilayotgan, yangi tomonlarga o'sha vaqtni o'zida ajratib ko'rsatish va boshqalar asosida ko'pchilik talabalarni savollarni muhokama qilishga jalb qilish imkonini beradi. Keng ko'lamli suhbat ba'zi savollar bo'yicha alohida talabalarni avvaldan rejalashtirilgan qo'shimcha ravishda so'zga chiqishlarini istisno qilmaydi, balki, taxmin qiladi. Biroq bunday ma'lumotlar muhokama uchun asos bo'lmaydi, balki muhokama qilingan savollar uchun to'ldiruvchi bo'ladi. <i>Ma'ruza va referatlar muhokamasi.</i> Muhokamaga 12—15 daqiqa davomiyligidagi 2-3 ma'ruzadan ko'p bo'lmagan ma'ruzalar olib chiqiladi. Ba'zida qo'shimcha ma'ruzachi va opponentlar (muxoliflar) belgilanadi. Oxirgi chiquvchilar mazmunni qaytarmaslik uchun, ma'ruza matni bilan tanishadilar. Biroq ko'p hollarda, ma'ruzachi va opponentlar, qo'shimcha ma'ruzachilardan tashqari, hech kim seminarga jiddiy tayyorlanmaydi. So'zga chiquvchilarni o'zlari ham faqat bir savolni o'rganadilar. Shu bilan birga, odatiy seminar ishiga "quruq nazariyalik" elementini kiritib, bunday mashg'ulotlar talabalarda ba'zi qiziqishlarni uyg'otadi. Talabalarni har birini qo'shimcha ma'ruzachi yoki opponent sifatida tayyorlanib kelishga o'rgatish juda muhim hisoblanadi. Referatli ma'ruzalarni yakuniy seminarda, uning asosiy savollari avvaldan muhokama qilib bo'lingan, katta bir mavzu bo'yicha ko'rib chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi. <i>Press-konferensiya.</i> Qisqa so'zga chiqishdan so'ng birinchi savol bo'yicha ma'ruzachiga (agarda ma'ruzalar bir qator talabalarga berilgan bo'lsa, o'qituvchining o'zi ulardan biriga so'z beradi) so'z beriladi. Shundan so'ng har bir talaba ma'ruza mavzusi bo'yicha unga savol berishi lozim. Savol va javoblar seminarining markaziy qismini tashkil etadi. Qancha ko'p jiddiy tayyorgarlik ko'rilsa, savollar shunchalik chuqur va mahoratli beriladi. Savollarga avval ma'ruzachi javob beradi, so'ngra u yoki boshqalar bo'yicha istagan bir talaba o'z fikrini bildirishi mumkin. Bunday holatlarda qo'shimcha ma'ruzachilar, agarda shundaylar belgilangan bo'lsa, faol bo'ladilar. O'qituvchi har bir muhokama
---	---

<i>Ilm-fanningalohida xususiy muammolarini chuqurroq ishlab chiqish.</i>	qilinayotgan savol bo'yicha, yoki seminar yakunida o'z xulosasini qiladi. <i>O'zaro o'qish.</i> Tushunish va o'zlashtirish uchun eng ko'p murakkablikdagi savollarni o'rganish asosiy maqsadga ega bo'lgan, seminar. Seminar mobaynida talabalarni o'zaro o'qishga yo'naltirish muhim hisoblanadi: har kichik-guruhga mavzuning bir savoli beriladi, bu bo'yicha ular ishlaydilar va bunga asos (yekspert varaqlar – savolni yoritish rejasi, tayyorlangan ma'lumotlarni vizual taqdim etish bo'yicha tavsiyalar) beriladi. Ekspert guruhlarning ish natijalari taqdimotidan so'ng o'qituvchi xulosalar qiladi. <i>Yumoloq (yozma /og'zaki) stol.</i> O'tgan mavzu bo'yicha bilimlarni chiqurlashtirish va aniqlashtirish, bor bilimlarni safarbar qilish va har xil vaziyatlarda ularni qo'llash, o'z fikrlarini qisqa va asoslangan xolda bayon qilish ko'nikmalarini rivojlantirish asosiy maqsadga ega bo'lgan, seminar. Har xil ssenariylar bo'yicha o'tkazilishi mumkin. 1. «Yozma yumoloq stol» - talabaning savoli / yechimi topilishi kerak bo'lgan g'oya yozilgan varaq, doira bo'yicha uzatiladi va har bir ishtirokchi o'z mulohazalarini qo'shadi. 2. «Og'zaki yumoloq stol» - har bir talaba qo'yilgan savolning javobiga o'z qo'shimchalarini kiritadi / oldingi ishtirokchi tomonidan taklif qilingan g'oyani qo'llab-quvvatlaydi va rivojlantiradi. <i>Spetsseminar.</i> Bakalavriyatning 4 kursida, magistraturada o'tkaziladi. Ilmiy mavzu bo'yicha yosh tadqiqotchilarni muloqat maktabini ifodalaydi. Spetsseminar vaqtida talabalarining guruhlarda ishlashga va uni baholashga, ilmiy tadqiqotlar usullaridan foydalanishga intilishlari katta rol o'ynaydi. Spetsseminarning yakuniy mashg'ulotida o'qituvchi, qoidaga ko'ra, seminarlarni va talabalarining ilmiy ishlarini muhokama qilingan muammolarni kelgusida tadqiqotlar qilish istiqbollari va talabalarni ularda ishtiroq etish imkoniyatini ochib umumlashtiradi.
<i>Maxsus (kasbiy) va umumio'quv ko'nikma va</i>	<i>Ta'limiy o'yin.</i> O'qitish samaradorligini uning ishtiroqchilarini nafaqat bilimlarni olish jarayoniga faol jalb qilish, balki ularni

amaliy malakalarni shakllantirish: - amaliy muammoli vaziyatni tahlil qilish va yechish jarayonida xarakatlar algoritmini aniqlash bilan bog'liq egallagan nazariy bilimlarni amaliy qo'llash.	(hozir va shu yerda) foydalanish orqali oshirishga imkon beradi; o'zgaruvchan vaziyatlarda o'zini tutish taktika ko'nikmalarini shakllantiradi; vykrabatyvayet dinamik rolevogo povedeniya; amaliyot imitatsiyasini ifodalaydi; aniq ko'nikma va malakalarni shakllantirishga va ishlab berishga qaratilgan. Seminar natijaviyligini uning tashkiliy-uslubiy ta'minoti belgilaydi: o'yinning texnologik xaritasini ishlab chiqish; o'yin atributlarini va materiallar paketini: vaziyat bayoni, ishtiroksilar uchun yo'riqnomalar, personajlar ta'rifi (agar o'yin rolli yoki ishbilarmon bo'lsa) yoki vaziyatli ko'rsatmalar (agar o'yin modellashtiruvchi bo'lsa) tayyorlash. Amaliy topshiriqlarni bajarish. Amaliy topshiriqlarning ko'pchiligi kichik guruhlar tarkibida bajariladi va quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: yo'riqnoma berish → o'quv topshiriqni bajarish bo'yicha yo'riqnoma bilan tanishish → topshiriqni bajarish → natijalarning ommaviy taqdimoti → natijalarni umumlashtirish va baholash. Masalalar yechish bo'yicha mashq. Yakka tartibda amalga oshiriladi va quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: yo'riqnoma berish – masalani yechish – natijalarni tanlama taqdimoti - umumlashtirish. Muammoli masalalar va vaziyatlarni yechish. Muammoli masalalar va vaziyatlarni ishlab chiqish juda katta mehnat talab qiladi. Lekin talabalar tomonidan amaliy kasbiy faoliyatdan olingan muammoli masalalarni yechish va muammoli vaziyatlarni ko'rib tahlil qilish nazariyani haqiqiy amaliyot bilan bog'lashga imkon beradi. Bu o'qitishni faollashtirishga imkon beradi, talabalarga o'rganilayotgan materialni amaliy foydasini tushunishga yordam beradi. Ta'lim beruvchi amaliy muammoli vaziyatlarni (keyslarni) yechish. Keys (muammoli vaziyatdan farqli ravishda) talabalarni muammoni ifodalash, muammoli vaziyatni tahlil qilish va baholash, uni maqsadga muvofiq yechim variantlarini qidirishga yo'naltiruvchi tashkilotlar, insonlar guruhi yoki alohida individlarni hayotining muayyan sharoitlarini yozma ravishda taqdim etilgan bayonini o'z ichiga oladi.
---	---

	Keysni yechish jarayoni quyidagi bosqichlarini o‘z ichiga olish muhim: → muammoni yakka tartibda tahlil qilish va yechish, → yakka tartibda topilgan yechimni birgalikda (kichik guruhlarda) tahlil qilish, o‘zaro maqbul yechim variantini rasmiylashtirish, → guruh ishini taqdimoti, → muammoni yechish usul va vositalarining eng maqbul variantini jamoaviy tarzda tanlash. Fiklash jarayoni, muammoli vaziyatni yechish jarayonida paydo bo‘lingan, mustaqil topilgan dalillar oriyentirlarni, kasbiy boyliklarni topishga va mustaqkamlashtirishga, kelgusi kasbiy faoliyati bilan aloqani anglashga ko‘maklashadi. <i>O‘quv loyihalarning taqdimoti va baholanishi</i> Ushbu o‘quv mashg‘ulotini tayyorlashda o‘qituvchining roli quyidagilardan iborat: loyiha topshirig‘ini ishlab chiqish; talabalarga ma‘lumotlarni izlashda yordam berish; o‘zi axborot manbai bo‘lishi; butun jarayonni muvofiqlashtiri; ishtirokchilarni qo‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirish; uzluksiz qayta aloqani amalga oshirish; maslahat berish. Ushbu o‘quv mashg‘ulotida guruhlar o‘z faoliyatining natijalari to‘g‘risida ma‘ruza qilishadi va uni belgilangan shaklda taqdim etishadi (loyihaviy faoliyatning natijalarini, hamda loyiha maxsulotini tasviriy va og‘zaki taqdimot ko‘rinishida). O‘qituvchi guruhlarining o‘zaro baholanishini tashkillashtiradi va loyiha ishtirokchining faoliyatini baholaydi.
<i>Talabalarni nazariy va amaliy tayyorgarlik darajasini nazorat qilish va baholash</i>	<i>Kollokvium.</i> O‘qituvchining talabalar bilan kollokviumlari (suhbatlashuvi) odatda kursning u yoki bu mavzusi bo‘yicha bilimlarini aniqlash, uni chuqurlashtirish maqsadida olib boradi. U ko‘pincha 1) dasturda ko‘zda tutilmagan, lekin talabalarda qiziqish uyg‘otgan qo‘shimcha mavzular bo‘yicha; 2) fanning alohida murakkab, lekin talabalar tomonidan yetarli darajada o‘zlashtirilmagan mavzulari bo‘yicha qo‘shimcha darslar mobaynida; 3) ohirgi seminar mashg‘ulotlarida javob bermagan talabalarni birish darajasini aniqlash uchun.

	Seminar-kollokvium mobaynida ma'ruza, referat va boshq. Yozma ishlar tekshirilishi mumkin. Yozma (nazorat) ish. Talabalar nazorat savollariga javob beradilar/ testlarni yechadilar/ nazorat topshiriqlarini bajaradilar. Ularning to'plamini to'g'ri tuzish muhim hisoblanadi: ular rejalashtirilayotgan o'quv materialni o'zlashtirish darajasiga mos kelishligi kerak va ularni tekshirishni ta'minlashi kerak.
--	--

2. Ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarda qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar

AQLIY HUJUM METODI

Aqliy hujum (breynstroming-aqlar to'zoni) – amaliy yoki ilmiy muammolar yechish g'oyasini jamoaviy yuzaga keltirishda qo'llaniladigan metod.

♣Metod chegaralangan vaqt oralig'i ichida aniq muammo (savol, masala)ni yechishning noan'anaviy yo'llarini izlash bo'yicha o'quvchilarni aqliy faoliyatini yo'naltirishga asoslangan.

♣O'quv mashg'ulotidagi aqliy hujum uchunmuammoni tanlash quyidagi tamoyillar bo'yicha amalga oshiriladi:

- tanlangan muammo nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lishi hamda o'quvchilarda faol qiziqish uyg'otishi kerak;

- ko'p har xil ma'nodagi yechim variantlariga ega bo'lishi kerak.

O'qitish texnologiyasini ishlab chiqishda aqliy hujum metodi o'quv mashg'ulotining bir lavhasi yoki butun mashg'ulotni o'tkazish asosi sifatida rejalashtirilgan bo'lishi mumkin.

Aqliy hujum metodining texnologik chizmasi 1-rasmda keltirilgan.

Aqliy hujum metodining texnologik chizmasi

INSYeRT TYeXNIKASI

INSYeRT (inglizcha soʻzdan olingan boʻlib - **INSERT** – **I**nteraktive- **i**nterfaol **N**oting – belgilash **S**ystem - tizim for-uchun effective – samarali **R**eyading – oʻqish and– va **T**hinking – fikrlash degan maʼnoni anglatadi).

1) Samarali oʻqish va fikrlash uchun matnda belgilar qoʻyishning interfaol tizimi hisoblanadi.

Matnni belgilash tizimi:

(√) - mening bilganimni tasdiqlovchi axborot;

(+) –men uchun yangi axborot;

(–) - menning bilganlarimga, zid axborot;

(?) - meni oʻylantirib qoʻydi. Bu boʻyicha menga qoʻshimcha axborot kerak.

PINBORD TYeXNIKASI

Pinbord–(inglizchadan: *pin*- mahkamlash, *board* – yozuv taxtasi) – oʻquvchilarni tizimli va mantiqiy fikr bildirishga oʻrgatadigan metod.

Pinbord texnikasi:

1) muammoli masalalar va vaziyatlar, aqliy hujum va amaliy oʻqitish metodlari bilan birga jamoaviy tarzda (guruhlarda) muammoni yechish variantlarini baholash hamda ular ichidan eng yaxshisini tanlash imkonini beradi;

2) aqliy hujum va amaliy oʻqitish metodlari bilan birga jamoaviy tarzda (guruhlarda) toifali sharh oʻtkazish imkonini beradi.

Pinbord texnikasining texnologik chizmasi

KYeYS–STADI METODI

KYeYS – (ingl. sase – toʻplam, aniq vaziyat) – nazariy bilimlarni amaliy vazifalarni yechish jarayonida qoʻllash imkonini beruvchi oʻqitish vositasi.

Keysda bayon qilingan vaziyatni oʻrganib va tahlil qilib, oʻquvchilar oʻzining kelgusidagi kasbiy faoliyatida oʻxshash vaziyatlarda qoʻllashi mumkin boʻlgan tayyor yechimni oladi.

Keysda bayon qilingan vaziyatlar (kasbiy), amaliy mashg'ulotlarda yechiladigan vaziyatli masalalardan tubdan farq qilinadi. Agar vaziyatli masalalarda har doim shart (nima berilgan) va talab (nimani topish kerak) berilgan bo'lsa, keysda, qoidaga ko'ra, bunday parametrlar mavjud emas.

O'quvchiga taqdim etilgan ixtiyoriy keysda:

- keysning belgilanishi va topshiriq/savollar aniq ifodalangan bo'lishi kerak;
- bayon qilingan muammoli vaziyatni yechish uchun kerakli va yetarli xajmda ma'lumotlarni o'z ichiga olishi kerak
- keysni yechish uchun *uslubiy ko'rsatmalar* bo'lishi kerak.

Keys–stadi (ingl.sase– to'plam, aniq vaziyat, stadi-o'qitish)–amaliy o'qitish vaziyatlarimethodi.

Keys-stadi - o'qitish, axborotlar, kommunikatsiya va boshqaruvning qo'yilgan ta'lim maqsadini amalga oshirish va keys-stadida bayon qilingan amaliy muammoli vaziyatni hal qilish jarayonida prognoz qilinadigan o'quv natijalariga kafolatli yetishishni vositali tarzda ta'minlaydigan bir tartibga keltirilgan optimal usullari va vositalari majmuidan iborat bo'lgan o'qitish texnologiyasidir.

Ushbu metod o'quvchilarni quyidagilarga undaydi:

- muammoni shakllantirishga;
- amaliy vaziyatni tahlil qilish va baholashga;
- muammo yechimini eng maqbul variantini tanlashga.

O'quv mashg'ulotning o'qitish texnologiyasini tanlashni ikki asosiy dalil belgilaydi:

1. Keysning hajmi (qisqa, o'rtacha miqdordagi, katta)
2. O'quv topshirig'ini taqdim etish usuli:
 - savolli (savollar keysdan keyin keltiriladi)
 - topshiriqli (topshiriq keys kirish qismining oxirida keltiriladi)

O'QUV LOYIHA METODI

Ushbu metodning mohiyati shundan iboratki, ma'lum muddat ichida (bitta o'quv mashg'ulot doirasidan 2-3 oy muddat ichida) ta'lim oluvchi guruhli yoki yakka tartibda berilgan mavzu yuzasidan loyiha topshirig'ini bajaradi. Uning vazifasi – muayyan foydalanuvchiga yo'naltirilgan yangi ma'lumot olish, belgilangan muddat ichida berilgan u yoki bu muammoni ilmiy, texnikaviy yechimidan iborat.

O'quv loyihasi tushunchasi:

- muayyan iste'molchiga mo'ljallangan, muammolarni izlash, tadqiq qilish va yechish, natijani noyob (moddiy yoki intellektual) mahsulot ko'rinishida rasmiylashtirishga qaratilgan. Talablarning mustaqil o'quv faoliyatini tashkil qilish *usuli*;

- nazariy bilimlar orqali amaliy vazifalarni yechishga qaratilgan o'quv *vosita va qurollari*;

- rivojlantiruvchi, ta'lim-tarbiya hamda bilimlarni kengaytirish, chuqurlashtirish va malakalarni shakllantirishga qaratilgan *didaktik vosita*.

ГРАФИК TASHKIL eTUVCHILAR

KLASTER (klaster-tutam, bog‘lam)-axborot xaritasini tuzish yo‘li- barcha tuzilmaning mohiyatini umumlashtirish va aniqlash uchun qandaydir biror asosiy omil atrofida g‘oyalarni yig‘ish asosida aniq biror mazmunni keltirib chiqaradi.

Bilimlarni faollashtirishni tezlashtiradi, fikrlash jarayoniga mavzu bo‘yicha yangi o‘zaro bog‘lanishli tasavvurlarni erkin va keng jalb qilishda yordam beradi.

Klasterni tuzish bo‘yicha o‘quv topshirig‘igayo‘riqnoma

1. Katta qog‘oz varag‘i markazida kalit so‘z yoki 1-2 so‘zdan iborat mavzu nomini aylana ichiga yozing.
2. Kalit so‘z bilan birlashdigan yon tomoniga kichkina hajmdagi aylana-“yo‘ldoshcha” ichiga mavzu bilan aloqador so‘z yoki so‘z birikmasini yozing. Ularni chiziq bilan “bosh” so‘zga bog‘lang.
3. Ushbu “yo‘ldoshcha”larda “kichik yo‘ldoshlar” ham bo‘lishi mumkin, ular ichiga yana so‘z yoki iboralar yozib ajratilgan vaqt tugagunga qadar yoki g‘oyalar tugamagunga qadar davom ettiriladi.

«**NIMA UCHUN?» SXYeMASI** –muammoning dastlabki sababini aniqlash bo‘yicha fikrlar zanjiri bo‘lib,tizimli, ijodiy, tahliliy mushohada qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

«Nima uchun?» sxemasini tuzish bo‘yicha o‘quv topshirig‘iga yo‘riqnoma

O‘quv topshiriqda ko‘rsatilgan muammosababini aniqlash uchun:

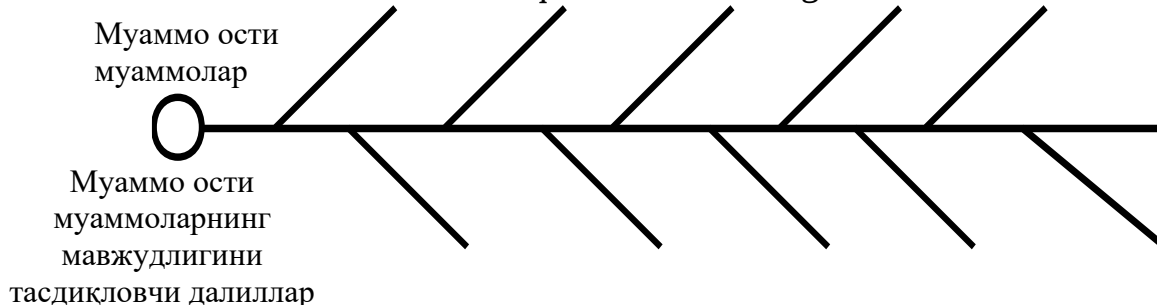
- 1) Muammoni yozing va strelka chizig‘ini chiqarib «Nima uchun?» so‘rog‘ini yozing.
- 2) Savolga javob yozib nima uchun so‘rog‘ini takror yozib boravering. Bu jarayonni muammoning dastlabki sababi aniqlanmagunicha davom ettiring

«**BALIQ SKELETI» CHIZMASI** – bir qator muammolarni tasvirlash va uni yechish imkonini beradi. Tizimli fikrlash, tuzilmaga keltirish, tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

“Baliq skeleti” sxemasini tuzish bo‘yicha o‘quv topshirig‘iga yo‘riqnoma

O‘quv topshiriqda ko‘rsatilgan muammo maydonini tavsiflash uchun:

1.«Baliq skeletini” chizing:

2. «Suyak»ning chap qismida (yoki yuqori suyakda) muammo osti muammoni yozing, o'ng qismida (pastki suyakda) – muammo osti muammoni amalda mavjud ekanligini tasdiqlovchi dalillarni yozing.

«QANDAY?» IYERARXIK DIAGRAMMASI - muammo to'g'risida umumiy tasavvurlarni olishga, uning yechimini topish usul va vositalarini topishga imkon beruvchi mantiqiy savollar zanjiridan iborat.

Tizimli, ijodiy, tahliliy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

**«Qanday?» diagrammasini tuzish bo'yicha o'quv topshirig'iga
yo'riqnoma**

«Qanday?» diagrammasini tuzishdan avval, siz quyidagilarni bilishingiz kerak: ko'p hollarda Sizga muammolar hal etishda «Nima qilish kerak?» haqida o'ylashga hojat bo'lmaydi. Muammo yechimini topish uchun asosan «Buni qanday qilish kerak?» qabilida bo'ladi. «Qanday?» - muammoni hal etishda asosiy savol hisoblanadi.

1. Doira chizing va uning ichiga yechilishi lozim bo'lgan muammoni yozing.

2. Ketma-ket ravishda «Qanday?» savolini qo'ying va shu savolga javob bering. Shu tartibda savollarni ketma-ket berib boravering va javoblarni o'ylab o'tirmasdan, solishtirmasdan, baholamasdan, tez-tez yozishda davom eting.

Maslahat va tavsiyalar:

Yangi g'oyalarni grafik ko'rinishda qayd etishni o'zingiz hal eting: daraxt yoki kaskad ko'rinishida, yuqoridan pastga yoki chapdan o'ngga. Eng muhimi esda tuting: nisbatan ko'p miqdordagi foydali g'oyalar va muammo yechimlarini topishga imkon beradigan usul eng maqbul usul hisoblanadi.

Agarda siz muammoni yechimini topish uchun to'g'ri savollar bersangiz va uning rivojlanish yo'nalishini namoyon bo'lishida ishonchni saqlasangiz, diagramma, siz har qanday muammoni amaliy jihatdan yechimini topishingizni kafolatlaydi.

«NILUFAR GULI» CHIZMASI - muammoni hal etish vositasi. O'zida nilufar guli qiyofasini mujassam etgan. Uning asosini 9 ta katta kvadratlar tashkil etib, ularning har biri o'z navbatida to'qqizta kichik kvadratdan iborat.

Tizimli, ijodiy, tahliliy fikrlash ko'nikmalarini shakllantiradi.

«Nilufar guli» sxemasini tuzish bo'yicha o'quv topshirig'iga yo'riqnoma

O'quv topshiriqda ko'rsatilgan muammoni hal etish vositalarini topish uchun:

1) O'zida nilufar guli qiyofasini mujassam etgan sxemani chizing. Uning asosini 9 ta katta kvadratlar tashkil etib, ularning har biri o'z navbatida to'qqizta kichik kvadratdan iborat;

	B	
	D	
	G	

	Z	
B	Z	C
D	A	F
G	H	Y
	H	

	C	
	F	
	Y	

2) asosiy muammoni markaziy kvadratning markaziga yozing. Uni hal etish g'oyalarini markaziy kvadrat atrofida joylashgan qolgan sakkizta kvadratlarga yozing;

3) har bir ushbu sakkizta g'oyani markaziy kvadrat atrofida joylashgan sakkizta katta kvadrat markaziga o'tkazing, boshqacha aytganda, nilufar gulidan uning gul bargiga o'tkazing. Shunday qilib, ular har biri, o'z navbatida, yana bir muammo sifatida qaraladi.

MUSTAQIL TA'LIMGA OID TOPSHIRIQLAR

MUSTAQIL TA'LIMGA OID TOPSHIRIQLAR

Mustaqil ta'lim uchun tavsiya etiladigan mavzular:

1. Korxona faoliyatida risklarni boshqarish tizimining tutgan o'rni.
2. Risklarni kamaytirish yo'llari.
3. Risklarni boshqarishning asosiy tamoyillari va o'ziga xos xususiyatlari.
4. Korxona faoliyatini jadallashtirish sharoitida riskni kamaytirish usullaridan foydalanish.
5. Risklarni boshqarishning nazariy va amaliy asoslari.
6. Boshqaruv jarayonini tashkil etishda risklarning o'ziga xos ahamiyati.
7. Risk sharoitida boshqaruv qarorlari va ularni ishlab chiqish.
8. Risk darajasini oshishiga ta'sir etuvchi omillar.
9. Risklarni boshqarish samaradorligi.
10. Risk turlari va ta'sir darajasini minimallashtirish usullari.
11. Moliyaviy risk, moliyaviy risk chegaralari va xedjirlash.
12. Risklarni o'lchash usullari.
13. Risklarni boshqarishda sug'urtalash.
14. Korxonalarni samarali boshqarishda risk darajasini aniqlash usullari.
15. Risklarni boshqarishni takomillashtirish va uning samaradorligi.
16. Sanoat korxonalarida risklarning mohiyati va o'ziga xos xususiyatlari.
17. Sanoat korxonalarida risklarni baholash.
18. Risklarning iqtisodiy ko'rsatkichlari va ularni baholash usullari.
19. Sanoat korxonalarida risklarni boshqarish usullari va funksiyalari
20. Korxonalarda risklarni ta'sir darajasini minimallashtirishning iqtisodiy-matematik modeli.

GLOSSARIYLAR

GLOSSARIY

Atamaning o'zbek tilida nomlanishi	Atamaning rus tilida nomlanishi	Atamaning ingliz tilida nomlanishi	Atamaning o'zbek tilidagi ma'nosini ifodalanishi
Aksiya	Aksiya	Stock	– qimmatbaho qog'oz, u hissadorlik jamiyatini rivojlantirishga mablag' sarflanganligi dalolati bo'lib, uning egasiga hissadorlik jamiyati foydasining bir qismini dividend tariqasida olish huququni beradi.
Asosiy fondlar	Основные фонды	Fixed capital	– o'zining buyum shaklini o'zgartirmagan holda xo'jalik faoliyatida ko'p martalab foydalaniladigan mehnat vositalari.
Biznes	Biznes	Business	– tadbirkorlik faoliyati yoki insonlarning foyda olishga qaratilgan tadbirkorlik faoliyatidir.
Bozor infra-tuzilmasi	Рыночная инфраструктура	Market infrastructure	– mahsulot (xizmatlar) ishlab chiqaruvchini iste'molchi bilan Yagona bozor makonida birlashtirib, ishlab chiqarish va iste'mol ko'lamlari o'rtasidagi ziddiyatli bartaraf etuvchi va uning barcha ishtirokchilari oldilariga qo'ygan maqsadlariga erishishlarini ta'minlovchi muassasalar va vositachilik tarkiblari tizimi.
Daromad	Doxod	The income	– tadbirkorlik yoki boshqa faoliyat natijasida pul yoki natura shaklida olinadigan mablag'lar.
Diversifikatsiya	Diversifikatsiya	Diversification	– ishlab chiqarishni ko'pdan-ko'p, bir-biri bilan bog'lanmagan turlarini bir vaqtda rivojlantirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar turini kengaytirish.
Dividend	Dividend	The dividend	– hissadorlik jamiyati foydasining (solliqlar to'lanib, barcha qarz beruvchilar bilan hisob-kitob qilinganidan keyingi) hissadorlar o'rtasida ular qo'lidagi aktsiyalarga mutanosib tarzda taqsimlanadigan qismi.

Investitsiya	Investisiya	The investment	– foyda olish maqsadida sarmoyani biror korxonaga uzoq muddatli sarflash.
Iqtisodiyot	Ekonomika	Yeconomy	– mulkchilikning turli shakllariga asoslangan xo‘jaliklardan, xo‘jaliklararo, davlatlararo birlashmalar, korporatsiyalar, konsernlar, qo‘shma korxonalar, moliya va bank tizimlaridan, davlatlar o‘rtasidagi turli iqtisodiy munosabatlardan iborat o‘ta murakkab ijtimoiy tizim.
Iqtisodiy faoliyat	Ekonomicheskaya deyatel'nost	Yeconomic activity	– cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, kishilarning yashashi, kamol topishi uchun zarur bo‘lgan hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va iste‘molchilarga etkazib berishga qaratilgan, bir-biri bilan bog‘liqlikda amal qiladigan turli-tuman faoliyatlar majmui.
Ishlab chiqarish	Proizvodstvo	Production	– kishilik jamiyatining mavjud bo‘lishi va rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan hayotiy ne‘matlarni yaratish jarayoni.
Iqtisodiy resurslar	Ekonomicheskiye resursy	Yeconomic resources	– tovar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonlarida foydalanish mumkin bo‘lgan barcha vosita va imkoniyatlar majmui.
Infratuzilma	Infrastruktura	Infrastructure	– takror ishlab chiqarish shart-sharoitlarini ta‘minlovchi ishlab chiqarish va noishlab chiqarish tarmoqlari majmui: transport, aloqa, konsalting, audit, injiniring.
Ijara	Arenda	Rent	– mulk egasi - ijarga beruvchi bilan ijaraga oluvchi o‘rtasidagi shartnoma bo‘lib, ijarachi mulkni muayyan to‘lov hisobiga to‘la yoki qisman egalik qilgan holda vaqtincha foydalanish uchun oladi, xo‘jalik faoliyati yoki boshqa maqsadlarni mustaqil amalga oshiradi. Amalda ijaraning <i>renting</i> – qisqa muddatli, <i>xayring</i> – o‘rta muddatli va <i>lizing</i> – uzoq muddatli turlari mavjud.

Ishlab chiqarish	Proizvodstvo	Manufacture	– biznes korxonalarining asosiy faoliyat turi bo‘lib, bu jarayon cheklangan resurslardan foydalangan holda amalga oshiriladi.
Iqtisodiy-matematik usullar	Ekonomiko-matematichesk iye metody	Yeconomic-mathematical methods	– kompleks iqtisodiy va matematik ilmiy fanlarning umumiy nomi bo‘lib, ular yordamida iqtisodiy jarayonlarni o‘rganish vositalari ishlab chiqiladi.
Iqtisodiy resurslar	Ekonomicheskiye resursy	Yeconomic resources	– iqtisodiy ne‘matlarni ishlab chiqarishda qatnashadigan elementlar (yer, mehnat, kapital, tadbirkorlik qobiliyati va axborot)
Iqtisodiy o‘shish	Ekonomicheskiy rost	Yeconomic growth	– mamlakat miqyosida yalpi ichki mahsulotning aholi jon boshiga yildan-yilga barqaror o‘shib borish jarayoni.
Kichik korxona	Maloye predpriyatiye	Small enterprise	– «O‘zbekiston Respublikasida kichik korxonalar to‘g‘risidagi Nizom» ga muvofiq, mulkchilik shakllaridan qat’iy nazar, yuridik shaxs huquqlariga ega bo‘lgan mustaqil xo‘jalik sub’yekti kichik korxona hisoblanadi.
Tasniflash	Klassifikatsiya	Classification	– jarayon va hodisalarni ma’lum bir belgilar va xususiyatlar bo‘yicha ajratish.
Kontsern	Konsern	Concyern	– ma’lum bir turdagi vazifalarni bajarish uchun vaqtincha tuzilgan ilmiy-texnikaviy, investitsion tarkibiy, moliyaviy va tashqi iqtisodiy siyosatni hamda tegishli resurslarni markazlashtiruvchi korxonalar birlashmasi.
Kon’yunktura	Kon’yunktura	Conjuncture	– bozor mexanizmi sharoitlarida rivojlanishning qonuniyatli shakllari davlat tomonidan tartibga solinishi va raqobatning, iste’molchilar, korporatsiyalar hamda davlat muassasalari va korxonalari tomonidan qaror qabul qilishdagi mutaqillikning muvozanati bilan belgilanuvchi jarayonlar: muayyan iqtisodiy faoliyat omillari va shart-sharoitlari yig‘indisi.
Korporatsiya	Korporatsiya	Corporation	– hissadorlik jamiyati yoki hissadorlik birlashmasi ko‘rinishidagi huquqiy

			shaxs shakli. U chiqarilgan aksiyalar qiymati bilan cheklangan majburiyatlar bo'yicha mas'uliyatli bo'ladi, o'z nomidan tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlarni bajarish, kontraktlar tuzish, qarz olish yoki berish, boshqa har qanday fuqarolik harakatlarini amalga oshirish huquqiga ega.
Korxona mulki	Sobstvennost predpriyatiya	The enterprise property	– korxonaga tegishli asosiy fondlar va aylanma mablag'lar, shuningdek, boshqa moddiy va moliyaviy resurslarni o'z ichiga oladi, ularning miqdori korxonaning mustaqil balansida aks etadi. Korxonaning mulki uning moddiy-texnika bazasi va mablag'larini tashkil etadi.
Litsenziya	Lisenziya	The licyencye	– davlat organlarining chet elga mol chiqarishga yoki chet eldan mol keltirishga ruxsati.
Matematik modellashtirish	Matematichesk oye modelirovaniye	Mathematical modelling	– o'rganilayotgan jarayonlarni matematik tenglamalar va tengsizliklar ko'rinishida ifodalash usulidir.
Materiallar	Materialy	Materials	– ishlab chiqarish jarayonida tayyor mahsulotga aylanadigan har qanday moddiy buyumlar.
Mehnat unumdorligi	Proizvoditelnost truda	Labour productivity	– korxonada bitta ishchiga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi.
Raqobat	Konkurensiya	Competition	– bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi firma va korxonalarning iqtisodiy musobaqasi.
Reja	Plan	The plan	– biror natijaga erishish uchun oldinda belgilab olingan sxemaga asosan bosiqichma-bosqich harakat qilish jarayoni.
Resurslar	Resursy	Resourcyes	– iqtisodiyotdagi ijtimoiy ishlab chiqarishda foydalaniladigan barcha zahiralalar va texnologik omillarning real oqimlari.
Sintez	Sintez	Synthesis	– tizimda faoliyat qilayotgan elementlarni bir butunga birlashtirib o'rganuvchi usul.

Tadbirkorlik qobiliyati	Predprinimatel skaya sposobnost	Yenterprise capability	– o‘ziga xos bo‘lgan shunday inson resursi tushuniladiki, u o‘zidan boshqa ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalana olish qobiliyatini mujassamlashtirgan.
Tahlil	Analiz	The analysis	– o‘rganiladigan ob‘yektlarni tashkil etuvchi elementlarga bo‘luvchi, ularning tizimdagi o‘rni va rolini tushuntirib beruvchi, shu bilan birga tizim tarkibini aniqlovchi usul.
Texnologiya	Texnologiya	Technology	– tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatish to‘g‘risidagi amaliy bilimlar.
Tizim tarkibi	Struktura sistema	System structure	– elementlar tarkibi va ularni birlashtirish usullari.
Umumiy xarajat	Obshchiye izderjki	Total costs	– qisqa muddatli oraliqda ma‘lum miqdorda mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan o‘zgarmas va o‘zgaruvchan xarajatlar yig‘indisi.
Firma	Firma	Firm	– ishlab chiqarish resurslari egalarining qarorlarini va manfaatlarini muvofiqlashtiruvchi institutsional tuzilma.
Foyda	Prilyl	Profit	– umumiy daromaddan umumiy xarajatlarni chegirib tashlangan qismi.
Xususiy tadbirkorlik	Chastnoye predprinimatels tvo	Private business	– «O‘zbekiston Respublikasida xususiy tadbirkorlik to‘g‘risidagi Nizom» ga muvofiq xususiy tadbirkorlik alohida bir kishi yoki kishilar guruhi tomonidan shaxsiy daromad yoki foyda olish uchun o‘z mulkiy javobgarligi asosida, amaldagi qonunlar doirasida, yollanma mehnatni jalb qilgan holda amalga oshiriluvchi tashabbuskor xo‘jalik faoliyatini anglatadi.
Dastgox	Stanok	Machine	metall, yog‘och, tosh, suyak va b. predmetga ishlov beradigan mashina
Texnika	Texnika	Yequipment	ishlab chiqarish jarayonlarini amalga oshirish va jamoatning turmush talablarini qondirish uchun yaratilgan vositalar majmui
Texnologik jarayon	Texnologiches kiy proress	Technological procyess	ishlab chiqarishning asosini tashkil etib, xomashyolarni ishlab chiqarish (iste‘mol) mahsulotlariga aylantirish

			jarayonida sarflanadigan ishlar majmuidan iboratdir
Texnologiya	Texnologiya	Technology	tayyor mahsulot olish uchun ishlab chiqarish jarayonlarida (xomashyo, material yoki yarim fabrikatlarga ishlov berish, tayyorlash) qo'llaniladigan usul va usullar majmui
Xomashyo	Сырьо	Raw materials	mehnat ta'sirida o'zgargan, ammo yana ishlanishi lozim bo'lgan mehnat predmeti
Iqtisodiy faoliyat	Ekonomicheskaya deyatel'nost	yeconomic activity	– cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, kishilarning yashashi, kamol topishi uchun zarur bo'lgan hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga etkazib berishga qaratilgan, bir-biri bilan bog'liqlikda amal qiladigan turli-tuman faoliyatlar majmui.
Ishlab chiqarish	Proizvodstvo	Production	– kishilik jamiyatining mavjud bo'lishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlarni yaratish jarayoni.
Yoqilg'i	Energiya	Yenergy	yonganda issiqlik ajratadigan, uglerodli va uglevodorodli moddalar, energiya manbai. qattiq, suyuq va gaz holatida bo'ladi, tabiiy va sun'iy xillarga bo'linadi
Ishlab chiqarish sikli	Proizvodstvenn ыy sikl	Production cycle	ma'lum sanoat korxonasida muayyan mahsulotni tayyorlash uchun zarur bo'lgan vaqt

**TAVSIYA ETILADIGAN ELEKTRON JURNALLAR VA INTERNET
SAYTLAR**

TAVSIYA ETILADIGAN ELEKTRON JURNALLAR VA INTERNET SAYTLAR

Yelektron jurnallar

1. International Journal of Business Forecasting and innovation.
www.indersciencye.com
2. Ansoff matrix. www.freye-management-yebooks.com
3. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. Ilmiy-yelektron jurnal.
www.iqtisodiyot.uz
4. Ekonomicheskoye obozreniye. www.cyer.uz
5. Journal of Innovation. www.ama.org

Internet saytlar

1. <http://www.mineconomy.uz> – O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi rasmiy sayti
2. <http://www.mehnat.uz> - O‘zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari Vazirligi rasmiy sayti
3. <http://www.mf.uz> - O‘zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi rasmiy sayti
4. <http://www.gkk.uz> - O‘zbekiston Respublikasi xususiylashtirilgan korxonalarga ko‘maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo‘mitasi rasmiy sayti
5. <http://www.stat.uz> - O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasi rasmiy sayti
6. <http://www.invest.gov.uz> - O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar bo‘yicha Davlat Qo‘mitasi rasmiy sayti
7. <http://www.standart.uz> -O‘zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish agentligi rasmiy sayti
8. <http://www.ima.uz> -O‘zbekiston Respublikasi Intellektual mulk agentligi rasmiy sayti
9. <http://www.academy.uz>- O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi rasmiy sayti
10. <http://www.cbu.uz> - O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy sayti
11. <http://www.wta.org> - Xalqaro savdo tashkiloti sayti
12. <http://www.semi.rssi.ru>– Rossiya Federatsiyasi Markaziy-iqtisodiy matematika instituti sayti.
13. <http://www.nber.com>– AQSH iqtisodiy tadqiqotlar milliy byurosi sayti.
14. <http://www.wybofsciencye.com>- Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi.
15. <http://www.scopus.com> – Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi.
16. <http://www.yelibrary.ru> – Rossiya ilmiy maqolalar indeksi.
17. www.digitalmetricsplaybook.com
18. www.innovato.com
19. www.bizneslab.uz
20. www.study.com
21. www.indersciencye.com
22. www.freye-management-yebooks.com

Axmadjon Ergashev

Risklarni boshqarish

Fani bo'yicha o'quv-uslubiy majmua

Ma'ruza mashg'uloti uchun

Namangan: Iqtisodiyot, 2024 yil, 184 bet.